

Nagy László
Tanulmányok
a Csávási Református
Egyházközség
történetéből

A Csávási Református Egyházközség kiadása

Nagy László

Tanulmányok
a Csávási Református
Egyházközség
történetéből

A Csávási Református Egyházközség kiadása
1995

**A csávási nemes és szent eklézsiának
imádságos reménységgel**

Előszó

1960 karácsony harmadnapján választott meg a Csávási Református Egyházközség lelkipásztorának. Megrázó eseményekben bővelkedő, nehéz esztendőök következtek, de a megpróbáltatások esztendeit a történelem Ura, gondviselő, jó Istenünk, a gyülekezet belső épülésének és külső építésének kegyelmi idejévé változtatta.

A lelkiismeretesen végzett igehirdetés és pasztoráció gyümölcsei az orgona (1961), majd a templom (1965) teljes renoválásában, illetve az új parókia (1974) felépítésében jelentkezett.

A gyülekezetépítés munkájával párhuzamosan hozzáálltam a helyi gyülekezet és a küllői „egyházvidék” történelmének vizsgálatához. E munkát a Küllői Református Egyházmegye legrégebbi protokollumainak tanulmányozásával kezdtem, melyek alapján összeállítottam és a Református Szemle című folyóiratunkban (1993. 150–159, 232–243, 319–330; 1994. 56–71, 125–143, 199–213) közöltem a történelmi Küllői Egyházmegye egyházközségeinek bibliográfiai indexét, mely a XVII. század közepétől kezdődően páratlan értékű, folyamatos adatanyagot szolgáltat az egyházközségek története számára.

A templom megújításának szüksége a templom építésének története felé irányította figyelmünket. E kutatómunka végzése közben a minden jó adományok Istene megajándékozott egy olyan egykori, hiteles dokumentum felfedezésével, melyet a csávási „Harmonia” „születési anyakönyvének” tekinthetünk (1837). E felfedezés, miközben a csávási kórust legrégebbi énekkarunkká avatja, egyben a közmegebecsülés babérjával koszorúzza.

Mivel Kolozsvárra való átköltözésünk és súlyos betegségünk meggátolt a kedvünk szerinti foglalatoskodás további folytatásában, áldott templomunk építésének 160. évében azzal az imádságos reménységgel bocsátjuk útjára e tanulmánykötetet, hogy a maga módján és útján szolgálja tovább a nemes és szent csávási eklézsia belső épülésének és külső építésének magasztos ügyét, és Isten szent nevének dicsőségére erősítse az eljövendő nemzedékek református hitbeli és magyar nemzeti identitástudatát.

Üdv az olvasónak!

Kolozsvárt, 1995. június hó 21-én

Nagy László

I.

Az egyházvidék

Adalékok a Kis-Küküllő történetéhez

A folyók is aktív tényezők az ember környező világának. Ezért a folyók jelentősége és szerepe az embert körülvevő földrajzi medium helyes kialakításában és megóvásában napjainkban országszerte-világszerte nőttön-nő. Ma az ember gát-, erőmű- és hajózási rendszerek kialakítása által egyre mélyebben és egyre szakszerűbben avatkozik bele a folyók természetes életébe is, és új morfológiai képet és merőben új funkciókat kölcsönöz számukra.

Rendre-rendre folyóink is nagyméretű változáson mennek keresztül. Megkezdik új típusú „életüket”, melyben hasznossági százalékuk meghatványozódik. Folyóink átalakításának igen bonyolult folyamata közepette számos értékes tanulást szolgáltat a folyóink sajátos „történelmével” való közelebbi megismerkedés is.

Jelen dolgozatunkban az erdélyi fennsík egyik gazdag tájegysége, a Küküllők dombvidéke egyik fontosabb folyójának, a Kis-Küküllőnek a történelméhez kívánunk hézagpótló adalékokat szolgáltatni.

1. Dolgozatunk első részében rövid történelmi áttekintést nyújtunk, majd a Kis-Küküllő írásos emlékeiből rekonstruálható, talán legrégebbi képét igyekszünk bemutatni Dadai János Küküllő-vidéki református esperes 1646-ban összeállított egyházmegyei inventáriumára és a Marosi Tractus 1687-ben kezdett Matriculájára szórványos adatainak összeolvasása által.¹

¹ Dadai János akadémista református lelképásztor, a Küküllői Református Egyházmegye esperese (mgh. 1668) 1646-ban összeállított inventáriumát Szentiványi János esperes (mgh. 1689) foglalta 1676. szeptemberében „Protocollum Dioceseos orthodoxae Religionis in illustri Comitatu Küküllővár existenti” című jegyzőkönyvébe. Lásd a Küküllői Református Egyházmegye Levéltárában. 3. sz. Protocolum. 1–51.

Matricula Ecclesiarum Reformatorum in sede Siculicali Maros dispersarum Renovata Tempore earundem Eccliarum Reverendi Domini Michaelis Fogarasi et Reverendi Domini Stephani Zagoni Juratii Notarii. Per Sigismundi Boeloeni Ecclesiae Bere-Kereszturienensis p.t. Pastorem. Anno Christi MDCLXXXVII. (Marosi Tractus Matriculája, 1687). Mi a Fülöp Ferenc bekecsalji református esperes 1949-ben készített és Nagy Géza theológiai tanár által átnézett másolati példányt használtuk.

A Marosi Tractus Matriculáját művészettörténeti szempontból először Kelemen Lajos ismertetette az Erdélyi Protestáns Lapok 1900. évi folyamában, de a földrajzi vonatkozásokat nem érintette. Közelebb-

1.1. A teljesség igénye nélkül, a következőkben tekintsük át és röviden foglaljuk össze néhány régebbi geográfiai műnek a Kis-Küküllőre vonatkozó, egyre bővülő tudósításait.

Philippus Cluverius, majd Johann Christoph Gatterer Erdély híresebb folyóiként a Maros, az Olt és a Szamos nevét említi, de egyetlen mellékfolyójukat sem sorolja fel.²

Christophor Celarius Smalcaldiensis a Maros mellékfolyójaként már számon tartja a Küküllőt, de még nem tesz különbséget a két Küküllő között.³

Éder Josef Károly 1796-ban Erdély folyóiról a következőket írja: „Nevezetesebb folyó vizei Erdélynek a Maros, Szamos és az Olt; kisebbek ezeknél az Aranyos, Lápos, Sajó, a két Küküllő, Homorod, Fekete Úgy, Hortobágy, Szeben, Sil, Körös s a t. [...] Az említett folyó vizek közül a leg-nagyobb hasznát veszi Erdély a Marosnak és Szamosnak. Ezek tutalyt, hajót-is bírnak: bírná ezeket az Olt-is, de a sok hegyes, helyel helyel a víz-színén is ki ütő, vagy nem elég mélljen fekvő kő szirtek akadáljoztatják s veszedelmessé teszik a hajozást: jollehet sok kösziklát puska porral elhánytak régen is, és tsak egynehány esztendőök előtt is, úgy hogy az utolsó Török háboru alkalmatosságával tiz ölnyi hosszúságu hajókon hordottak eledelt [Havasalföldön] táborozó seregüknek.”⁴

J.H. Benigni Edl. v. Mildenberg az egyesült Küküllőt „az ország legjelentősebb folyói” között, a Maros, az Olt és a Szamos után a negyedik helyre sorolja.⁵

Johannes Tomka Szászky, a politikai földrajz művelőjeként, az erdélyi vármegyék sorában a hatodik helyen foglalkozik Küküllő vármegyével, bemutatva a Kis-Küküllő partján fekvő három legjelentősebb települést. Így a Bethlen-nemzetséghez tartozó, remek stílusban épült kastéllyal rendelkező Bonyhát, továbbá a megerősített Küküllővárt és végül a Kis-Küküllő által nyújtott védelem rejtekén fekvő várost, Szentmiklóst.⁶

Szászky művéhez hasonló jellegű a Michael Lebrechté, Ignaz Lenk von Treuenfeldé és David Hermann Adalberté, melyek jollehet nem szolgáltatnak számunkra közelebbi adatokat magáról a folyóról, de felhívják a figyelmet a Kis-Küküllő menti településtörténet néhány egykorú sajátos vonására.⁷

ről újra megjelent *A régi Marosi Református Egyházmegye legrégibb matriculája* címen. = Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest 1977. 178–184.

² Philippus Cluverius: *Introductiones in universam Geographiam*. Amstelaedami 1686. 201. – Johann Christoph Gatterer: *Kurzer Begriff der Geographie*. Göttingen 1793. 353.

³ Christophor Celarius Smalcaldiensis: *Geographia Nova*. Jena 1716. 418–419.

⁴ Éder Josef Károly: *Erdély országa ismertetésének zengéje*. Kolozsvárat s Szebenben 1796. IX.

⁵ J.H. Benigni Edl. v. Mildenberg: *Handbuch der Statistik und Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Hermannstadt 1837. I. Heft. 4–5.

⁶ Johannes Tomka Szászky: *Introductio in orbis hodierni Geographiam*. Posoni 1748. 520. Valamint Editio altera Posoni et Cassoviae 1777. 596.

⁷ Michael Lebrecht: *Versuch einer Erdbeschreibung des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Hermannstadt 1804. – Ignaz Lenk von Treuenfeld: *Siebenbürgens geographisch, topographisch,*

Az általunk felhasznált irodalomban időrendben Samuel Timon az első, aki megkísérli meghatározni a Kis-Küküllő eredetének helyét, mondván: „a Kis-Küküllő forrása a Parajd fölötti hegyben van”.⁹ Ezt az álláspontot képviseli Benkő József is: „Parvus Küküllő ortum suum sumit in monte Parajdensi.” A Hübner-féle Lexikon is hasonlóan vélekedik.¹⁰ J.H. Benigni általánosságban csak annyit közöl, hogy a Kis-Küküllő „Udvarhely szék hegyei között” ered.¹¹ Orbán Balázs szerint „a Kis-Küküllő [...] a gyergyószéki Putna tetőn ered, nem messze a Maros és a Nagy-Küküllő eredetétől, [...] 3 és 1/2 mfdnyi havasi pályáján 455 ölnyt száll”, s számos bővizű havasi patak vizével gyarapodva Parajdnál „az addig szerényen Nagyg vizének nevezett folyam a hangzatos Kis-Küküllő nevet veszi fel”.¹² Révai Nagy Lexikona és később a Földrajzi Kis Lexikon folyónk forrásvidékét a Görgényi-havasokban jelöli meg.¹³

A Kis-Küküllő morfológiai képének első vázlatos leírásával Benkő Józsefnél találkozunk, aki a Küküllőt a Küklosz ‘körülvevő, kerülgető’ görög szóval jelzi és jelöli,¹⁴ mert különösen a Kis-Küküllő medrét számos, szinte körkörös kanyarulattal képezi ki. A szinte körvonalú kanyarulatok között kígyózó, számos félszigetet és holtágat képező Kis-Küküllő „gyakorta kiárad – saepe exundet” medréből, és ezért talál rá a „Ki-kelő” név.¹⁵ A Hübner-féle Lexikon, majd Orbán Balázs is említi a Kis-Küküllő kikelő és áradozó természetét, s ez utóbbi folyónk felső szakasza esetében utal annak kanyargós medrére is. Orbán Balázs a Kis-Küküllőt mégis „kékellőnek”, vagyis kék szint játszóknak szereti inkább nevezni, viszont a Hübner Lexikon azt jegyzi fel, hogy a Küküllő „vize felettebb sáros”. Kis Lajos szerint a Kis-Küküllő avarok adta neve a kökény szóból származhatott.¹⁶

Az a kép, amelyet Benkő József rajzol a Kis-Küküllő Balavásártól Dicsőszentmártonig terjedő középső szakaszáról, már egészen hasonlít folyónk mai képéhez.

statistisch Lexikon. Zweyter Band. Wien 1838. – David Hermann Adalbert: *Handbuch der Geographie*. Zweiter Theil. Leipzig 1866.

⁹ Samuel Timon: *Imago antiquae Hungariae*. Wienae 1764. 68, 71.

¹⁰ Josephus Benkő: *Transsilvania...* Vindobonae 1778. 71.

¹¹ Hübner János – Sperl Xav. Ferenc – Fejér György: *Lexikon*. Harmadik darab. Pesten 1816. 184.

¹² Benigni, i.m.

¹³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. IV. kötet. Pest 1870. 3–4.

¹⁴ Révai Nagy Lexikona. XII. kötet. Budapest 1915. 379. – Földrajzi Kis Lexikon. szerk. Tulogdi János – Madarász Antal – Balás Árpád. Bukarest 1976. 283.

¹⁵ Soltész Ferenc és Szinyei Endre: *Görög-magyar szótár*. Sárospatak 1875. 370.

¹⁶ Benkő, i.m.

¹⁷ Orbán Balázs, i.m. – 29. lapján így ír: „Erdő Sz. György jegyenyeerdőtől körülármányalt, a Küküllőtől körülkanyargott falu.” – Hübner Lexikon. 184. – Kis Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. 813.

1.2. Benkő József leírásánál több mint száz évvel korábbi helyzetkép körvonalai bontakoznak ki a Kis-Küküllőről Dadai János, illetve a Marosi Református Tractus Matriculája általunk publikált adatainak összeolvasása által.

Lássuk közelebbről ezt a helyzetképet.

A 144 km hosszú¹⁷ Kis-Küküllő széles árterülete, ahol ma első osztályú rétek és szántóföldek fekszenek, egészen folyónk balázsfalvi torkolatáig kiterjedt zombékos nádasok világa, a vízimadarak valóságos eldorádója. 1673-ból Vadasd vonatkozásában a következőket olvashatjuk: „Motsár Szerben az Megye földje felső borozdájában négy mosolygó alma fa...”¹⁸ Bonyha környékén foltokban még ma is erősen ével a nád. Csávás falu helynevei között szerepel a Nyirmege nevű szántó. Szabó T. Attila szövejtéséből azonban tudjuk, hogy a nyír, nyíres szó jelentése: mocsár.¹⁹ A Cetatea de Baltă-Küküllővár helyrajzi név már önmagában is igen sokat mondó bizonyítéka fenti feltételezésünknek. Dadai inventáriuma Balavásár vonatkozásában Hattyas Tőről beszél, Makfalva esetében 1664-ből származó adalékunk Gémes oldalról tudósít.²⁰

Orbán Balázs idézett művében megállapítja, hogy a Kis-Küküllő felső szakaszán inkább a jobb parton helyezkednek el a települések. Viszont folyónk középső és alsó szakaszának inkább a déli irányban kiszélesedő diszimmetrikus völgyében,²¹ az alacsony és omló-romló bal partja mentén, a gyakori árvízveszélyre való tekintettel, a híres borokat termő dombok szelíd láncolatát kisebb egységekre taglaló harántvölgyek ölén helyezkednek el a települések. Mindenik harántvölgy ölén egy-egy patakocska kanyarog, egy-egy falucska rejtőzik. Folyónk széles árterületétől mélyen északra, illetve délre egy-egy kiemelkedő dombocská hátára építik fel a templomokat, és köréje telepítik az áradásoktól féltett temetőket is.

A Kis-Küküllő völgye XVII. századi helyzetképének az a legsajátosabb vonása, hogy a Kis-Küküllő folyási iránya vonalán kisebb-nagyobb tavak láncolata sorakozik. Lássuk most közelebbről e kisebb és nagyobb tavak láncolatát!

Keletről nyugat felé haladva, a következő tavakat sikerült két főforrásunk anyagából kijegyzetelnünk:

Kibéd: Hosszú tó. „Anno 1664. Die 9 Jan. [...] Lőrinczi Mihály hagyott Tes[tamen]tumban az Templom számára egy földet, az melly föld vagyon felső határban Hoszszu tónál...”

¹⁷ Révai Nagy Lexikona, uo.; Földrajzi Kis Lexikon, uo.

¹⁸ Marosi Tractus Matriculája. 64.

¹⁹ Nagy László gyűjtése. Adatközlők: Vas Imre Ferenc és Vas Gál Sándor idős csávási lakosok. – Szabó T. Attila: Nyír, nyíres. = *A szó és az ember*. Bukarest 1971. 434–435.

²⁰ Protocollum Dioceseos. 27. – Marosi Tractus Matriculája. 82. – Szabó T. Attila szerint a helynevekből a kipusztult állatvilágra lehet következtetni. Lásd: *A helynévgyűjtés jelentősége és módszere*. = *Nyelv és múlt*. Bukarest 1972. 350. – A hattyú alatt valami nagyobb vízimadárra gondolhatunk.

²¹ Nireşteanu, Emil: *Elemente de geografie fizică*. – Judeţul Tîrnava Mică. Schiţă monografică, sub îngrijirea lui Coriolan Suciu. Blaj 1943. 6.

Makfalva: Nagy Halastó. „1664 [...] /Az Felső Határban Gémes oldala alatt egy darab réth Abodi István hagyománya [...] N.B. Ezt Dosa Tamás Ur eltserélte jobbat adván érette. Vagyon az Felső határban Nagy Halastónál.”

Gyalakuta: tó. „Az also mezőben más égy [ti. szántóföld] a tó marton vicinussa ab una ugyan a to, ab altera Béres János Földe.”

Kelementelke: tó. „A Kelementelki határban a Sz.Egyházhoz, a felső határban a Kis nyilban vagyon égy hold föld a toó felől, vicinussa Gál Miklós, a Küküllő felől Sós Péter.”²²

Balavásár: Lacus Haraszos. „Jugera aratoria sunt sex [...] Tertium iuxta Lacum Haraszos.” A Hattyas-tóval már előzőleg találkoztunk.

Egrestő: lacus parvus. „Prata tria. Alteri iuxta Lacum parvum ut vocant in Valle.”

Szentmárton: Lacus ruptus. „Prata duo. Unum eorum Vicinitate Nicolai Szakaczi et Nicolai Osvath. Alterum vero rupti Lacus et fluvii Küküllő gaudet.”

Gálfalva: Lacus relict[us] sive desolatus. „Prata duo. Unum in termino Huczás vocato [...] Altera iuxta templum situm, cui sinistrorsum ager Laurenty Varga, dextrorsum ager Johannis Réthi, retrorsum Lacus relict[us] sive desolatus.”

Szőkefalva: Lacus Veres. „Habetur nemur, iuxta Lacum Veres.”

Küküllővár: Lacus piscosus. „Iugerum aratorium ultra Lacum Piscosum.”²³

Dadai János inventáriumának és a Marosi Tractus Matriculájának feljegyzései után, több mint kétszáz esztendő múltán Orbán Balásnak is még sikerül feljegyeznie azt, hogy a Kis-Küküllő felső szakaszán, Sóvárad határában, az ún. Örömkök dombja alatt „kiszáradt tóhelyek vannak, melyeket Ördöngös tavaknak hív a nép”.²⁴

Amikor Benkő József, Éder Josef Károly és a Hübner Lexikon számba veszik és felsorolják az erdélyi fennsík tavait, még csak érintőleg sem utalnak a Kis-Küküllő völgyének ezekre a tavaira.²⁵ Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Dadai inventáriumának összeállítása, valamint a Marosi Tractus Matriculájának megkezdése és a Benkő József könyvének megjelenése (1778) közötti időszakban ezek a tavak fokozatosan felszívódnak, kiszikkadnak és apránként eltűnnek, mivel már nem táplálja őket a víztömegében megcsappanó Kis-Küküllő gyakori áradása. Miért és hogyan következett be ez a jelenség? Erre a kérdésre az egyetlen helyes feleletet, úgy véljük, akkor találjuk meg, ha e jelenséget egyfelől Erdély időjárásának, illetve a hajdani Küküllő vármegye mezoklimájának ingadozásával, másfelől pedig a sok csapadékot tároló erdők

²² Marosi Tractus Matriculája. 87, 82, 58, 55.

²³ Protocolum Dioceseos. 26, 27, 25, 10, 49, 7.

²⁴ Orbán Balás, i.m. 23.

²⁵ Benkő, i.m. 74–76. – Éder Josef Károly, i.m. XII, XIII. – Hübner Lexikon. 159.

nagyfokú kiirtásával²⁶ és a kiterjedt nádasok kipusztításával hozzuk összefüggésbe. A klímának ez az ingadozása pedig az éghajlat fokozatos felmelegedése, az évi csapadék középértékének csökkenése, főleg az igen zord telek mérséklődése, a tömeges havazások megcsappanása által jön létre. Viszont az erdők és a nádasok fokozatos kiirtása, illetve kiszáritása révén a Kis-Küküllő vidékének szaporodó lakossága az egyre szélesebb körben meghonosodó kukoricatermelés érdekében megfelelő fekvésű új szántóföldeket kíván nyerni.

Ebben az összefüggésben kell utalnunk az 1717–1718. évi rettenetes aszályra, mely Erdély egész területét sújtotta. „A pestis mellett más csapás is sújtotta a szerencsétlen országot. 1717 pünkösdjétől 1718 szeptemberéig nem lévén eső, oly szárazság állott be, „kihez hasonló nem hallatott” 1603 óta, midőn néhol az éhség miatt a holttesteket is megették. Az elvetett mag nem kelt ki, a füvek, fák gyökerei kiszáradtak, annyira, hogy ahol tüzet fogott, mérföldekre égett a haszart heteken, hónapokon át. A tavak, patakok és kisebb folyók úgy kiszáradtak, hogy egy csepp víz nem volt bennük. „Ezt követé az 1719-iki aratásig oly nagy szigorú éhség, hogy fát, szalmát, rügyet, dögöt rág vala a szegénység és a község, melyből származék oly nagy iszonyú döghalál”, hogy majdnem fele a lakoságnak elpusztult.”²⁷

E nagy aszályra való emlékezés után fordítsuk érdeklődésünket Erdély időjárására. Az erdélyi fennsíknak nemcsak domborzata, hanem ezzel összefüggően időjárása is igen változatos. A D. Gerardo útleírásában így jellemzi Erdélyt: „Erdély abban különbözik Európa többi országaitól, hogy mindenik országból van valami benne és minden országra emlékeztet valami benne”. H.J. Benigni a termékeny Maros völgyét Észak-Itália legkedveltebb vidékeihez, Gyergyó időjárását a svéd klímához hasonlítja. Gyergyó vidéke, melyet a Kis-Küküllő forrásvidékéhez számíthatunk, valóban a hideg és a hó hona. Éder Josef Károly így jellemzi általában Erdély, közelebbről pedig Gyergyó időjárását: „Az időnek járása Erdély különféle részeiben igen különböző. A szélső környékein, a nap keletről kiváltképpen, mind földének magasabb állása, mind pedig a temérdek havasok miatt, a melyeken a hó némelykor egész nyarat-szaka-is meg-marad, hosszabb és keményebb szokott lenni a tél, úgy hogy Gyergyóban a búza-is ritkán, és tsak imitt amott juthat érett korra...” A Kis-Küküllő forrásvidékén felgyűlt nagy tömegű hó hirtelen olvadása okozza tehát folyónk tavaszi áradásait.²⁸

²⁶ Nireşteanu, i.m. 6. – Csávás falu helynevei között van egy Csere nevű szántó. Az adatközlőket lásd a 19. sz. jegyzetünkben.

²⁷ Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 321. Szádeczky a Székely Oklevéltár VII. kötet 231–267. lapjairól idéz.

²⁸ Gerardo, A.D.: *Siebenbürgen und seine Bewohner*. Aus dem Französischen von Julius B. Seybt. Leipzig 1845. 25. – Benigni, i.m. 3. – Éder, i.m. IX. – Lásd még: Gatterer, i.m. 352. – Hübner Lexikon. 159. – Kozma Ferenc: *Székelyföld*. Bp. 1879. 42. – *Földrajzi Kis Lexikon*, uo.

Az éghajlat ingadozása eredményeként, az erdők és nádasok nagyméretű kiirtása nyomán, az egykori Küküllő vármegyében nemcsak az említett tavak szikkadnak ki, hanem a kiterjedt nádasok zombékos világa is egyre összébb és összébb zsugorodik, a katasztrófális áradások és kiöntések erőssége mérséklődik, a vadvizek gyorsabban szívódnak fel, illetve húzódnak vissza. Így a Kis-Küküllő árterülete nádasainak zombékos világa szívós és céltudatos emberi munka nyomán előbb legelővé, majd kaszálóvá, később pedig szántófölddé változik. Kelemtelke vonatkozásában idézzük: „Vagyon ugyan az also határban Tó Szeg nevű helyben edgy szántó föld, melly[ne]k vicinussa aloll ugyan az Megye kaszáló réte, a Falu felöll fellyül Barthos Mihály kaszáló réte.”²⁹ A kiirtott erdők helyén kalászosok teremnek. Így jelentős mértékben fellendülhet e vidék állattenyésztése és földművelése. S ennek következtében a hajdani Küküllő vármegye fokozatosan Erdély egyik legtermékenyebb vidékévé válik. Gyergyó vidékével ellentétben – írja Éder Josef Károly – „Hazánkknak más részei, nevezetesen a Maros és Küküllő mellyékei nem tsak a gabonának minden nemeivel, hanem mindenféle és tsak nagyobb hévségben érő gyümöltkkel is bővelkednek”.³⁰

Viszont a művelés alá fogott területek kiterjesztésével arányosan a Kis-Küküllő heves kiöntései is egyre több kárt okoznak a megművelt földek termésében és a kezdődő túlnépesedés miatt újabb belsősegeket kereső s partjaihoz egyre közelebb merészkedő települések belterületein. A féltelmes energiákat hordozó őselem, a víz, mindaddig, amíg az évszázadok során a maga munkálta medrében kanyarog, szelíd szolgálja az anyagi és szellemi kultúrát teremtő embernek, de ha vad és vak óriásként tombolva táncol végig a tájon, olyan szomorú katasztrófák okozója, melyek hosszú időre vetik vissza éppen azt a gazdasági-társadalmi fejlődést, melynek alakulásához maga is tevékenyen hozzájárult.

2. Dolgozatunk második részében a XVII. század közepéről származó adataink segítségével arra a négy gazdasági haszonra kívánunk rámutatni, melyet a maga sajátos földrajzi környezetében a Kis-Küküllő jelent a partjai mentén elhelyezkedő emberi települések számára ebben a korban.

2.1. A Kis-Küküllő vizében áztatják el a kendert és a lent, mely házi feldolgozásban e kor ágy-, asztal- és fehérneműjének nyersanyagát szolgáltatja. A feldolgozásban főleg az özvegyasszonyok jeleskednek, akik a lelkészi és mesteri fizetéshez is 1–2 rőf (ulna) kenderrel, illetve három sing vászonnal járulnak hozzá. Erdőszentgyörgy vonatkozásában olvassuk 1643-ból: „....az mely Eozvegyek orsojokkal s gusalyokkal élnek, sem nem szántanak, sem nem vetnek, három sing vászonnal tartoznak, kiknek kettei az Praedikátoré, harmadik a Mesteré.”³¹ Hétköznapi háztartási és személyi használatban lévő szőttemények

²⁹ Marosi Tractus Matriculája. 56.

³⁰ Éder, i. m. IX.

³¹ Marosi Tractus Matriculája. 59. – Protocolum Dioceseos. 18, 29, 30.

mellett találkozunk főleg lenvászonból készült olyan textiliákkal is, melyek a szövés finom technikája és különféle mintákkal való kivarrása, díszítése révén templomok és lakások dísztagyaivá válnak.³²

2.2. A Kis-Küküllő kiterjedt árterületének bőséges nádtermése, melyet szigorú telek csontdermesztő munkájával aratnak le, szolgáltatja a sövény közé döngölt agyagfalú jobbágyházak és „scholák”³³ fedelét. Mivel a nádfedél az egész település elhamvadását előidéző tűzvesztek okozója is lehet, ezért képezi a vizitáló Dadai János esperes külön és különleges gondját a kémények állapotának és rendszeres tisztításának az ellenőrzése, melyet „czirkálaskor” a falvak bírái is számba vesznek és rendetlenség tapasztalása esetén pénzbírságot rónak ki.³⁴

2.3. A Kis-Küküllő „hallal bővelkedik”.³⁵ Partjai mentén a halászat gazdagon fizet. A mentében elterülő falvak lakosai közül néhányan olyan családnévet hordoznak, melyből malomgátak által felduzzasztott folyóink bőséges és gazdag halállományára következtethetünk: Keszeg: Gálfalva 1650; Czuka, Harcza: Sövényfalva 1650. Halász családnévet 1649-ből Boldogfálfáról, 1651-ből Küküllővárról adathatunk.³⁶ A halászat kizárólagos joga ebben a korban a földesúré.

2.4. A Kis-Küküllő a legnagyobb gazdasági hasznát a malmok energiaforrásként szolgáltatja.

A Kis-Küküllő mentén malom, a feudális társadalom e legjelentősebb ipari létesítménye, adataink szerint a következő helységek mellett működik: Makfalva, Szentmárton, Bonyha, Gálfalva, Küküllővár, Boldogfalva.³⁷ Molnár családnévet az 1650. év viszonylatában Egrestőről és Héderfájáról jegyzetelhetünk.³⁸ A makfalvi malom kivételével a többi megnevezett malom földesúri tulajdonban van. A földesúri tulajdonban lévő malmok szombati vámja (sabbathale) 2:1 arányban a helyi lelképásztor, illetve a rektor jövedelmének

³² Protocollum Dioceseos. 51. – Azzal a céllal soroljuk fel ezeket a XVII. század közepén a bonyhai egyházközségben felleltározott textiliákat, hogy ezen az úton is bővítsük e tárgykörben írásos emlékeinket: sáhos kékes abrosz, fejér táblás abrosz, gyapotos veres kendő, veres csillagos keszkenő, fejér csipkés keszkenő, csipkés fejéres kendő, bulja vászon török munka skofiumos hat Ágg rajta, Giolcz olasz Ágas abrosz, Zöld selyemmel varrott ágas keszkenő, skofiumos aranyas keszkenő nyolc Águ, Tarka Divani öreg Szőnyegh, veres Tarka Szőnyegh, székelí tarka Szőnyegh. – E Protocollum 17. és 18. lapjain kétféle posztó nevét találtuk meg: Pannus ex genere Faylandis és Pannus Corasia. Az előbbi inkább a prédikátorok, az utóbbit inkább a mesterek viselték.

³³ Dadai János Vizitációs jegyzőkönyve (1648–1657). 19, 44, 51, 61, 71.

³⁴ Uo. 41. Nagyikenden 1653. január 2-án tartott vizitációs feljegyzése.

³⁵ Hübner Lexikon. 184.

³⁶ Dadai János Vizitációs jegyzőkönyve. 31, 30, 11. – Partialis synodusok jegyzőkönyve (1638–1673). 253.

³⁷ Marosi Tractus Matriculája. 83. „Mint hogy az Makfalvi határon az Küküllő vizén lévő malomban több Makfalvi emberekkel edgyütt Lőkös Pálnak is része lévén...” – Protocollum Dioceseos. 24, 18, 9, 5, 45.

³⁸ Dadai János Vizitációs jegyzőkönyve. 19, 18.

részét képezi. A boldogfalvi malom szombati vámjának egynegyed része a küküllővári iskolás ifjak (pubes studiosi) megélhetési alapját képezi.³⁹

A két Küküllő közén fekvő, az egykori Küküllő vármegyéhez tartozó Gógán falu lakói 1681. március 23-án „malmok tsináltatására” 20 forint 5 denárt vesznek kölcsön „István Deák, Simon István, Takács János, Székely János kezességekre” a Gillányi Gergely hagyatékából a Küküllői Societasnak sorshúzás szerint eső, 53 forint értékű részesedéséből.⁴⁰ Ez a malom feltételezhetően a faluközösség tulajdonát képezi.

3. Végezetül foglaljuk össze vizsgálódásunk eredményeit.

A XVII. század közepéről származó adataink segítségével úgy mutattuk be a Kis-Küküllő közvetlen földrajzi környezetét, mint folyónk széles árterületét, mint kiterjedt zsombékos nádasok világát, a vízimadarak valóságos eldorádóját, ahol számos tó található.

Megállapítottuk, hogy Dadai János inventáriumának összeállítás (1646), valamint a Marosi Tractus régebbi írásos emlékeinek Matriculába másolása (1687) és Benkő József Transsilvania című művének megjelenése (1778) közötti időszakban a Kis-Küküllőnek ez a közvetlen földrajzi mediuma megváltozott. E változást a felsorolt tavak fokozatos eltűnésével bizonyítottuk. E változás okát pedig az időjárás ingadozásában és mezőgazdaságilag hasznosítható újabb és újabb területek megszerzése érdekében végrehajtott nagyméretű erdő- és nádasirtásban jelöltük meg. Viszont napjainkig megmaradt a Kis-Küküllő középső és alsó szakaszának szinte körkörös kanyarulatok között kigyózó morfológiai állapota és az ezzel összefüggő áradozó, kikelő természete.

Ellenben napjainkban már teljes mértékben eljelentéktelenedett a Kis-Küküllőnek, egyébként sok más folyóval azonos, egykor igen fontos gazdasági szerepet betöltő négy funkciója, mely által folyónk hosszú századokon keresztül érdemileg járult hozzá a partjai mentén sorakozó emberi közösségek gazdasági életéhez, társadalmi fejlődéséhez.

Úgy véljük, hogy lassan elérkezik a Kis-Küküllő teljes, vagyis rendszeres és módszeres szabályozásának ideje is, amikor folyónk merőben olyan új morfológiai képet nyer, melynek következtében áradozó-kikelő természetét teljes mértékben elveszíti, és az ember, gondos gazdaként, a régieknél sokkalta fontosabb, merőben új funkciókat ruház rá, melyek folytán átalakított földrajzi környezetben hatalmas energiákat hordozó, szelíd és megszelídített óriásként hathatósan járulhat hozzá a Küküllők gazdag dombvidéke emberi közösségeinek szakadatlan fejlődéséhez.

³⁹ Protocollum Diocesens. 45.

⁴⁰ Uo. 97.

A Küküllői Református Egyházmegye élete és állapota Dadai János esperességének idejében¹ (1640–1668)

Dadai János küküllői lelkész a XVII. század derekán közel három évtizeden keresztül viselte a küküllői egyházmegyében a nagy felelősséggel és jelentős lelki hatalommal együtt járó szeniori tisztelet. Az a 28 esztendő, mely idő alatt Dadai János betöltötte a szeniori tisztelet, közelebből az erdélyi fejedelemség, távolabbról pedig Európa történelmének igen mozgalmas, nagy horderejű eseményekben gazdag periódusa. Dadai esperessége a bécsi békét megerősítő linzi békekötés (1645. dec. 16.) előtt kezdődött, és négy esztendővel élte túl a szégyenteljes vasvári békekötést (1664. aug. 10.). Dadai esperességének ideje alatt hat fejedelem váltogatta egymást a fejedelmi székekben (I. Rákóczi György, II. Rákóczi György, Rhédei Ferenc, Barcsay Ákos, Kemény János és I. Apafi Mihály); szemtanúja volt az 1657–1662 közötti viharos öt esztendőnek, amikor tatárdúlás pusztított végig Erdélyen (1658), mely büntető expedíció egyházmegyéje Maros menti részét is igen érzékenyen sújtotta.² Így e viharos változások idején Dadai János személyében és szolgálatában az állandóságot és a folytonosságot képviselte.

Dadai János esperességének kezdő évében már hét esztendeje – 1633. július 6. óta – a nagy tekintélyű, hatalmas egyházkormányzó és nagyszerű szervező, a *Váltság titka* című kitűnő theologiai mű tudós szerzője: Geleji Katona István ül az erdélyi püspöki székekben. Geleji egyházszervező és annak konszolidálására törekvő munkájában Dadai esperes jó munkatártnak bizonyult, kinek egyik fő érdeme egyházmegyéje anyagi állapotának pontos számbavétele,³ megszilárdítása s így az igehirdetés szolgálata külső keretének és körülményeinek kedvező módon való biztosítása az egész traktus területén. Dadai egyházmegyéje igazgatását, kormányzását teljesen a Geleji egyházkormányzó programjának megfelelően dicséretre méltó sokoldalú hozzáértéssel, erélyes kézzel és ernyedetlen szorgalommal végezte.

E nagy vonásokkal felvázolt történelmi keretben helyezhető el a Küküllői Református Egyházmegye e három évtizedre terjedő története.

¹ Illyés Géza: *A küküllői ref. egyházmegye kialakulása és első esperesei*. Református Szemle 1932. 9. sz. 131–135.

² Nagy László: *Az 1659. évi küküllői generalis szent synodus*. Kézirat.

³ Dadai János összeírása alapján Szentiványi János esperes később protocollumába foglalta az egyházmegye eklézsiáinak bonumait. Szentiványi János: *Protocollum Dioceseos*. 15–51.

I.

1. Dadai János szolgálata a Küküllői Református Egyházmegyében 1640-ben kezdődött. Ekkor lépett az 1639-ben elhalálozott Dési István küküllővári pap és szenior örökébe;⁴ ekkor foglalta el a XVII. század folyamán az egyik legfényesebb és legtekintélyesebb egyházközség: a küküllővári eklézsia lelkészi állását⁵ és kezdte meg szeniori szolgálatát. Az akkori idők szokásban lévő gyakorlata szerint egyenesen szeniornak jött az egyházmegyébe.

Dadai János életrajzi adatai hiányosak, Illyés Géza Dadai István kézirata alapján a tekintélyes esperes tanulmányairól a következőket írja: „Magánéletről nagyon keveset tudunk. 1630. január 28-án subscribált Debrecenben, 1636. évben a friz franekerai egyetemen tanult, 1637. okt. 23-án a leideni egyetem anyakönyvében van neve feljegyezve, és fel van tüntetve az is, hogy akkor 29 éves volt. 1637. évben a franekerai egyetemen jelenik meg Maccovius János professzora segítségével a Szentháromságról írt disputája, melynek egyetlen ismert példánya a sárospataki könyvtárban őriztetik.” Halálának pontos ideje azonban rögzíthető: „obdormit pia memoria Senior Clarissimo Joh. Dadai Anno 1688 mense Febr.”⁶ Dadai esperes halála bizonyára kissé váratlanul következett be, mivel fiának mint örökösének eligazítanivaló dolga marad a küküllőváriakkal.⁷

Az esperesi székben Szentiványi János küküllőgálfalvi lelkipásztor követte, akit 1668. március 7-én a Sövényfalván tartott partialis synodus választott meg és a nagyenyedi generalis synodus konfirmált 1668. április 27-én.⁸ A küküllővári eklézsia katedráján Bajcsi András lett az utóda,⁹ aki minden bizonynyal ismét más egyházmegyéből jött e jelentős lelkészi állásba. Bajcsi 1678-ig viselte Küküllőváron a lelkipásztori tisztséget, ahonnan Bethlenszentmiklóásra távozott.¹⁰

⁴ Körösi György: *Protocollum*. XXII. – Kónya Ferenc: *Protocollum*. 20.

⁵ Kónya Ferenc: *Protocollum*. 120.

⁶ Illyés Géza: *Dadai János. 1606–1668*. Református Szemle 1926. 21. sz. 347–351. és 22. sz. 364–366. – Szentiványi János: *Protocollum*. 2. – A Henk G. van de Graaf *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században. 1690–1795* (Kolozsvár 1979) c. művében található táblázatok csak a XVII. század végétől sorolják fel az erdélyi diákok nevét.

Partialis synodusok jegyzőkönyve. 169.: „Ifjú Dadai János Úrnak contendálása a küküllőváriakkal, melyre azt felelték: hogy tegye adóssá Dadai János Úr őket bizonyságokkal, megfizetnek, de előbb nem, mely replikát az synodus generalis is helybe hagyott Enyeden 1668 die 26 Sept.”

Partialis synodusok jegyzőkönyve. 147. – Szentiványi János: *Protocollum*. 2. – Körösi György: *Protocollum*. XII. és XXIV. – Kónya Ferenc: *Protocollum*. 41.

⁹ Szentiványi János: *Protocollum*. 2. – Kónya Ferenc: *Protocollum*. 120.

¹⁰ Kónya Ferenc: *Protocollum*. 9, 122, 142.

2. Dadai János esperes közegyházi tevékenységének, szeniori tiszttel együtt járó kötelességeinek mindenben pontosan eleget tett;¹¹ megfelelő felkészültséggel és tekintéllyel képviselte egyházmegyéjét a generalis synodusokon. Erre utal hosszú esperesi szolgálata, valamint a fennmaradt egykori dokumentumokból kikövetkeztethető rendszerető jelleme is.

A XVII. század dereka táján az erdélyi református egyház beléletének igen jelentős problémája a presbiterianizmus kérdése. I. Rákóczi György fejedelem e kérdés megvizsgálására hívta össze az enyedi generalis (1643. jún. 3.) előkészítő munkálatai után Szatmárnémetibe 1646. június 10-re a linzi béke értelmében az uralma alatt álló területek nemzeti zsinatát. Ezen a nagy horderejű zsinaton – melyen a Tiszántúlról 63, a Tiszáninnenről 21, Erdélyből pedig 24 képviselő jelent meg¹² – Dadai János kükülliői esperes, a református ortodoxia egyik jeles erdélyi képviselője is részt vett és azon – Illyés Géza szerint – vezérszerepet vitt. Különösen a Tolnai Dali János által képviselt independentizmus elleni küzdelemben járt az élen. Vitathatatlan tény, hogy Dadai János esperességének ideje alatt egyházmegyéjében egyetlen presbitérium sem alakult, csak halála után alakította meg Szentiványi János az első presbitériumot Küküllőgálfalván. Dadai János másik jelentős közegyházi szolgálata a gyulafehérvári kollégium Enyedre való költöztetésében áll előttünk. 1662-ben választották meg a kollégium egyik kurátorának, és így hordoznia kellett a kollégium átköltöztetésével együtt járó ezernyi gond terhét.¹³

II.

Amilyen keveset tudunk Dadai János esperes magánéletéről és közegyházi tevékenységéről, éppoly bőséges adatanyag áll rendelkezésünkre, ha egyházmegyei szolgálatát vizsgáljuk, ha a kükülliői egyházmegye e korbeli állapota és élete felől érdeklődünk. Ennek érdekében kísérrük el Dadai esperest az 1648–

¹¹ Geleji-kánonok. 1649. 87. kánon: „A felügyeletük alá vetett egyházaknak gondját vállalkon hordozzák, mind a tanra, mind a szertartásra, mind a fegyelemre nézve mindenk helyesen és törvényesen intézzenek.” – Illyés Géza: *A református esperes és egyházmegyei kormányzás a 17. és 18. században*. Református Szemle 1932. 12. és 14. sz., 179. s köv., valamint 213. s köv. – Gálfy Zoltán: *A Geleji-kánonok és hatásuk a hazai református egyház jogfejlődésére*. Református Szemle 1992. 6. sz. 436–440.

¹² Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. k. 186. – Elekes Károly: *A károlyfehérvári egyházmegye és ezen egyházmegyei egyházak történelme. = Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1865-re*.

¹³ Körösi György: *Protocollum*. XXII. – Kónya Ferenc: *Protocollum*. 20. – Illyés Géza: *Dadai János*. Református Szemle 1926. 365. – *Protocollum Dioceseos*. 4. – Szentiványi János 1668. évi baráti levele a presbitériumok felállításával kapcsolatosan.

1657 közötti években tartott vizitációs körútjain. A vizitáció az esperes kanonikus joga és kötelessége.¹⁴

A fennmaradt vizitációs jegyzőkönyvek tükrében Dadai esperes ernyedetlen vizitátorként áll előttünk. Az eklézsiákat minden esztendőben végiglátogatta, egyikben-másikban, szükség esetén, kétszer is megfordult, s így a felmerült kisebb-nagyobb bajokat, romlásokat idejében felfedezte és erélyes kézzel azonnal orvosolta. Látogatásait rendszerint télen végezte, éspedig az egyházmegye felső, keleti felét általában december havában, a nyugati felét pedig az új esztendő első heteiben. Mi tette indokolttá a téli látogatásokat? Részint a mezői munka szünetelése, részint a jobb közlekedést biztosító hótakaró, valamint az a körülmény is, hogy a tavaszi partialison tartozott az esperes a vizsgálat eredményéről részletesen beszámolni. Ha figyelembe vesszük az akkori útviszonyokat, az időjárás viszontagságait és az aránylag jelentős távolságokat, elismeréssel kell adóznunk a fáradhatatlanul szekerező Dadai esperes nagy teljesítménye iránt. Munkabírása is rendkívülinek mondható. Ha szükség mutatkozott, egy nap alatt (1658. dec. 11.) is képes volt a már ebben az időben is jelentősebb bonyhai és csávási eklézsiák vizitálását elvégezni; bár rendes körülmények között egy teljes napot időzött a vizsgálat alatt álló egyházközségben. A vizitációs körúton rendszerint két-három tekintélyesebb lelkész, rendszerint assessor is elkísérte; mint pl. az 1650. január 25-én Boldogfárván tartott vizsgálat alkalmával: „Visitatores C.D. Senior Dadai, Michael Albensis, Nicolaus Gyergyai, Franciscus Somosdi” gálfalvi, gógáni, illetve széplaki ministereket találjuk Dadai esperes társaságában.

Lássuk közelebről a vizitáció lefolyását, mely az egész erdélyi református egyházban azonos módon történt, mert a vizsgálat alkalmával felvett jegyzőkönyvekből szerezhetünk adatokat az eklézsiák életével és állapotával kapcsolatosan.

A felvett vizsgálati jegyzőkönyv fejezete azonos. Például: „Visitatio Szeplakiensis, In Ministerio Gabrielis Szölösi, Anno 1648. Die 9 Decembris,

¹⁴ Dadai János: Vizitációs protocollum az 1648–1657 esztendőből. Mai állapotában 78 negyedív oldalt tartalmaz, az idők folyamán jelentősen megcsönkült.

A külön jegyzetelés nélküli adatokat a továbbiak során Dadai e vizitációs protocollumából vesszük.

László Dezső: *A magyar református lelképásztör a történelemben*. I. rész. A kialakulás kora. XVI. század. Kolozsvár 1992. 42., ahol a szerző az esperesi vizitáció kanonikus alapjairól beszél.

Illyés Géza: *Dadai János*. Református Szemle 1926. 349.

A vizitáció kérdése a partialis és generalis synodus állandó tárgya. „1779. Mart. 3. Királyfárván tartott Partialison határozatlik: hogy ezután harmadmagával járjon vizitálni az Esperes.” Kónya-Fogarasi: *Protocollum*. 69. – Az 1780. június 4-én Désen megtartott generalis synodus így rendelkezik: „Miképpen kelljen ezután vizitálni, arról parancsolt a Mtgs. Fő Consistorius: hogy mindenütt egyformán legyen és a Visitatio Actáit ezután a Suprem. Consistoriumnak is be kell küldeni.” Kónya-Fogarasi: *Protocollum*. 45.

facta.” Majd név szerint felsorolta a jelenlevőket, kik rendszerint a falusbíró, az egyháziú és a hűtes polgárok; néha néhány érdeklődő egyháztag is.

a) Azután megkezdte a szenior a kétoldalú examinálást, vagyis megvallatta a hűtes személyeket a minister, illetve a rektor felől, és azután a pásztornak kellett számat adnia a nyájáról. Ez az examinálás a legtöbb esetben ezzel a lakonikus mondattal zárult: „nihil mali”; vagy a teljes formula szerint: „Nihil mali fapti sunt de R.D. Pastore et de lectore” (Csávási vizitáció 1655. nov. 1-én). Egy kerek esztendei komoly munkát honorált egy-egy ritkaságszámba menő rövid dicséret: „Az Prédikátor felől a jónál egyebet nem vallanak” – szölt pedig ez az elismerés 1648. dec. 10-én Dálnoki György nagykendi miniszternek.

De néhány esetben lesújtó vallomásokot is kellett hallania szenior uramnak.

Panasz merült fel a nagy- és kiskendi mester ellen hivatali hanyagság és „nyargalászás” miatt.¹⁵ 1652. II. 21-én Disznai Mihály királyfalvi mester ellen, ki részegeskedésért 6 forint pénzbírságot kapott; 1656. II. 2-án a radnóti mester ellen.

A prédikátor ellen felhozott vádak is kétfélék, részint hivatali, részint morális természetű vétségek.

Malomfalvi Nagy Pál radnóti „pastor vádoltatik: Szegöttsége után égi holnapigh nem tanított sem köz nap, sem vasárnap egiszer is... Coenanak asztala előtt illetlen pironogatást tött az Eskütteken...” A következő vizsgálat alkalmával – 1650. január 30-án – már Dálnoki György a radnóti minister.

Az 1653. január 10-én tartott dányáni vizsgálat alkalmával súlyos vádak merültek fel Küküllővári Dániel prédikátor ellen, mely ügyet a szenior a partialis elébe utalt. Már az esztendő végén helyét Váradi Miklós foglalta el.

Az 1654. febr. 18-án tartott vizsgálat alkalmával öt pontból álló vád emeltett Ilyefalvi András héderfájai pástor ellen, aki „az Mater Ecclesiában [Héderfája filiája 1744-ig Mikefalva – N.L.] elhadgya a rend szerint való szolgálatot, mind prédikálásban, mind a sacramentom osztogatásban”. Ügye a részleges zsinat elébe utaltatott, assessorságról letétetett.

Hasonló szigorú examinálásban részesedett az aedilis (az egyháziú) is, akinek az eklézsia összes bonumairól számat kellett adnia. Ebben a korban még nem voltak kurátorok. Az egyházközség anyagi ügyeinek a hordozója az aedilis. A vizitáció alkalmával szükség esetén az esperes új egyháziút tett, annak kezéhez számolta az eklézsia készpénzét, és átadta az adósokat is. Ez történt az 1650. nov. 28-án tartott héderfájai vizitációban is: „Az mostani visitationkban találtunk az tavalyi egyháziúnál flor. 34, denar 18, mellyet adtunk az mostani Aedilisnek kezébe, Kántor Istvánnak...”

¹⁵ Kónya Ferenc Protocolluma 170. lapján lévő bejegyzés szerint ebben az időben a nagy- és kiskendi mester Pataki Pál.

A minister, a rektor és az aedilis examinálása után a szenior az eklézsia tagjainak hitbeli és erkölcsi életét is megvizsgálta. Szükség esetén az elvádolt személyt a templomból kiiltotta (1653. január 8-án a bonyhai vizitációban, annak filiájában lakó „Bernhardon, Bertalan Mihály a templomból kiiltatik”), coenától eltiltotta és eklézsia követésre ítélte. A házassági jog tárgykörébe eső cauzákat a szentszék elébe utalta.

b) A vizsgálat rendjének második mozzanata, a személyi kérdések után, az egyházi épületek gondos számbavétele volt.

Dadai esperes nagy gondot fordított az egyházi épületek jókarban tartására, állandó javíttatására. A romlások kijavíttatását pénzbüntetés kilátásba helyezése mellett rendelte el. Így a többi között elrendelte 1653. január 9-én kelt deliberatumaival: „Az Gogániak az Iskolának falát megéppítsék az jövendő Tavaszon sub poena flor 6... Az Templom Tornáczát deszkával bétsinállyák az Gogániak az mennél hamarább lehet sub poena flor. 6.”, a csávási „Templomnak héjazattyát, az Tzinterem kerítését fedelével együtt, az Haranglábnak fedelét a jövo Tavaszon megéppítsék sub poena flor. 12.” (1653. I. 11.); továbbá a gálfalvai prédikátor házánál a szekérszín megépíttését (1653. I. 12.); a radnótiaknak a rossz épületek megcsinálását (1656. II. 6.). Dadai esperes körültekintő gondoskodására, valamint a korabeli épületek milyenségére is igen jellemző, hogy Nagykenen (1653. I. 3.) mind a prédikátornak, mind a mesternek igen szigorúan elrendelte a kémények takaríttását, aminek a primitív technológiával való építés, a szalma- és zsindeledetek építése korában a tűzveszék megelőzése és elkerülése végett jelentőséget kell tulajdonítanunk.

A régi épületek tatarozása mellett Dadai esperesnek gondját képezte új épületek emelése is. Ilyefalvi András prédikátorsága idejében, 1653. január 2-án elrendelte a héderfaiaknak: „Az Templomok építtését az esztendő Tavaszán elkezdjék.” Az 1656. február 8-án tartott szentpáli vizitációban: „Az Ugraiaknak imponáltatott, hogy az jövendő nyáron az Themplumot meg építsék sub poena flor 12... Az Sz. Paliak is hasonlóképpen az Ischolát megépítsék sub poena flor. 12.”

c) A vizitáció rendjének harmadik állandó mozzanata a vagyoni ügyek pontos számbavétele volt.

Dadai esperes minden esetben tisztázta az eklézsia készpénzállományát. A bogátiaknak „kész pénzek vagyon flor. 32, denar 11” (1650. I. 28.); „Vagyon pénzek a Hederfaiaknak flor. 55” (1653. I. 2.). Meg kell állapítanunk, hogy a vizsgálati jegyzőkönyvek szerint mindenek eklézsia anyagi állapota kiegyensúlyozottnak bizonyult. Az esperes jegyzőkönyveiben pontosan számon tartotta az eklézsia pénzét kölcsönben élvező adósok nevét, az egyházfiú csak úgy fejben, de már itt-ott megkezdték az adósok lajstromba való foglalását is, mint például Szentgyörgyön: „Mennyi Pénzek és adósságok vagion, vagion írások, ezt kell nézni” (1659. dec. 8.). Úgy látszik, hogy az adósok lajstromba foglalása tekint-

hető a parokiális adminisztráció kezdetének, hiszen egyéb adminisztratív műveletet az esperes intézett a vizitációban, amiért az eklézsiák 24 denar pecséthasználati díjat tartoztak fizetni. Az adósság elismerése és a fizetési kötelezettség vállalása „kézbeadással” történt, „Akik adóssak, azok kezek beadásával kötelezik magokat arra, hogy a melly adósság rajtok vagion, jövendő virágvasárnap után legh hamarab megh fizetik...” (Radnóti vizitáció, 1656. febr. 6.) Ez a korszak még nem ismerte a váltót. Az eklézsiák pénzügyei patriarkális módon kezeltettek.

Megelőzően már utaltunk arra, hogy Dadai esperes összeírta – később ennek alapján Szentiványi János protocollumába foglalta – az eklézsiák ingó és ingatlan bonumait. Az eklézsiák ingatlanai belsőségekből és külsőségekből álltak. Mindenik küllői eklézsianak már ebben az időben kisebb-nagyobb külsőségei, szántóföldjei, rétjei, szőlősei, erdői voltak, melyek nemcsak a prédikátor és mester „örökségét” képezték, hanem az eklézsia fenntartásának is stabil alapját jelentették. A Szentiványi protocollumában előforduló határnevek (pl. a gálfalvi határban ún. „Hucás”) ma is ismeretesek.

Innen érthető, hogy az eklézsiák legtöbbször magtárral rendelkezett. Az esperes a vizsgálat során ezek állományát is számba vette. A bernádi filiának „Búzája vagyon Gal. 36.” (1653. jan. 8.) Az almási eklézsianak „Búza volt 47 köből, melynek része ki vagyon a faluba. Vagyon ez idei búza is kalangyába 40 kalangya” (1655. nov. 23.).

De nem került el Dadai esperes figyelmét a Küllőmente híres szőlőhegyének termése sem. Jegyezzünk fel két bortári adatot is. A nagykendi eklézsianak „Borok vagyon egy hordóba urna 40” (1653. jan. 3.). A dányáni eklézsianak pedig „Vagyon borok egy hordóban ur. 38, a másikban urnam 23” (1653. jan. 10.). Számba vette az eladott borok árát is. A herepeiek „adtnak el egy hordó bort flor. 16 denar 50” (1651. febr. 25.).

Érdekességként megemlíthetjük, hogy ebben az időben némelyik küllőmenti eklézsia méhészettel is foglalkozik. A medvési eklézsianak „Vagyon hét kosár méhek” (1651. febr. 24.). Hasonlóképpen a mikesfalvi filialis is foglalkozott méhészettel: „Az kertet, melyben a méheket tarttyák az mikesfalviak, a jövendő tavaszon megh éppítsék sub poena flor. 3” (1650. jan. 2.).

d) Alkalomadtán, negyedik mozzanatként, a vizitáció foglalkozott kapcsolatos istentiszteleti kérdésekkel is.

Dadai esperes különös gondját képezte a mater és filialis eklézsiák között az istentiszteletek szolgálati rendjének szabályozása is. Például 1649. február 3-án külön memorandumban fektette le „Az herepei Pastornak süleibe való járásának rendit”.

A csávásiaknak viszont új úrasztali edény beszerzését írta elő: „Az Úr vacsorájának ki szolgáltatására vegyenek legelsoeb alkalmatossággal on kannát egy

ejtelest. Az on kannát pedig rendeltük a kereszteléshez” (1653. jan. 11.). A boldogfalviaknak hasonlóan „Egi kereszteleo kannat kell vennie” (1652. febr. 20.).

Az eklézsiák mindenike elégséges és megfelelő úrasztali staféringgal rendelkezett, mely állomány évről évre bővült a jókedvű adakozók adományai folytán.

e) Így a vizitáció ötödik mozzanataként tekinthető az esetleges adományok bejegyzése.

A nagykendi eklézsia 1653-ban két adományt kapott. „Az öreg Kontz Péterné asszony adot a templomba való asztalra egy kékes sáhos abroszt.” „A Nemzetes Darlatzi Ferencz Úr a Sacramentumhoz adot ezüstből tsináltatott Bokált, a Nagy Kendi ecclába.”

1656. február 6-án tartott vizsgálat alkalmával jegyezte fel Dadai esperes a fejedelemné asszony adományát a radnóti eklézsia számára. „Fejedelem asszonyunk oe Maga is akarattjából conferalt a Templomba az Úr vacsorájához egi labos ezüst kívül-belül aranyos poharat. Ugian oe Maga conferált az Sacramentumhoz egi sellymes és skofiumos gyolts abroszt.” A meglévő és idézett adatból nem lehet eldönteni, hogy a nagy adakozó öreg fejedelemasszonynak, Lorántffy Zsuzsannának a sok közül az egyik ismeretlen adományával állunk-e szemben, hiszen halála csak az 1660. esztendőben következett be;¹⁶ vagy a fiatal fejedelemasszony, a később katolizált Báthory Zsófia, II. Rákóczi György neje adományozta a jelzett úrasztali tárgyakat.

Dadai esperes vizitációs jegyzőkönyvéből így bontakozik ki és nagy körvonalakban így rekonstruálható az a kép, mely a XVII. század derekán a küllői dioeceseos eklézsiáinak életét és állapotát tükrözi. Öröndetes és szomorú vonások egyaránt megfigyelhetők ezen a képen, de ez a református ortodoxia jegyében tanító és fegyelmező korszak mégiscsak református egyházunk földi fundamentumainak megerősödését szolgálta. Ekkor alakult ki az eklézsiák lelki arca, mélyült el tekintélye, ekkor izmosodott meg az eklézsiák vagyoniügyi állapota, úgyannyira, hogy néhány kivételt leszámítva, az akkori jelentősebb eklézsiák mind a mai napig megőrizték kedvező pozíciójukat ebben az egyházmegyeben.

III.

4. Azok az ügyek, melyek természetüknél fogva a vizitációban nem nyerhetek elintéztést, melyek az esperesnek a kánonokban lefektetett hatáskörét túlnőtték, a partialis synodus elé utaltattak. A partialis synodus, a korabeli ministerek

¹⁶ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. k. 246–247.

és rektorok kongregációja, az egyházmegyei élet és ügyvitel legfontosabb és legrugalmasabb fóruma. Fölötte állt a generalis synodus, úgy is, mint törvényalkotó, úgy is, mint fellebbezési fórum, s azok az ügyek, melyek túllépték a részleges zsinat hatáskörét, természetesen a szent generalis elébe kerültek. A partialis synodusnak, melynek képviselői között ebben az időben az ún. világi elemet még nem találjuk meg, tárgy- és hatásköre igen széles mezőt ölelt körül. „A részleges zsinat tárgyai – II. Fogarasi Sámuel kükküllői esperes összefoglalása szerint – a 89. kánon értelmében a lelkésznek és oskolatanítóknak elhelyeztetése, az Egyházaknak azok ellen és megfordítva emelt panaszoknak ellátása, az Egyházak közügyeinek elintézése, az Egyházi vizsgálatokról felterjesztett ügyeknek ellátása, hivatalnokok választása, válóügyek kezelése stb. A fontosabb ügyeket azonban bővebb megvizsgálás végett a közzsínatra felküldeni köteles.”¹⁷ A fenti összefoglalás kiegészíthető még a becsületsértés ügyeivel is, melyekkel a partialis alkalomadtán igen erélyesen foglalkozott.¹⁸

Dadai János 28 évi esperessége alatt 89 partialis synodust tartott,¹⁹ melyekben jegyzőkönyvek vették fel.²⁰ A partialison és semipartialison leggyakrabban előforduló esetek a házassági jog tárgykörébe tartoztak. Ilyenkor a partialis szentszék elnevezéssel ülésezett. Főleg a házasságok felbontása, mátkaságok érvénytelenítése okozott gondot. A divortiumok oka a legtöbb esetben a hűtlen elhagyás, illetve a VII. parancsolat ellen elkövetett nyilvános és tanúkkal beigazolt vétség volt.²¹ E jegyzőkönyvek bepillantást engednek a XVII. század erkölcsi életébe, melyre való éber őrködés is a szenior hivatali hatáskörébe tartozott. E korban, az erdélyi református ortodoxia korában, az egyház erkölcsi törekvése a tiszta keresztyén erkölcs megvalósítására irányult, melynek érdekében komoly

¹⁷ Kónya Ferenc: *Protocollum*. 77.

¹⁸ A becsületsértési esetek közül megemlítendő Szentgyörgyi István mester felesége, Borosnyai Borbála és a szentpáli papné, Szeredai Péterné született Péterfi Erzsébet esete (Partialis synodusok jegyzőkönyve. 141.). Dadai János esperes szolgálóleányának, Lengyel Erzsébetnek kereslete Körösi Ilyés szolgálégyén ellen, ki azzal gyalázta, hogy „szüzességében megrontotta”. *Deliberatum*: a leány a városból – ti. Kükküllővárból – kiűzetett (1667. II. 9., Partialis synodusok jegyzőkönyve. 137.).

¹⁹ Kónya Ferenc: *Protocollum*. 22–24.

²⁰ Dadai részletes zsinati jegyzőkönyvébe belekötöttek Dési István esperes megelőző évekből származó jegyzőkönyvei is, mely Szentiványi János esperes későbbi bejegyzéseivel is bővült. Mai állapotában 275 negyedív oldalt tartalmaz. A három esperes jegyzőkönyvei nem illeszkednek sorrendbe. E protocollum Partialis synodusok jegyzőkönyve néven szerepel.

²¹ Hadd említsünk a válóperek közül is néhány konkrét esetet:

1. Tamási Benedek bernádi lakos és felesége válópere, tárgyalatott 1643. július 1-én Kükküllővárott – Partialis synodusok jegyzőkönyve. 3.

2. Pap János herepei lakos és felesége válópere, tárgyalatott 1643. aug. 4-én Kükküllővárott – Partialis synodusok jegyzőkönyve. 5.

3. Haró János váraljai lakos és felesége, Báthori Anna gálfalvi lakos válópere. Agitatur 1653. november 6-án Kükküllővárott – Partialis synodusok jegyzőkönyve. 56.

4. Lakatos István és Vajda Erzsébet mátkaságának felbontása és érvénytelenítése a leány kérelme alapján – Partialis synodusok jegyzőkönyve. 137.

erőfeszítéseket tett. A XVII. században a morál nem magánügy, hanem egyházi-közösségi ügy. Maguk az eklézsiák és azok tagjai vigyáztak a gyülekezet tagjainak erkölcsi életére. Az egyház a pásztoroktól is hathatósan megkívánta, hogy a komoly keresztyén erkölcsi élet megvalósításában példaképei legyenek a nyájnak. A vétkesek ellen igen szigorúan járt el. A XVII. században az egyház szigorúan tiltotta a dorbézolásba fulladó mulatozásokat, kárhoztatta a káromkodást, büntette a megátalkodott részegeskedést, tiltotta a ledér táncolást, örködött a családi élet szentsége és tisztasága fölött, eljár és eklézsiakövetésre ítélte a notórius templom- és sákramentumkerülőket, a nyilvános paráznákat, dorgálta és pénzbírsággal sújtotta a rágalmazókat, becsületsértőket; vagyis a Tízparancsolat erkölcsi zsinórmértéke szerint teljes fronton harcolt az erkölcsi életben megnyilvánuló bűnök ellen. Tiszta tant igyekezett hirdetni (Dadai esperessége ideje alatt egyetlen olyan fegyelmi eset sem fordult elő, mely egyházmegyéje pásztorai közül bárkit is azért marasztalt volna el, mert a tiszta tantól eltérőleg, heretikusan tanított volna), s ennek gyümölcseként tiszta erkölcsöt várt. Innen érthető a teljes erkölcsi komolyságra irányuló törekvése, s ezzel magyarázható ridegnek mondható fegyelmező tevékenysége is. Dadai esperessége idejében a fegyelmezés munkáját lelki hatalmánál és tekintélyénél fogva maga az eklézsia végezte öntevékenyen; a világi hatalom – a branchium – képviselői egyáltalán nincsenek jelen sem a vizitációk alkalmával, sem a szentszék ülésézéseinek esetében. Az eklézsia saját kánonai szerint a saját illetékes fórumain önmagát fegyelmezte. A küllői egyházmegye erkölcsi életének megromlása az erdélyi fejedelemség megszűnésével és a Habsburg-uralom kiterjedésével kezdődött meg.

IV.

5. A küllői egyházmegye e három évtizedre terjedő állapotára nézve igen jellemző, hogy már a XVII. század elején, egy-két kisebb lélekszámú eklézsia kivételétől eltekintve, a legtöbb küllőmenti egyház iskolával is rendelkezett. Mind az iskola fenntartásával, mind a mester fizetésével kapcsolatos költségek fedezésére az eklézsiák elégséges anyagi javakkal rendelkeztek. Amint azt fentebb láttuk, a vizsgálat alkalmával az esperes szigorúan örködött az iskola épületének jókarban tartása, valamint a rektor hivatali működése fölött. A református ortodoxia korának egyháza tanító egyház, mely nagy súlyt fektetett a kor színvonalán álló iskolázásra is. E kérdés külön tanulmányt érdemel.

V.

6. Dadai János esperességének ideje alatt az egyházmegye kisebb-nagyobb javadalmazású lelkészi állomásainak mindenike be volt töltve, és így biztosítva volt a szolgálat zavartalan végzése.

Dadai János esperes 1642. április 10-én összeírta a traktus egész területén az eklézsiák összes ingó és ingatlan bonumait, valamint részletesen kimutatta mind a lelkészi, mind a mesteri díjlevél egyes címleteit. A lelkészi, valamint a mesteri díjlevél három, illetve a patronált eklézsiákban négy címletből tevődött össze. Ez a négy címlet a következő:

- a) „Dominus patronus... annuatim solvebat iure conventionis...”²²
- b) „Pagani solvent” – e címlet az egyháztagok ún. természetbeni (kepe) fizetési költségeit írta elő.
- c) „Bona parochiala” nevű címlet alatt találhatók „a prédikátor örökségét” képező, a mindenkori lelkész haszonélvezetében lévő egyházi földek (kanonika porció).
- d) Az ún. „Ad hoc” jövedelem, mely a prédikátor stoláris jövedelmét fixírozta.²³

7. Érdemesnek tartjuk – pro memoria²⁴ – feljegyezni azoknak a ministereknek nevét, akik ebben a korban Dadai kor- és munkatársaiként a küllői egyházmegyébe kebelezett eklézsiák valamelyikében pásztori hivatalt viseltek.²⁴ Lássuk ezt a névsort:

Ormány János, Thuri János, Szölösi Gábor, Dálnoki György, Tövissi Máté, Makai István, Bikfalvi János, Bogáthi Imre, Szeredai Péter, Küllői Dániel, Besenyei Benedek, Fejérvári (a humanisták módján: Albensis) Mihály, Besenyei György, Váradi János, Somosdi Ferenc, Gyergyai Miklós, Besenyei János, Vatai Mihály, Malomfalvi Nagy Pál, Csabai János, Bogáthi János, Vajai Gergely, Tállyai Albert, Etédi István, Hartsai Péter, Ilosvai Menyhárt, Gálfalvi István, Csávási Mihály, Árpástói Bálint, Kézdivásárhelyi Bálint, Ilyefalvi András, Besenyei Balázs, Vajdaszentiványi János, Küllői Mózes, Hentzfalvi Miklós, Almási Miklós, Váradi Miklós, Sövényfalvi Miklós, Radnóti Ferenc, Zágoni András, Betfalvi Pál,²⁵ Papolczy János, Sásdi Mihály, Besenyei Dániel,

²² Szentiványi János: Protocollum. 5., illetve 9. oldalai szerint a küllői eklézsia patrónusa Rédei Ferenc, a gálfalvié pedig az Apafi-udvar volt.

²³ „Proventus annuus et bona omnia Ecclesiarum omoenium orthodoxam in dioecesi Küllővariensi” – Szentiványi: Protocollum. 5–51.

²⁴ A névsor összeállítását Dadai János vizitációs és részleges zsinati jegyzőkönyveinek adatai alapján végeztem. Összehasonlításként felhasználtam a Kónya Ferenc Protocolluma 3–4. oldalain található összeírást is.

²⁵ Betfalvi Pál gógáni pap erkölcsi vétség miatt a rendes pénzbürságon kívül „a szent tisztól megfosztatik” – Partialis synodusok jegyzőkönyve. 136.

Szentsimoni György, Zágoni András, Illyés Géza nem sorolja fel, mind Dadai kortársait, csupáncsak egy állapotot rögzít.

A prédikátorok ebben a korban a papmarasztás gyakorlatának következtében meglehetősen sokat változtatták állomáshelyüket,²⁶ de igen ritka esetben történt meg, hogy az egyházmegye területéről eltávoztak volna. Dadai esperes, ki tisztességét haláláig viselte, küllővári állását sohasem változtatta, ellentétben az esperességből utána következő Szentiványi Jánossal, aki sokat fluctuált.

VI.

Igen sajnálatos azonban az a tény, hogy Dadai egyébként körültekintően szerkesztett vizitációs jegyzőkönyvei semmi támpontot sem szolgáltatnak az eklézsiák lélekszámának megállapításához. Viszont öröndetes az, hogy néhány református család neve, éppen az aedilisek, bírók és hűtes személyek nevének feljegyzése által, fennmaradt mind a mai napig. Például: az 1648. december 13-án tartott gálfalvi vizitáció alkalmával Keszeg Bálint volt az egyházfiú s a Keszeg család ma is az egyik legnépesebb család Gálfalván.²⁷

8. Hadd soroljuk fel azoknak a nevét, akik a XVII. század dereka táján Dadai esperessége ideje alatt az eklézsiák anyagi ügyeinek intézésében mint egyháziak tevékenyen közreműködtek:

Eol Péter, Demeter Balázs (Nagykend); Máthé Márton, Simon Márton (filialis Kiskend); Kontz Miklós, Kontz Bálint (Balavásár); Farkas Mihály (filialis Egrestő); Adorján István, Eoregh Osvath István (Szentmárton); Veres János (filialis Korond); Dali János, Magyar János, Kádár István, Magyar András (Széplak); Magyar György, Kovács János, Kántor Mihály, Kovács Ferenc, Balai János, Szász János (Héderfája); Tamási Miklós, Dali Péter, Osvath Mihály (filialis Mikefalva); Nagy János és Tsét János, Hori Miklós, Simon Mihály (Bonyha); Kovács Mihály, Vajda János (filialis Bernád); Vég Demeter, Kis János, Melder István, Melder Demeter, Vas János, Szalanci István (Csávás); Gyirko György, Vas Boldizsár, Székely Mihály, Simon Mihály (Gógán); Felső Nagy János, Vas János, Sztás György, Osvath János (filialis Váralja); Geréb Péter, Dali István (Almás); Szász Márton, Melder Máté, Szász Máté, Jakab

²⁶ Illyés Géza: *A papmarasztás az erdélyi református egyházban*. Református Szemle 1936. 8. sz. 110. és köv.

²⁷ Csak az 1818. évi május 31-én Désen ülésező generalis synodus határozta el azt, hogy a papok a „populationis tabellát” be kell hogy küldjék az esperesen keresztül a püspökhöz. Könyö-Fogarasi: *Protocolum*. 55.: „A populationis tabellát be kell küldeni a püspök úrhoz ad summum Január végéig a legtávolabbi Traktusból is; különben a késedelmes Esperes 12 forintig, a pap pedig, ki az Esperestjéhez a maga idejében be nem küldi, 6 forintig büntetetik, s mégis maga a pap tartozik bevinni a Püspök Úrhoz a maga tabelláját, melyet Esperestjéhez elküldeni megkésztett.”

György (Dányán); Keszeg Bálint, Degi Mihály és Vámos György, Ponta Miklós és Hidi Gergely, Keszeg György (Gálfalva); Székely Mihály (filialis Pócsfalva); Varga György és Veres György, Szabó István, Tóth István és Kocsis János (Sövényfalva); Balogh János, Székely Mihály, Csiki István, Csiki Mihály (Királyfalva); Fazakas Márton (Boldogfalva); Bekő Balázs, Vintze István (Herepe); Dévai István (filialis Süllye); Székely Balázs (Medvés); Czeoteor Mihály, Ludasi Miklós (Bogát); Hadnagy Makó Miklós, Vásárhelyi János Hadnagy, Doci György Hadnagy (Kerelő); Székely Mihály (Szentgyörgy); Fekete Mihály, Meleg János, Halász András, Szakács Márton (Szentpál); Szilágyi Péter (Dátos); Vass Márton (Radnót); Máthé János, Kis Pál (Csapó); Gáspár István, Lajtos István (filialis Ugra); Philep Demeter, Szakács János (filialis Besenyő).²⁸

A Kükküllői Református Egyházmegye szépen kibontakozó és egyre erősödő életében az első nagy megrázkódtatást az 1658. esztendőben bekövetkezett tárdúlás okozta.

²⁸ Az aedilisek névsorát Dadai János vizitációs jegyzőkönyvei alapján állítottam össze. A felsorolt egyházfiúk az 1648–1657 közötti években szolgáltak. Egy némely eklézsiában (így például Sövényfalván vagy Gálfalván) szokás volt két egyházfiú beállítása is. Némely esetben az egyházfiú és a bíró (judex) személye azonos.

A kebli egyháztörténet-írás kezdetei és az első historikusok a Küküllői Egyházmegyében

A Küküllői Egyházmegye viszonylag elég gazdag levéltári anyagának¹ tüzetes áttekintése azt mutatja, hogy a vizitációkon és partialis synodusokon készített feljegyzések kezdetben ad hoc jellegű jegyzetek, melyek sok rövidítéssel teletűzdelve, a helyszínen, a tárgyalások, tanácskozások vagy viták közepette készültek. Kezdetben maga az esperes vezeti ezeket az emlékeztető feljegyzéseket, vagy esetleges és esetenkénti megbízatás alapján az assessorok egyike-másika.

Később már tudatos és szisztematikus munka eredményeként készülnek ezek a protocollumok, különösen attól az időtől kezdődően, hogy az egyházmegyei assessorok egyike állandó jelleggel kezdi betölteni a notáriusi officiumot. Ezek a választott notáriusok succedálnak az esperesi székbe.

A Küküllői Egyházmegyében Dési István esperes (†1639) nyitja meg azoknak a senioroknak sorát, akiknek idejéből az egyházkormányzás munkája nyomán írásbeli emlékek maradtak fenn. Dési alig néhány oldalt kitevő fennmaradt anyagát Dadai János esperes (†1668), az ő alapos és pontos vagyonügyi összeírását pedig Szentiványi János esperes (†1689) foglalja, költeti protocollumába. Az ortodox Dadai feljegyzéseit a tiszta objektivitásra való törekvés jellemzi, a presbiteriánus Szentiványi szubjektív motívumokat is beleszó a hivatalos szövegek materiájába; Kőrösi György (†1766) a vagyoni ügyek kodifikálására fordít gondot – Kónya Ferenc viszont az az esperes, aki úgy említhető-tekinthető, mint a kebli történetírás előkészítője és üttörője, akit a domesticus historikusok egész sora követ Fogarasi Sámuelről egészen Illyés Gézáig.²

1. KÓNYA FERENC³ héderfaji (1771–1783), majd küküllőgálfalvi lelkipásztor és esperes (1783–1797) egyháztörténeti munkássága, mely egyben a

¹ A Küküllői Egyházmegye legrégebbi protocollumainak egyszerű könyvészeti leírása megtalálható „A Küküllői Egyházmegye egyes egyházközségei történetének bibliográfiája. 1638–1761” című kéziratos munkám előszavában az Egyházmegyei Levéltárban.

² Illyés Géza dr. 1907-től királyfalvi lelkész, 1947–1950 között esperes. A Református Szemle 1920-as évfolyamától kezdődően főleg a Küküllői Egyházmegyére vonatkozó s annak levéltári anyagára támaszkodó, Kónya és a két Fogarasi alapvetésén felépülő számos szép egyháztörténeti tanulmányt közölt.

³ Adalékok Kónya Ferenc életrajzához: 1771-ben mint héderfaji lelkipásztor szenteltetik föl. Az 1783-as esztendő már a küküllőgálfalvi ekléziában találja. 1783-tól kezdődően prosenior. Kónya proseniorságával kapcsolatosan Bodola Sámuel *Bod Péter smyrnai Polycarpusának folytatása* című dolgozatában (*Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1860-ra.* 15.) a következő érdekes dolgokat jegyzi meg. Szó szerint idézzük: „1777-ben közzsinat tartatik M. Vásháryen... Említést érdemel... a következő zsinati határozat. – A Küküllői egyházmegye esperese, Csávási Vas Lőrinc előregedése tekintetéből lemond esperesi hivataláról, és a közzsinat főjegyző Eperjesi Zsigmondra bizza ennek a hivatalnak folytatását, ki most ugyan Felvincen paposkodott, de ezelőtt több évvel a Küküllői egy-

kezdeményezés nehézségének és érdemének jegyeit hordozza magán, három pontban foglalható össze.

a) Kónya Ferenc a küküllői seniorok sorában az első, aki behatóan kezd foglalkozni a tractusbeli lelkipásztorok személyi kérdéseivel. Az előtte székelő tizenegy esperes a lelkipásztoroknak csak olyan személyi kérdéseivel foglalkozott, melyek fegyelmi causa tárgyát képezték. Kónya is csak néhány fontos életrajzi adatot jegyez fel, de ezek az adatok már a gerincét, illetve kiindulási pontját képezhetik a lelkipásztori biográfiáknak. Kónyának mint historikusnak első nagy érdeme az, hogy az életrajzi adatok feljegyzése során igyekszik visszahatolni a reformáció koráig, és Hunyadi János nagyteremi lelkipásztor és első küküllővidéki esperes személyével kezdődően kronologikus sorrendbe illesztett táblázatot állít össze, melyben egymást követően jegyzi fel azoknak a lelkipásztoroknak nevét és szolgálati állomáshelyét, akik a küküllővári dioecesis területén szolgáltak. Ez a közel kilenc ívoldalon igen szép írással összeállított táblázat, melyet Kónya részint a ma is meglévő protocollumok anyagából szemelgetett ki, részint ma már ismeretlen forrásokból gyűjtött össze, a Küküllői Egyházmegye egyik legbecsesebb egyháztörténeti alkotása, melynek sok érdekes, értékes közegyházi vonatkozása is van. Kónya táblázata saját kezű bejegyzése szerint 309 egykori küküllői lelkipásztor nevét tartalmazza.⁴

b) Kónya Ferenc egyháztörténeti munkásságának másik fontos mozzanata az egyházvidéki archívum felállítása, mely műve korszakos és ösztönző példamutató az erdélyi reformata ecclesia számára.

Kónya már 1784-ben erőteljesen kezdeményezi az egyházvidéki archívum felállítását, mely azáltal valósulhatott meg, hogy még ugyanebben az esztendőben sikerült felépíttetnie Küküllőgálfalván a „papi házat, annak oldalházát kemény bolthajtásra készíttetni azon céllal, hogy az Egyházvidék levelei is tartassanak ottan, maga költségén készíttetvén a ma is meglévő portabile archivumot –

házmegyében folytatta papi hivatalát. A közzsínat ezen határozására a Küküllői egyházmegye papsága úgy nyilatkozott, hogy ők proseniort a közzsínattól nem kértek, de ha ez iránt rendelkezni kellene is, úgy is a proseniorság rendes jegyzőt, Kónya Ferencet illeti, rajta kívül mást el nem fogadnak. A közzsínat ezen felírása a mlgs egyházi főtanács eleibe kerülven, onnan megíratott püspök Csernátoni V. Péternek, hogy a mlgs egyházi főtanács nem accedálhat a közzsínat opiniojára, és csak azért, hogy valaki közfőjegyző, nem lehet azt más egyházmegyébe is esperesnek adni és ezáltal a papság szabad választását megcsonkítani.” Kónya bár bejegyzi az 1777. évi marosvásárhelyi közzsínatot annalesei közé, de nem kommentálja annak eseményeit, s az őt személyileg érintő ügyre nem reflektál. Az 1783. év jelentős esztendő Kónya életében. Prosenior. S már ilyen minőségben van jelen az 1783. szeptember 28-án összeülő sárdi generális synoduson. 1781-ben ordinarius senior, majd később generalis direktor lesz. Mindössze 26 évig viseli a lelkipásztori hivatalt, és 10 évig hordozza az esperesi tisztelet. Fiatalon, ereje teljében 1797. szeptember 20-án halálozik el.

Kónya–Fogarasi: Protocollum. 1788. 2–11. Ez a protocollum 182 számozott ívoldalt tartalmaz. A protocollumot 1788-ban Kónya Ferenc kezdi meg azzal a céllal, hogy az egyházmegye papjainak névsora íródjék bele. A két Fogarasi is e jegyzőkönyvben örökíti meg egyháztörténeti munkásságának gyümölcsét a szabadon maradt lapokon. Belejegyez, belejavít Sámuel Aladár és Illyés Géza is.

s ezen tekintetből az Egyházvidéki Ecclesiák Cassái is fizetnek 100 – száz forintot az említett épületre” – írja 1850 körül II. Fogarasi Sámuel.⁵

Könyának ez a vállalkozása úttörő kezdeményezés. A küüllői egyházvidéki archívum felállításával közel fél évszázaddal előzi meg az egyházmegyei levéltárak megszervezését sürgető főhatósági rendelkezés kibocsátását, s így méltán tekinthetjük Kónya Ferencet az Erdélyi Református Egyházkerületben a levéltárgondolat úttörőjének, példamutató képviselőjének és tekintélyes propagátorának.⁶

c) Kónya egyháztörténeti munkásságának harmadik s egyetemes szempontból legjelentősebb értéke az, hogy pár lakonikus mondatban tömör feljegyzéseket készít az 1771. évtől kezdődően ülésező generalis synodusokról, és azokat esperessége második esztendejében (1788) megnyitott protocollumába bemásolja. Ezek a feljegyzések a közzsínatok annaleseinek nevezhetők. E feljegyzések nem Kónya szubjektív megállapításai a zsinat lefolyásáról, sem nem annak értékelését tartalmazzák, hanem tényeket rögzítenek és határozatokat örökítenek meg.

Kónya zsinati annalesei két csoportba oszthatók. Az első csoportba azok a feljegyzések tartoznak, melyeket a közzsínaton való személyes részvétele nyomán személyes élményként rögzít. Ez a terjedelmesebb és többet mondó szövegű rész. Mi adja az e csoporthoz tartozó feljegyzések értékét? Bodola Sámuel püspök e feljegyzések értékelésénél a nagyenyedi püspöki levéltár 1849. évi elpusztulásából indul ki, melynek folytán a Kónya esperes által megkezdett és hivatali utódai által folytatott feljegyzések beszédes hírnökei a kisebb-nagyobb jelentőségű ügyeket tárgyaló közzsínatoknak. Ezeket az 1771–1848 évek között létrejött házgapótló feljegyzéseket Bodola Sámuel 1866. január 25-i keltezéssel közreadja az 1866. évi Névkönyv 22–23. oldalain.⁷ Ha összehasonlítjuk Bodola közleményének szövegét az általa is kútfőnek használt tulajdonképpeni Kónya-féle feljegyzésekkel, akkor azt találjuk, hogy Bodola közlése Kónya szövegének csupán a kivonata. Amíg Bodola Sámuel csupán a közzsínatok helyét és évét, a prédikátorok nevét és materiáját, valamint a censorok és a felszentelt ifjak számát közli, addig Kónya ezen túl számos közérdeklődésre számot tartó adatot közöl, az egész egyházat érintő határozatokat jegyez fel (pl. a Kis Gergely-féle agenda dolga).

⁵ Kónya–Fogarasi: Protocollum. 1788. 72.

⁶ „Egy Grális Ekklesiái Levelek tartására építendő leveles ház el készítésére megkeresi ugyan a Mtsz Fő Consistorium a' Nagy Urakat, de az Ekklesiákra is proportio szerint fel vetik az esperesek.” – Kónya–Fogarasi: Protocollum. 52. „1828-ban rendeli el a Mgs Egyházi Fő Tanács, hogy minden Egyházvidéken Archivum építtessék.” – Kónya–Fogarasi: Protocollum. 72.

⁷ „A püspöki levéltár 1849-ben N.Enyed elpusztulásával elpusztulván: szükségesnek láttam részint néhai t. Kónya Ferenc k.gállalvi pap és esperes jegyzeteiből, részint más adatokból és az újabb jegyzőkönyvekből a névkönyvbe kinyomatni a közzsínat tartásának helyét 1771-től fogva.” – *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1866-ra.* Kolozsvár 1866. 22.

Kónya közzsinati feljegyzéseinek második csoportját az az anyag képezi, mely saját történeti kutatásainak eredménye. Miként a tractusbeli lelkipásztorok névsoránál, éppen így a generalis synodusok esetében is Kónya egészen a reformáció koráig megy vissza, és igyekszik egészen a pappá szentelése esztendőjében (1771) tartott közzsinatig azoknak legalább helyét és idejét megállapítani és rögzíteni. Kónya ezen időközben megtartott kilencvenöt közzsinatot sorol fel. Felsorolása azért is jelentős, mert kiinduló, összehasonlító és ellenőrző támpontként szolgálhat a további kutatás számára.⁸

Kónya egyháztörténelmi munkássága elsősorban a Küküllői Egyházmegye számára becses, s méltán nevezhetjük őt e tractus első domesticus historicusának, akinek adatgyűjtő szorgalma, a kronológia helyes kialakítását célzó tevékenysége, az egyházmegye kialakulására irányuló tájékozódása jó alapot teremt ez egyházmegye történetének további kutatása számára. Rövid, alig 26 évre terjed Kónya szolgálata. Egyháztörténeti munkálkodásának protocollumába foglalt eredménye a história iránt érzett mély vonzalmát bizonyítja. Munkássága irányt szabó a nyomában következő kebli historikusok számára.

2. Kónya Ferenc közvetlen utódai az esperesi székben: Dersi Ötves János⁹ és A. Csernátóni Molnár György¹⁰ az ecclesiastica historia területén nem fejtenek ki számba jöhető és említésre méltó tevékenységet. Kónya Ferenc úttörő egyháztörténeti munkásságának folytatója I. Fogarasi Sámuel.¹¹

a) I. FOGARASI SÁMUEL az 1820. esztendőben kezdi folytatni Kónyának a tractusbeli lelkipásztorok személyi adatait tartalmazó lajstromát. Fogarasi bővíti az adatok számát, s feljegyzi, természetesen csak a kortársaktól kezdődően, a lelkipásztorok születési és tanulási helyét, felszentelési helyét és idejét, valamint elhalálozási dátumát. „Bővebben akarván folytatni ezen Protocollumot [ti. a Kónyáét], a tulsó levélre kezdettem, és az ide elébb fel írtakat is a kik még most életbe vagynak, s ezen Tractusban laknak, tizen hatot újra fel írtam; azokat

⁸ Kónya táblázata a generalisokról megtalálható Protocolluma 40. s köv. oldalain.

⁹ Derszi Ötves János 1787–1795 között küküllővári, majd 1800-ban bekövetkezett haláláig királyfalvi lelkipásztor. Szép írású ordinarius notarius, aki a Kónya-féle protocollum címlapját is szerkeszti. Esperes 1797–1800 között. Kónya–Fogarasi: Protocollum. I, 21, 120, 121.

¹⁰ Alsócsernátóni Molnár György héderfaji pap, meghalt 1816. július 15-én. Esperes 1800–1816 között. – Kónya–Fogarasi: Protocollum. 21, 601.

¹¹ I. Fogarasi Sámuel marosvásárhelyi születésű. Tanulmányait szülővárosában folytatja, majd Göttingában képezi tovább magát. Mint Gógánváralja lelkipásztorát az 1798. évi kézdívásárhelyi közzsinaton szentelik pappá. 1815-ben átmegy a jelentősebb küküllőgálfalvi állásba. 1816-ban már tractualis notarius. Csernátóni Molnár György esperes halála után, 1817-ben senior lesz. Az 1818. május 31-én Désen ülésző generalison a délelőtti istentiszteleten a Helvetica Confessio 11. része alapján prédikál. „1828 tavaszán szélütést kapván – testben-lélekben naponként gyengült” – írja fia, II. Fogarasi Sámuel. Még így betegen is részt vesz 1830. június 20-án a dévai generalis synoduson. 1830. november 24-én elhalálozik.

tudniillik, kiknek ilyen † jegy vagyon nevek előtt. Írtam pedig Gálfalván az 1820-ik esztendőben. Fogarasi Sámuel.”¹²

b) I. Fogarasi Sámuel, a Kónya nyomdokain haladva, egy lépéssel előbbre viszi az egyházvidéki archívum ügyét is. „Első Fogarasi Sámuel Esperes 1818-ban készített egy nagyobb deszka archívumot, melynek első felében az Eklézsiák irományai külön szakaszokban, – alsó felében Jegyző könyvek satb tartassanak; könyveket is kezd gyűjteni és vétetni oly nézéssel, hogy idővel az Egyházvidéknek olvasó könyvtára alakuljon.”¹³

Idézetünkéből tisztán áll előttünk I. Fogarasi Sámuelnek az egyházvidéki archívum rendeltetéséről vallott kététkintetű koncepciója. Első szempontja a levéltári anyag karbantartásában, felelős őrzésében áll. Második szempontja tudományos és kulturális célt kíván szolgálni az „olvasó könyvtár” felállításával, mely biztosítaná a lelkipásztorok theologiai továbbképzését. Az olvasó könyvtár utóbb nemigen gyarapodott új theologiai művekkel, és megrekedt a XIX. század szintjén.

c) I. Fogarasi Sámuel esperes is elvégzi az egyházvidék vagyonügyi összeírását. E munkájában nagy körültekintéssel jár el.¹⁴

E protocollum első oldalán található az a 14 kérdő pont, melynek alapján végzi Fogarasi sorban az 54 mater és filiális eklézsia ingó és ingatlan javainak conscriptióját. Munkamódszere az, hogy minden eklézsiaiban 10–10 tanút kérdez ki az eklézsia külsőségei és belsőségei pontos számbavétele és helyrajzi meghatározása tárgyában, s az azok vallomásából kialakuló tiszta helyzetképet rögzíti jegyzőkönyvében. A tanúk az illető polgári község lakói, kik között egyformán találhatók nemesek és parasztok, sőt nem református emberek is, ha az objektivitás érdeke ezt így kívánja.¹⁵

I. Fogarasi Sámuel conscriptióját gondos rendszerezésben, a feleleteket kérdő pontonként elhatárolva, latinos nyelvezettel, szép külalakban, állhatatos szorgalommal szerkeszti meg. Ez a protocollum nem történeti mű, hanem a hű sáfárnak a vagyonügyi adminisztrációban tanúsított felelősségét mutató egy-

¹² Kónya–Fogarasi: Protocollum. 11. – I. Fogarasi Sámuelnek a 12–16. oldalakon található személyi tabellája szerint a XVIII. század második felétől kezdődően a legtöbb küllői lelkipásztor Marosvásárhelyen vagy Enyeden tanult. Néhányan Udvarhelyen. Viszonylag elég sokan külföldi egyetemeket (Marburg, Göttinga, Bern, Bécs) is látogattak.

¹³ Kónya–Fogarasi: Protocollum. 72. oldalán II. Fogarasi Sámuel keze írásával: A gálfalvi eklézsia szabad pap-választási jogát fenntartandó, a Kónya által eredetileg archívumnak épített bolthajtásos szoba helyett, a tractus a gálfalvi papi házhoz egy másik szoba építését határozta el. Az építés költségeinek fedezetét összegyűjtik, azonban az 1831. május 26-án Királyfalván tartott partialison – II. Fogarasi Sámuel szerint – főleg gróf Bethlen Imre főkurátor sugalmazására kimondják, hogy a sok szalmás ház miatt falun archívumot építtetni nem lehet, s minden eklézsia irományait tartsa ott, ahol akarja.

¹⁴ Kónya–Fogarasi: Protocollum. 72.

¹⁵ Pl. a haranglábi eklézsia esetében román nemzetiségű embereket tanúztat, valószínűleg azért, mert a reformátusok és unitáriusok között vagyonügyekben nézeteltérések adódhattak, és így igyekszik a pártatlanságot biztosítani.

házmegyei leltára csupán, mégis a történész legszebb erőit csillogtatja meg. A historikus beható érdeklődése, kutatókedve, a legkisebb részleteket is tisztázó oknyomozó lendülete jellemzi I. Fogarasi Sámuel életműveként tekinthető conscriptióját. Mivel ilyen történészi erényekkel készült ez a leltár, ezért válhatott, érlelődhetett az idők folyamán értékes egyháztörténeti forrássá. E mű megalkotásából következtethetünk Fogarasi alapos elméleti, tudományos felkészültségére, sokrétű érdeklődésére, sokoldalú jártasságára. A XVI. és XVII. század tárgyi relikviáinak, az úrasztali edényeknek és terítőeknek, a harangoknak leírása és a klenódiumokra bevéselt feliratok megörökítése által értékes adatokat hagyományoz át a história számára.

3. I. Fogarasi Sámuel esperességének első évében kezdi meg szolgálatát a Küküllői Egyházmegyében egy szépreményű ifjú: BODOLA SÁMUEL,¹⁶ akit szintén a küküllői domesticus historicusok közé kell számlálnunk, annak ellenére, hogy mindössze röpké két esztendő telt el a Molnár György elhalálózásával megüresedett héderfaji papságban.

a) A héderfaji papság Bodola számára, úgy véljük, azért is meghatározó, mert I. Fogarasi Sámuel esperes oldalán ismerkedhetett meg közelebről a fiatal akadémista lelkipásztor a küküllői traktus értékes archívumával.

b) Bodolának a história iránti érdeklődését bizonyítja, hogy Bod Péter *Smyrnai szent Polycarpus* című műve folytatására vállalkozván, megírja Zágoni Aranka György, Deézi Lázár György, Csernátoni Vajda Péter püspökök életrajzát.¹⁷ Bodola e művében foglalkozik azzal a bonyolult helyzettel is, mely Csávási Vas Lőrinc senior nyugalomba vonulási szándékának bejelentése nyomán a Küküllői Egyházmegyében a proseniorság betöltése kérdésében támadt.¹⁸ Bodola talán héderfaji lelkipásztorsága alkalmával is hallhatott egyet s más erről a kérdésről, melyről Kónya Ferenc szemérmesen hallgat. Így Bodola e tárggyal kapcsolatos közlése hézagpótló dokumentum a Küküllői Egyházmegye története számára.

c) A 7. számú jegyzetünk világosan mutatja, hogy Bodola Sámuel kútfőként használja Kónya és Fogarasi közssinati annaleseit, s azokat más források anyagával itt-ott bővítve, az 1866. évi Névkönyv elején nyomtatásban megjelenteti.

4. I. Fogarasi Sámuel egyháztörténeti tevékenységét mind a küküllőgálfalvi papságban, mind később az esperesi székhelyen 17 esztendő múltán, mely interval-

¹⁶ Bodola Sámuel udvarhelyi születésű. Iskoláit szülővárosában és Enyeden végezte. Göttingában képezi tovább magát. Héderfaján lesz lelkipásztor 1817-ben. Ugyanebben az évben szenteli fel a dévai generalis. Előbb udvarhelyi, majd vásárhelyi, később enyedi theologiai professzor.

¹⁷ Bodola Sámuel: *Bod Péter Smyrnai Polycarpusának folytatása.* = *Az erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1860-ra.* 2–20.

¹⁸ Bővebben a 3. számú jegyzet anyagában.

lumban Kis Sámuel¹⁹ marosbogáti lelkipásztor viseli a seniori tisztelet, örökébe lépő fia folytatja: II. FOGARASI SÁMUEL,²⁰ aki a legjelesebb küküllői egyházvidéki historikus.

II. Fogarasi Sámuel, mint történész, eredeti célkitűzése szerint arra a feladatra vállalkozik, hogy az „öszves Egyházvidék történeteiből a mai napig mint nevezetesebbeket” megemlítsen és ezek kerete közé foglalja az egyes egyházközsegek „egyes történeteit külön-külön”²¹

a) Tekintsük át először a traktus történetére vonatkozó kutatása eredményeit.

Az egyházvidék reformációjának kérdése nem foglalkoztatja. Átvesszi, mint jóval később Illyés Géza is, Kónya Ferenc álláspontját, aki szerint a küküllővári dioecesis első esperese Hunyadi János.²²

A Küküllői Egyházmegye nevezetesebb eseményeként megemlíti az 1658. évi tatárdúlást, mely borzalmasan felpredálja és kipusztítja a Maros melléki Dátos, Csapó, Szentgyörgy és Kerelő eklézsiákat; a római katolikusok erőszakos templomfoglalását Besenyőn 1727-ben és Kerelőszentpálon 1740-ben; az 1778–1838. közötti években ülésező partialisoknak vizitáció és partialis tartása, homagiumletétele stb. tárgyában hozott határozatait; az 1848–49. évi „bel forradalom viharai” által okozott károkat.

Az ok-okozati összefüggésekre való rámutatással szemléletes stílusban írja meg az egyházvidéki „Archívum történetét”,²³ válságos, bonyolult és személyi küzdelmekkel is telített históriáját.

¹⁹ Kis Sámuel 1771-ben születik Nagyenyeden. Tanulmányait szülővárosában folytatja, majd Bernben képezi tovább magát. Az 1799. évi udvarhelyi generalis szenteli fel mint marosbogáti lelkipásztort. Ezen az állomáshelyen élete fogytáig marad. 1817-ben ordinarius notarius, 1830-ban esperes lesz. Mint fiatal notarius az 1818. évi közzsínaton a *Helvetica Confessio* 12. része alapján, a délutáni istentisztelet rendjén prédikál. 1847. április 5-én, 76 éves korában halálozik el.

²⁰ II. Fogarasi Sámuel I. Fogarasi Sámuel fia, apja gógánváraljai papsága idején ugyanott születik 1804. május 24-én. Iskoláit Marosvásárhelyen végzi. Az 1830. évi dési generalison szenteltetik fel. Notárius 1845-ben, esperes 1847-ben lesz. A közzsínat megerősítése reményében, a püspök leirata értelmében, a Gógánváralján május 27-én tartott partialison iktatják be az esperesi székbe. Az 1850. június 9-én Marosvásárhelyen ülésező generalison Filippi 2,5 alapján a délelőtti istentiszteleten prédikál. Az 1855. június 17-i kolozsvári közzsínaton mint „Köz Jegyzői helyettes” szerepel. Az 1856. évi székelyudvarhelyi, az 1857. évi vajdaszentiványi generalison Elekes Károlyt, a károlyfehérvári egyházvidék esperesét választják a közjegyzői feladatkör ideiglenes betöltésére. A főjegyzői hivatal állandó betöltésére választás útján csak az 1858. évi nagyenyedi generalison kerül sor: „a főjegyzői hivatal állandóan betöltötett, és Nagy Péter, Fogarasi Sámuel, tanár Nagy Ferenc, Elekes Károly kijelöltek közül, szavazatok többségével esperes Fogarasi Sámuel főjegyzőnek megválasztatott és hivatalába helyeztetett”. Halála 1864-ben következik be. A közjegyzőségben utódaul az 1864. évi kolozsvári generalis Nagy Pétert választja. – Kónya–Fogarasi: *Protocollum*. 16, 21, 64, 156. Az *Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1866-ra*. 31–32. – Partialis synodusok jegyzőkönyve 1837–1855. 562. s. köv.

²¹ Kónya–Fogarasi: *Protocollum*. 67.

²² Uo. 3, 20, 140, 136.

²³ Uo. 72–74.

Elkészíti az egyházvidék inventáriumát,²⁴ melynek bonumai a protocollumok, s ezeket keletkezésük sorrendjében ismerteti. Említést tesz két pecsétnyomóról is, melyek közül „az egyik nagyon régi, aczélból, talpa ezüst és ezen latin kör írás, használja az Esperes; a' másik 1846-ban készült aczélból, magyar körirattal, áll a' Jegyzőnél”.

Összeállítja a „Küküllői Egyházvidék Esperesi Névsorát”.²⁵ Saját személyét is utolsónak besorolva, 17 esperes nevét örökíti meg. Lajstroma a Kónya Ferenc és I. Fogarasi Sámuel-féle papi névsor mintájára készül, és mindössze néhány fontos adatot tartalmaz.

Kritika tárgyává teszi a Kónya által megkezdett és apja által folytatott papi névsort, melyet összehasonlít a birtokában lévő jegyzőkönyvekben található adatokkal, és szükség szerint kiegészíti, helyesbíti azok elírását. Így készíti el a maga névsorát: „Egybe szedette az ezen könyv 3–18 lapjairól [itt található a Kónya-Fogarasi-féle névsor – N.L.], és kijavítva az Archivumban találtatott Jegyző könyvekből és más irományokból”.²⁶

Aprólékos munkával állítja össze az archívum anyagából a „Partialis Synodusok” tartásának rendjét.²⁷ Az 1638. január 10-én Boldogfalván ülésező partialis kezd, és az 1858. január 26-án Bernádon tartott részleges zsinat zárja be a sort. E két dátum között, vagyis kereken 220 esztendő alatt II. Fogarasi Sámuel szerint 661 partialis (és semipartialis) synodus tartatott, melyek mindenikének, csekély kivétellel, megállapítja helyét és idejét. Kár, hogy két-három mondatban nem mellékel tárgykivonatokat az egyes partialisok ügyeiről.

Folytatja Kónya Ferencnek a közzsínatokról készített „annaleseit”.

b) Másodszor vegyük számba az egyes kebelbeli egyházak történetével kapcsolatos vizsgálódásait.

Amit II. Fogarasi Sámuel az egyes eklézsiák történetéből elkészít, az két lajstrom csupán. Az első lajstrom a lelkipásztorok névsorát tartalmazza.²⁸ Sorra veszi mind az 54 mater és filiális eklézsiát, és az egyes egyházak neve mint címszó alá kronologikus sorrendben, a szolgálatban való időrendi successio sorrendjében állítja össze a lelkipásztorok névsorát. A második lajstrom az oskolamesterek névsorát tartalmazza, és az elsőhöz hasonló módszerrel van összeállítva. Megállapítható, hogy az ősi küküllői eklézsiák mindenike már a XVII. században iskolát tartott fenn. Az oskolamesterek lajstroma is két évszázadon vezet át.²⁹

²⁴ Uo. 78–80.

²⁵ Uo. 20–21.

²⁶ Uo. 140–160.

²⁷ Uo. 23–30. – 1858-tól 1869-ig Dali István csávási lelkipásztor, az akkori jegyző vezeti a listát, mely ennél a dátumnál meg is szakad.

²⁸ Kónya-Fogarasi: Protocollum. 101–136.

²⁹ Uo. 169–182.

II. Fogarasi Sámuel reánk maradt történetírói munkássága egy nagy műre való tudatos készülődés képét mutatja. Tabellái, lajstromai azt mutatják, hogy az archívum anyagát a legapróbb részletekig áttanulmányozta, megismerte. Jellemző az adatok gondos felkeresése, összegyűjtése, csoportosítása. A történész II. Fogarasi nem új utakon indul el, hanem a Kónya által megkezdett s apja által folytatott úton jár. Ez a pozitív, adatközlő történetírás útja. II. Fogarasi Sámuel theológiája a felvilágosodás theológiája, mely esperesi székfoglalójában³⁰ áll előttünk. Ez ünnepélyes hangvételű székfoglalójában Isten úgy jelenik meg, mint „Fő Lény”, kinek további megjelölései a „mennyei gondviselés”, a „mennyei kegyelem”, melyek személytelen fogalmak csupán, s nem fedik a Szentírás élő Istenét. II. Fogarasi racionális istenfogalmából következik a lelkipásztori hivatal céljáról vallott felfogása is, melyet a „közjó”, a „közboldogság” művelésében summáz.

Ha arra a kérdésre szeretnénk feleletet találni, hogy Fogarasi milyen módon szándékozta nagy művét felépíteni, akkor azt válaszolhatjuk, hogy mozaikszerűen. Vagyis önálló részek kerek egészzé való kidolgozását tarthatta első lépésnek, melyet második lépésként az önálló részek egybeolvasztása, összedolgozása követhetett volna. Ilyen kerek egészzé kidolgozott rész az egyházvidéki archívum közel 70 éves múltja visszatekintő históriája, melyet II. Fogarasi igen szemléletesen ír meg. Ennek a fontos fejezetnek a megírása szerzője írói erejét tükrözi.

II. Fogarasi Sámuel történetírói munkássága az egyházmegye 220 évnyi múltjára vet fényt, s nagy érdeme az, hogy olyan hatalmas adatanyagot gyűjtött össze, melyből tovább építhettek a nyomába következő domesticus historicusok is.

A Kónya Ferenc által megkezdett és a két Fogarasi által folytatott út a Küküllői Egyházmegyében a kebli egyháztörténetírás tradicionális útjává vált.

³⁰ Partialis synodusok jegyzőkönyve 1837–1855. 562–563.

II.

A Csávási Református Egyházközség

Csávás falu helynevei

A helynevek a történettudomány, a nyelvészet és a néprajz számára fontos adatokat szolgáltatnak. A helynevek forrásjellegéből következik gyűjtésük jelentősége. A helynevek „sokszor évszázadokig, nemritkán évezredekig is fennmaradnak, s ezért a régi keletkezésű helynevek nemritkán a kérdéses terület különböző viszonyaira nézve olyan adatokat szolgáltatnak, amelyeket egyébként semmiféle történeti forrásból meg nem szerezhethénk.”¹

A Kis-Küküllő vidékén nem folyt rendszeres és módszeres helynévgyűjtés. Tudomásunk szerint e vidéken egykor Kelemen Lajos végzett helynévgyűjtést. Azzal a gondolattal vállalkoztunk Csávás helyneveinek összegyűjtésére, hogy így és ez által legalább valamicskét enyhítsünk az e téren tapasztalható hátrányos helyzetet.

Csávás helynévanyagát 1972 nyarán írtuk össze. Közelebbi adatközlőim id. Vas Imre Ferenc akkor 76 éves és Vas Gál Sándor akkor 71 éves őshonos csávási földművesek, akik szülőfalujuk határát – ahogy mondani szokás – úgy ismerték, mint saját tenyerüket. Bár összeállításunk használhatóságát eléggé rontja, sajnos a külterületekről nem áll módunkban térképvázlatot mellékelni. A belterületről készített vázlat sem igazodik léptékhez, csupán az egyszerű eligazodás és eligazítás célját hivatott szolgálni.

Csávás a Kis-Küküllő bal partján, egy észak-déli fekvésű harántvölgy ölen terül el. Keletről szőlők, délről lombhullató erdőségek koszorúzzák. Északi szomszédja Mikefalva, keleti „vicinusa” Bernád és Bonyha, a déli Dányán, a nyugati Désfalva. Délnyugati irányban kissé távolabb, a két Küküllő vízválasztó vonalán fekszik Gógán, mely fölött emelkedett az az Újvár nevezetű királyi vár, mely egyike volt Küküllő vármegye hajdani megerősített helyeinek. Csánki

¹ Szabó T. Attila: *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?* = *Nép és nyelv*. Kriterion, Buk. 1980. 252.

Dezső szerint Küküllő vármegyében volt egykor két castrum (vár): Küküllővár és Újvár; valamint két castellum (erősség, menhely): Bohn(y)a és Mikeszász(a).²

Csávás a Balázsfalva–Parajd vasútvonal mentén fekszik. Vasúti megállója a falu templomától cca 2,2 km-re, a csávási határon épült, de az őrház Mikefalva nevét viseli. A vasúti megálló azért kapta a Mikefalva nevet – mondják adatközlőim –, mert a vasútépítés korában Kisküküllő vármegye alispánja Hilibi Gál Domokos mikefalvi földbirtokos volt. Adatközlőim szerint ez a vasútvonal két szakaszban épült. 1897–1898-ban Balázsfalvától Sóváradiig, 1899-ben Sóváradtól Parajdig. Mindkét adatközlőm fiatalkorában a vasútnál dolgozott.

Csávás régi település. Első írásos említése 1301-ből származik. Az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzékekben már egyházas helyként szerepel.³

Csávás helyneveihez a történeti anyagot a következő forrásokból magunk jegyezteltük:

a) Proventus et bona ecclae (Az egyház jövedelmei és javai) 1642–1676.⁴

b) Diarium Ecclaeiae Szász Tsávásiensis. 1741.

c) Sz. Csávási Ekklesia Jók 1816.⁵

d) Illyés Géza: *A küküllői egyházmegye egyházainak javai és jövedelmei az 1676–1714 években.*⁶ Ő e munkájában összedolgozza a Dadai–Szentiványi-féle inventárium adatait az 1714-ben Felfalusi András csávási lelképásztor által megkezdett vagyonügyi egyházmegyei összeírás adataival. Ez utóbbi összeírás kezdetén a következő sorok olvashatók: „Proventus et bona Ecclesiarum Orthodoxo-Reformata in Tractu Küküllő-Variensi existentium diligentissime inquisita, pro hodierno rerum statu deunorecognita Idiomate Hungarica in hanc formam bona fide descripta, in hoc Protocollum, Episcopo, per universam Transylvaniam Reverendissimo ac Clarissimo Viro Domino Stephano Kolosvari. Seniore, vero praedictae Dioceseos Reverendissimo ac Clarissimo Viro Domino Georgio Bonyhai existentibus, hac serie consignata”.⁷

Zárójelben feltüntetjük adatközlőink népi helynévmagyarázatát is.

A köztudatban falunk Szászcsávás néven ismeretes. Szomszédos falvai közül Bonyha, Dányán és Almás is hordozták a „szász” előnevet. Mi ennek a jelenségnek a magyarázata? Csánki Dezső okmánytárából és a Küküllői Református Egyházmegye legrégebbi protocollumaiból láthatjuk, hogy falunk neve a legrégebbi írásos előfordulástól kezdve egészen az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése utáni korig egyértelműen és egyszerűen: Csávás. A Habsburg uralko-

² Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* V. köt. Bp. 1913. 861–862.

³ Csánki, i.m. 872.

⁴ Protocollum Dioceseos... 11–12.

⁵ Jók Conscriptiója 1816. 124–134.

⁶ Ref. Szemle 1927. 468–469.

⁷ Uo. 468.

dóház elnémetesítő politikájának következtében kerül az említett falvak neve elé a „szász” előtag, éspedig abból a történelmi megfontolásból, hogy a hajdani bonyhai római katolikus központi parokiális egyházhoz tartozó magyar egyházak, melyek kezdetben a lutheri reformációhoz csatlakoztak, a bonyhai magyar alesperesség keretein belül a bogácsi szász lutheránus káptalan joghatósága alá tartoztak egészen Dávid Ferenc református püspök idejéig, amikor a bonyhai magyar alesperesség egyházai református hitre tértek, elváltak a lutheránusoktól és megalakították a Küküllővári Református Dioecesiszt (egyházmegyét). A Habsburgok elnémetesítő politikája, arra a történelmi helyzetre alapozva, hogy a Bonyha környéki magyar egyházak egykor a bogácsi szász evangélikus káptalan joghatósága alá tartoztak, illeszti az említett falvak neve elé a „szász” előtagot. A századforduló táján aztán kormányhatározattal leválasztják e falvak nevéől a „szász” előtagot, és megszüntetik annak kötelező, hivatalos használatát.

Munkánk első részében a belterület, második részében a külterület helyneveit közöljük betűrendben.

A következő rövidítéseket alkalmazzuk:

DJ.–VJ. – a Proventus et bona ecclae 1642–1676 című inventárium jelzésére,

D.E. – a Diarium Ecclaeiae Szász Tsávásiensis 1741 című mű jelölésére,

E.J. – a Sz.Csávási Ekklésia Jók 1816 című vagyoniügyi összeírás jelzésére,

I.G. – Illyés Géza A küküllői egyházmegye... című dolgozata jelzésére.

A könnyebb áttekintés érdekében a helyneveket egymás alá írjuk.

A belterület helynevei

1. Alsóköz – sikátor
2. Bangar uttya – út
3. Csorgó – forrás. – E.J.: „...ezen Nemes Ekklésiának egymás mellett két Selléri telkei, mellyek közül az Első vagyon a' falunak also végibe egyfelől a másik selléri telek – másfelől a Csorgo és annak folyamattya szomszédságokba.”
4. Domb – domborzatilag kiemelkedő terület
5. Felsőköz – sikátor
6. Gász – a cigány lakosság telepe
7. Gálhegy uttya – út
8. Kaptató – út. – E.J.: A temető „keritetlen és a Bonyhára és a Szőlőbe járó Ut kétfelé vágja”.
9. Kertmege – füves térség a kertek és a temető között. – E.J.: „Temető helyek vagyon a kert megett Giger nevezetű helylen.”
10. Kis ucca – utca

11. Kőház' uttya – út; valamikor a főút és ez utcácska kereszteződésében egy kőből épült ház állott
12. Nagy ucca – utca
13. Patak – patak
14. Puszta – E.J.: „Szabo János Mlgs Gál Domokos Ur Colonussa pusztá helye.”
15. Szegvég – sikátor
16. Tanarok – E.J.: „papi tanarok”; „Vas Dániel Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur eő tosága Colonussa Tanarokja szomszédságában, egy Tanarok, mely a' Mesteri Fundusra jó véggel”.
17. Temető – E.J.: „Temető helyek vagyon a kert megett Giger nevezetű helyen.”

A külterület helynevei

1. Agyagmege – szőlő. – DJ.–VJ.: „Vinea dua, unam iuxta fossa argilla, altera in Hüly ut vocat.” – D.E.: Szőlő „az Agyag meget, mellynek Vicinussa Dél felől Antal István Méltos Groff Bethlen Sámuel ö Nga Jobbágya Északról Kis Vas János Méltos Groff Bethlen Pál Ur ö Nga Jobbágya”. – E.J.: papi szőlő „az Agyag mege nevezetű hegybe ... megterem 15 veder”; mesteri szőlőben „meg terem közép termés idején 10 veder”. (Azért nevezik Agyagmegének, mert agyagos terület lévén, tapasztáshoz, a ház felsikárolásához innen hordták a földet. Területe kb. 5 ha.)
2. Akasztófa alatt – szántó. – E.J.: szántóföld „a' Désfalva felől valo Forduloban Az Akasztó Fánál, vagyis a Tekenő hátba ... belé mégyen 3 köből 2 véka”. (Adatközlők nagyanyjukra hivatkozva mondják, hogy itt valamikor” akasztófák álltak.)
3. Also árok közti szántók – szántó (két árok között fekszik)
4. Also Feljaro árka – árok
5. Also nyilak – szántó (egy egész nyíl hat öl széles)
6. Also nyilak – kaszáló
7. Aprórészek – egykor szőlő, jelenleg a legelőhöz csatolva. (Mikefalván voltak kisebb uraságok is, akik erdővel is rendelkeztek. Azok a csávásiak, akik ezeknek a kisebb uraságoknak úrdolgát tettek, használhatták az aprórészeket.)
8. Az ösvennél – szántó. (Egykor Désfalva felé a Hidegkút mellett vertek ösvényt, utat, ott, ahol ma Szabó Jóskának [Palko] van a belsősege.)

9. Bangar – szőlő.* (E szőlős egyik része a Bethlen grófoké volt, melyet Méder Gyuri vett meg; a másik része a Kinizsi-birtokhoz tartozott, melyet Gál Pista vásárolt meg.) Kinizsi mint a vármegye kirurgusa 1813-ban telepedett le Csáváson, feleségül vette Szász István lelkipásztor leányát. (A Kinizsi-birtokot 1916-ban eladják, s a vén Mózsi veszi meg.)
10. Bárányok oldala – legelő. (Ez a terület 1921-ig a bonyhai gróf tulajdona volt, itt legeltek azok a csávási bárányok, melyeket magnak hagytak meg. E bárányok legeltetéséért a báránytulajdonosok minden bárány után 2 tenyeres napszámot tettek a grófnak; akik a grófnak így dolgoztak, délre kaptak egy cipőcskát és egy deci pálinkát.)
11. Berek – szántó. – E.J.: kaszáló „A' berekbe ... meg terem 8 szekér”. – I.G.: „kaszáló 1 a Berekre”. (Ez a terület Hilibi Gál Domokos alispán, mikesfalvi birtokos berke volt, mely a Küküllő-hídon innen fekszik.) A Kis-Küküllő árterületéből előbb kaszáló, majd szántó lett.
12. Bernádi határ – szántó
13. Bernádi határ árka – árok
14. Bernádi határ forrása – forrás, jó ivóvizű forrás a két bernádi árok fejenél
15. Bernádi rét – szántó
16. Bernádi rét – kaszáló (nevezik még Brusztornak is)
17. Bérc földek – szántó (az Akasztófától nyugatra)
18. Bérc földek – szántó (a dányáni bérc nyilai)
19. Birimej – szántó. – D.E.: az Eccla szántóföldje a Désfalva felé való fordulóban „3dik a Birimelyben mellynek nap keletről valo vicinussa Nagy György Méltos Gróff Bethlen Sámuel Ur ö Nga Sellére földje nap nyugatra a Falu közönséges erdeje”. – E.J.: szántóföld „a' Birimej nevezetű helyen ... belé mégyen a' fel adás szerint 3 köből 3 véka”. – I.G.: papi földek, szántók „1 a Birimejben”.
20. Birimejtető – szántó
21. Borso nyilak – szántó. – D.E.: Eccla szántóföldje „A Borso földben a Falu apró nyilai között”. – I.G.: papi földek, szántó az „Oszloborsoföldekben”. (Egykor a sárgaborsó-termeléssel igen foglalkoztak.)
22. Borso nyilak – kaszáló
23. Burszántag – szántó. (Járai Árpád désfalvi birtokostól vette meg az Amerikában szerzett pénzen az 1900-as évek elején egy Székely János nevezetű csávási lakos, akinek a mellékneve „Burszán” volt, mert olyan „bugyuta” ember volt.)
24. Csere – szántó (régebb ritkás cserés erdő volt, ahol legeltettek)
25. Cseretető – szántó

* Lásd Szabó T. Attila: *A szó és az ember*. 179–192.

26. Cigányhegy – szőlő. – D.E.: „Dézmás Szöllei az Ecclanak ezek: 1. A Cigány Hegyben mivel Szász Pista egyet ennek vicinussa Dél felől a Temető Északról Bartalus Miklos. 2. Ugyan a Czigány hegyben a mellyet mivel Bartalus Miklos ennek Vicinussa Dél felől Szász Pista, Északról Tiszi. Arday István Uram szölleje”. – E.J.: a temetőt határolja „Délről a' Kis hegy, Északról a Czigány hegy nevezetű Szőlő hegyek”.
27. Cigányok földje – szántó.
28. Csillaghegy – szőlő. – D.E.: „Eccla dézmás szölleje a Csillag hegyben a mellyet mivel Márton János mellynek vicinussa Dél felől Fekete Mihály Méltos Gróff Zrinyi Pálné Aszszony ő Nga Jobbagya haza utan valo Szölleje.”
29. Csup – szántó (valamikor apró rész volt, nevezik még a „Méder János csup”-jának is)
30. Dányáni bérc – erdő
31. Dányánibérc földek – szántó. – E.J.: kaszáló „a' Dányáni Bértz nevezetű helyen meg terem 15 portiot”.
32. Dányánibérc nyilak – szántó
33. Diófa fõdek – szántó. – DJ.–VJ.: „Locus nuciba consit. vel Potius hortus desert, nucium ferax”. (E terület 4–5 ha, valamikor diófák voltak itt.)
34. Elényulo – legelő (a Nyirmege része)
35. Erdõalatti nyilak – szántó
36. Faluvég fõdek – szántó. – E.J.: szántó föld „a' bernád felõl valo forduloban a' Falu végin... belé megyen 3 véka”. – I.G.: papi földek, szántók „1 a falun alól”.
37. Feljáró – szántó (a felsõ határban az árok mellett)
38. Feljáró árka – árok
39. Feljárók – szántó (a két árok között, fel a hegynek jártak, szántottak)
40. Felsõ csorgó – forrás
41. Felsõ nyilak – szántó
42. Felsõ nyilak – kaszáló
43. Felsõ patak – patak. (A Koppan erdő tisztásáról ered, végigfolyik a falun Désfalva felé, a Kis-Küküllőbe ömlik.)
44. Forrás a Kerekföld mellett – forrás (egyik forrása a Vápa pataknak)
45. Forrás – forrás (a bernádi határon a kubikba)
46. Forrás – forrás (a Csereben a Csere-patak mellett)
47. Forrás a Punci árkában – forrás
48. Források a Muharban (vize ma bevezetve a közös istállóba)
49. Füzesek – szántó. (Vas Gál Sándor belsőségétõl kezdõdõen nevezték így, itt állanak most a gazdaság istállóí.)
50. Gálhegy – szántó

51. Gerengy – szőlő. – DJ.–VJ.: „Bona Parohiala. Vineola in Promontorio Gerengy. Vicinos hac Parte Andream Vas, illa aute Stephani Vas uxorem relictam habens.” – D.E.: „Szőlő, vagyon a Gerengy nevű Hegyben kinek Vicinusa Dél felől Szántó György Tekint. Jármí Mihály Uram Jobbágya Északról Demeter Janko Meltos Groff Bethlen Sámuel Ur ő Nga Jobbágya.” – I.G.: „Szőlő 2 darab, egyik Gerengy, a másik a Hül nevű hegyben.”
52. Gerengy Mózsí féle – szőlő (eredeti tulajdonosa Hilibi Gál Domokos, tőle vette meg az öreg Vas Mózsí az első világháború előtt)
53. Gerengy – gyümölcsös (1921-ben vették meg a bonyhai gróftól Vas Mózsí és Birtalan)
54. Gerengyoldal erdő – erdő
55. Gerengyel – szántó. – DJ.–VJ.: Ager „Penes Gerhengyel huic cofines sunt Petr. Vas et Sylva quadam”.
56. Gerhengyel tető – szántó
57. Gigerék – szőlő. – I.G.: „A Gigerben volt 4 diófa”. (Ma megkülönböztetik és azt mondják: „kicsi Giger” és „nagy Giger”. Itt ma szőlőteraszokat csináltak.) A Giger része a temető is.
58. Határramenő – szántó. (E föld végei a bernádi határra jártak ki.)
59. Hegyes – erdő
60. Hentyen – szántó. – E.J.: szántóföld „a’ Hentyen nevű helyen ... bele mégyen 1 köből egy véka”.
61. Hidegkut – forrás. – DJ.–VJ.: Ager „iuxta fontem ut vocant frigidum hic vicinos habet Johannem Vas et rivus ibi prater fluentem”. – D.E.: Eccla szántóföldje a Désfalva felé való fordulóban „A Hidegkut mellett való lábban, mellynek vicinussa napkeletről a Patak nap nyugatról Vas Mozes Méltos Gróff Bethlen Pál Ur ő Nga Jobb. földé”. – I.G.: papi földek, szántók „1 a Hidegkut alatt”.
62. Hidegkut árka – árok
63. Hosszuláb – szántó (a leghosszabb földek)
64. Hosszuláb árka – árok
65. Hülek – szőlő. – DJ.–VJ.: „Bona Ecclesiastica. Vinea dua, unam iuxta fossa argilla alteram In Hüly ut vocat.” – D.E.: „Vagyon az Ecclának a Hülben egy Szölleje kinek vicinussa Dél felől Demeter Janko Meltos Gróff Bethlen Sámuel Ur ő Nga Jobbágya Északról Kis Mihály ismét Méltos Gróff Bethlen Sam Ur ő Nga Jobbágya.” – E.J.: Szőlő „a Hül nevezetű hegybe ... meg terem közép termés idején 40 veder”. – I.G.: „szőlő 2 darab, egyik Gerengy, másik a Hül nevű hegyben”.
66. Hülszöllő oldal – legelő
67. Hülszöllő alatti fűdek – szántó
68. Iktári – szőlő
69. Iktári – legelő

70. Iktári és Kőház árka – árok
71. Iratványok – szántó⁹
72. Jármi – erdő
73. Kapus – szántó (olyan, mintha kapu lenne, Désfalva felől jövet mintha a csávási határ kapuja lenne)¹⁰
74. Kapustető – szántó
75. Kerekföld – szántó
76. Keresztüljáró – szántó (a Feljáró tetején, az ekével keresztre jártak)
77. Keresztülvalo nyílak a Tónál – erdő (keresztre jártak a Szép erdőtől a melegoldal felé)
78. Kertmegetti szántók – szántó (telekkönyv szerint: Füzesek)
79. Kétágu – szántó
80. Kétárok közi – szántó
81. Két szőlő közti árok – árok
82. Kicsi árok – árok (a Nyirmege alatt)
83. Kicsi Koppanok – erdő (aprórész erdők)
84. Kishegy szőlő. – D.E.: Eccla dézmás szőlője „a Kis Hegyben, a mellyet Bartalus Miklos mivel, mellynek Vicinussa Dél felől a Falu közönséges helye Eszakrol Mátyás János Meltos Groff Bethleni Bethlen Pál Ur ö Nga Jobbágya”. – E.J.: A temetőt határolja „Délről a' Kis hegy.”
85. Kisrét – szántó
86. Kisszeg – szántó. – I.G.: papi földek, szántók „1 a Kisszegben”.
87. Koppan – erdő
88. Langvány – erdő. – DJ.–VJ.: Bonyhai Ecclának földje „A Langvány erdő alatt, also vicinussa az Úrak földé”. (A bonyhai határhoz tartozik.)
89. Langvány alatti szántófödek – szántó. – DJ.–VJ.: Bonyhai Ecclának „A' Langvány között egy öreg föld”¹¹
90. Láb – legelő (bonyhai határhoz tartozik)
91. Magyaros födek – szántó. – E.J.: Papi szántóföld „a' Magyarosban ... belé mégyen 3 köből”. Mesteri szántóföld „a' Magyaros nevű helyen ... belé mégyen 1 köből 1 véka”.
92. Meleg oldalak – erdő (a Széperdő és a Koppanok között, estig süti a nap)
93. Mihály dombja – szőlő. – D.E.: Eccla dözma szőlője „a Mihály Dombján Ördög György, Fazekas Moses, Méder Mihály, Sz: Györgyi István, Erdős Gergely, Porkoláb Mihály, Fazekas Moses, Méder Mihály, Szász István,

⁹ Szabó T. Attila: *Nép és nyelv*. 261.: az iratvány „helynév kétségtelenül nagyarányú erdőirtásról tanúskodik”.

¹⁰ Lásd Szabó T. Attila: *Nyelv és múlt*. Kriterion, Buk. 1972. 341.

¹¹ Ez a bejegyzés a Protocollum Dioceseos... 9. lapján 1681. jan. 26-i keltezéssel található.

Erdős István mivelnek, ennek vicinussa Dél felől Méltos Grof Zrinyi Pálné Asszony ö Nga szölleje Északról a Falu közönséges helye”.

94. Mikefalvi berek – szántó
95. Mogyoros – legelő. – I.G.: papi szántóföld „1 a Mogyoros alatt”.
96. Mogyoros erdő – erdő
97. Muharak – szántó (nagy muhar nő)
98. Nagy árok – árok
99. Nagyhegy = szőlő. – D.E.: az Eccla dézma szölleje „a Nagy Hegyben mellyet mivel Bartalus Miklos és Szakáts Jánosné mellynek Vicinussa Dél felől Szabó István Méltós Asszony Zrinyi Pálné ö Nga Jobbágya Északról Molnár János Méltós Gróff Bethlen Pál Ur ö Nga Jobbágya”. – E.J.: szőlő „a' Nagy Hegyben ... meg terem 15 veder”.
100. Nyirmege – szántó (a Nagyárok mögött fekszik; a Nagyárok ma is vízeyenes terület, akácfák nőnek benne; a februári karócsinálás után emberek nem járnak többet benne, csak az őzek)¹²
101. Nyirmege – legelő (20 hold, a bonyhai gróf tulajdona volt)
102. Oldal fődek – szántó (oldalás hely)
103. Oldal fődek – szántó (a Magyaros és a Hül szőlők között)
104. Olomhegy – legelő. – E.J.: A temetőt határolja „Napkeletre Mgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eötosága részére a Comune terrenumból jussolt marha legelő hely”. (Az Ólomhegy a temetőtől délkeletre fekszik, mintegy a templommal átellenben, a falu fölé emelkedik. Miután a szőlőket lágy szemre megkapálták s a szőlőpásztorok kiálltak, a szőlőkben többet nem volt szabad jární, csak vasárnap a pásztor jelenlétében volt szabad egy-egy tányér asztali szőlőt szedni. István király napján, amikor rendszert már volt lágy szem a szőlőkben, az Ólomhegy csúcsára felállították a csóvát, egy fiatal fát, melyet beástak a földbe és egy vaskereket akasztottak rá. A csóva felállítása után, mint jeleztük, tilos volt a szőlőben jární. Szilveszter délutánján aztán a konfirmált apróbb és nagyobb legények kimennek az Ólomhegyre, kiássák és feldarabolják a csóvát. A szőlőkben hoznak egyéb szárazságot is. Ezekből tüzet raknak. A szóban forgó vaskereket befonják szalmával. Az egyház presbiterei és idősebb házasemberei összegyűlekeznek, hogy elénekeljék az ősztendőt. Megállnak jó besötétedés után a parókia előtt, és eléneklík az ősztendőt templomi éneket. Mikor a férfák éneke felzendül a csendes estében, az ifjak a szalmával befont vaskereket meggyújtják és kiáltozások közepette beengedik az oldalon, mely aztán az aljban kialszik. A tüzes keréknek ez a szokása lehet, hogy a téli napfordulóhoz kötődő régi szokások maradványa, mely esetleg kapcsolatban állhat a bőségarázlásokkal is.) (Az Ólomhegyen Kinizsinek volt egy háromhol-

¹² Szabó T. Attila: *A szó és az ember*. 434–435.

- das szőlője – meséli Vas Gál Sándor –, mely a nagy filoxerajárvány idején kipusztult. Kinizsi az itt termett borát az enyedi kollégium pincéjében tárolta. Ebből a borából küldött a párizsi borkiállításra, ahol aranyérmet nyert.)
105. Padfődek – szántó (domborzatilag olyan, mint egy pad)¹³
 106. Papoldal – szántó. – E.J.: szántóföld „a Falu mellett a' Pap oldalán ... belé mégyen a fel adás szerint 1 köből 1 véka”. (Azért hívják így, mert ez a föld az egyház tulajdona s a pap használta.)
 107. Punci árka – árok (a Gólya család csúfolóneve Punci)
 108. Patak mellett – kaszáló. – E.J.: kaszáló „a' Patak mellett ... terem 1 szekér és 15 portio”.
 109. Ravalág – szántó (írtás)
 110. Ravalág – erdő (sok benne a rókaljuk)
 111. Rétszéle szántók – szántó. – E.J.: kaszáló „a Rét szélyben ... meg terem közép termés idején 3 szekér”.
 112. Rövidláb – szántó
 113. Rövidláb – kaszáló (ma a disznólegelő)
 114. Székely oldal (az Oldal fődek és a Magyaros között terül el, egykor a Székely István tulajdona volt)
 115. Széperdő – erdő. – D.E.: „Vagyon az Ecclanak egy erdeje a mellyet szép erdőnek szoktak hívni, vicinussa Dél felől Mélt. Gróff Bethlen Sámuel Ur ö Nga résziről való erdő, más felől a Falu közönséges erdeje.” – E.J.: erdő „a' Szép erdő nevezett alatt... Vagynak benne épületre mindenfélének használható elegyes Csere, Gyertyán, Magyaro nagyobb és aprobb fák”. (Igen szép fák nőttek benne, 30 esztendőnként vágták.)
 116. Széperdő árka – árok
 117. Szőrárka – árok (Szőr volt egy Jóska nevezetű ember csúfolóneve, aki istrángokat font. Házának padlását felgyújtotta és öngyilkos lett. – Ennek az embernek magva szakadt. – Ma Dézsi János a Ferencé van a belsőségben.)
 118. Tatárok ösvénye – ösvény. Feltételezzük, hogy az 1658. évi tatárdúlás emléke.
 119. Tekenőhátak – szántó. – D.E.: Eccla szántóföldjei a Désfalvi fordulóban „2.dik A Tekenő hátban, mellynek vicinussa napkeletről Méltos Groff Bethlen Pál Ur ö Nga részire való föld nap nyugotra Méltos Groff Bethlen Sámuel Ur ö Nga részire való föld”. – E.J.: szántóföld „a' Désfalva felől való Forduloban A' Akasztó Fánál, vagyis a Tekenő hátba ... belé mégyen 3 köből 2 véka”. – I.G.: papi szántóföld „1 a Tekenőhátamegett”.
 120. Temető árka – árok

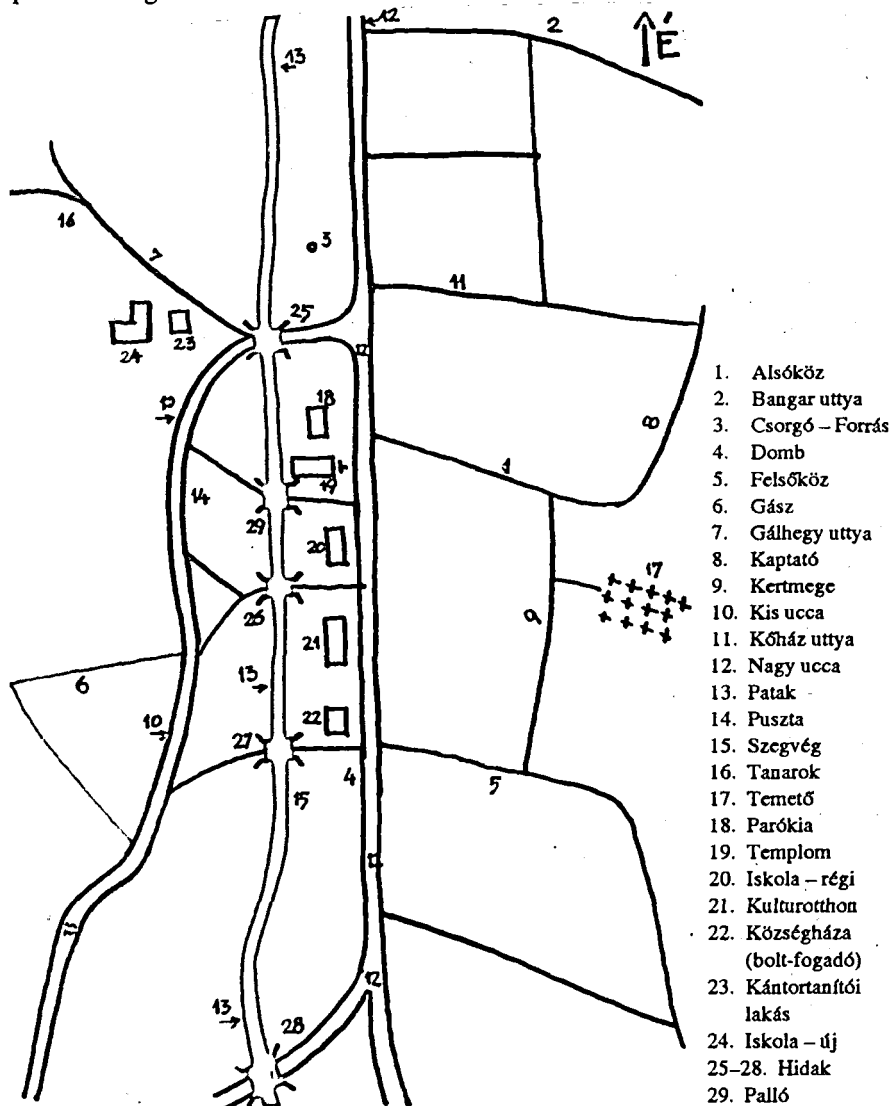
¹³ Szabó T. Attila: *Nyelv és múlt.* 347.

121. Tilalmas – erdő
122. Tó
123. Tónál való iratvány – kaszáló
124. Tónál való nyilak – erdő (a Széperdő mögött, a désfalvi tető felé)
125. Tónál való nyilak – kaszáló
126. Tövisbokros. – I.G.: papi földek, szántó „1 a Tövisbokros szélén”.
127. Ungyur – szántó (Kápolna felé, a bernádi határhoz tartozó félsziget. A bernádi uraságtól vásárolta meg az öreg Ozsváth Imre.)
128. Urak szőlője – szőlő (hajdan a bonyhai gróf tulajdonában)
129. Út és patak közti szántók – szántó
130. Vápa – szántó. Telekkönyv szerint: Kenderes. – DJ.–VJ.: „Areola terra Canabca.”¹⁴
131. Vápa patak – patak
132. Verőfény – szántó
133. Vonoslág – szántó
134. Vonoslág – kaszáló
135. Vonoslág alatt – szántó

Id. Vas Imre Ferenc és Vas Gál Sándor zárójelbe helyezett magyarázatai nemcsak a népi helynévmagyarázat adatait tartalmazzák, hanem tulajdonjogi kérdésekbe is bevezetnek. Adatközlőim tanúi voltak egyes csávási családok nagyobb méretű birtokvásárlásának is. A csávási határban a nagybirtok lassan megszűnt. De a csávási idősebb és javakorabeli férfiak tartozott egykor a Bethlen Ádám vagy a Bethlen Farkas bonyhai grófok uradalmához. A jobbágykor emlékei még az 1960–70-es években is kísértének. Amikor id. Vas Imre Ferenc és Vas Gál Sándor adatközlőimnek őszinte köszönetet mondok hathatós segítségükért, hisz nélkülük nem lett volna eredményes vállalkozás a csávási helynevek összeírása, ugyanakkor jóleső érzésekkel emlékezem id. Dézsi János, id. Ozsváth Imre, Varga István kurátorokra, Erdős Dénes presbiter-egyházmegyei tanácsosra, Pál Sándor harangozóra, akikkel – a dolgok természete szerint – többször beszélgettünk s beszélgetéseink során olyan témákról is szót ejtettünk, melyekkel kapcsolatosan a csávási helynevekkel is találkoztunk. Szerény véleményünk szerint ahhoz, hogy egy falusi gyülekezet lelkipásztora valóban és igazán a gyülekezet pásztora lehessen és legyen, a többi között gyülekezete helyneveit is behatóan ismernie kell, mert a hely és a „hely szelleme” (genius loci) ismeretében folytathat csak a hívekkel olyan valóságos és élethű párbeszédet, mely a Szentlélek csodájában lelkigondozói beszélgetéssé válhat. A lelkipásztor mindaddig titokzatos ismeretlen marad a gyülekezetben, amíg alaposan

¹⁴ Szabó T. Attila: *Nép és nyelv*. 258.: vápa-gödör.

meg nem ismeri azt a falut vagy azt a várost, mely gyülekezetének élettere. A helynevekkel való familiarizálódás nyomán lesz a lekipásztor a gyülekezetben egy kicsit otthon – ha történetesen nem éppen annak a helyiségnek szülötte –, kezd otthonosabban mozogni hívei körében, és biztonságosabban indulhat pásztori látogatásra.

Dadai János esperes csávási vizitációi (1650–1657)

Dadai János a Küküllővári Református Egyházmegye (Diocesis) nagy tekintélyű esperese (1640–1668), Geleji Katona István közvetlen munkatársa, Apafi Mihály fejedelem bizalmasa, az enyedi Academicum Collegium egyik főgondnoka, az erdélyi református egyház generalis directora, a protestáns ortodoxia jeles theologusa,¹ 1650–1657 között hat esetben tartott esperesi vizitációt Csávás református egyházában.²

E hat rövid egyházlátogatási jegyzőkönyv jó bepillantást kínál a csávási eklézsia XVII. századi történelmébe. E jegyzőkönyvek szűkszavú és mégis igen beszédes tudósításai alapján dolgozatunk első részében a csávási egyház személyi kérdéseit tárgyaljuk, második részében pedig az eklézsia anyagi ügyeit kívánjuk bemutatni.

I.

Személyi kérdések

Dadai esperes hat csávási vizsgálata idején az eklézsia lelkipásztora Gálfalvi István, aki 1650–1668 között szolgált ebben a reformáció óta törzsökös anyaegyházban.³ Az iskola rektora pedig Bögözi (Boegözi) Márton.⁴

¹ Illyés Géza: *Dadai János*. Ref. Szemle 1926. 347–351, 364–366. „Dadai János elismerésének és tekintélyének egyik jele, hogy 1662. évben a enyedi kollégium egyik kurátorának választották meg” (365.). A kollégium Fehérvárról Enyedre való átköltöztetésének egyik animátora és megvalósítója. – Lásd Mózes András: *Dr. Illyés Géza Mózes*. Kolozsvár. Gépirat. 1961–1962. „Daday János a XVII. század egyik nagy tekintélyű, ortodox egyházi vezetője, az egyházkerület generális direktora. II. Rákóczi György, de különösen Apafi Mihály fejedelem bizalmasa” (24.). – Mózes András: *Dr. Illyés Géza Mózes*. Ref. Szemle 1980. 57–61. A fenti gépirat rövidített szövege.

Dadai János: Vizitációs jegyzőkönyv. 1648–1657. E jegyzőkönyvek alapján Dadai János esperes 1650–1657 között a következő hat vizitációt tartotta a csávási eklézsiaiban:

I. 1650. február 14. – Vizitációs jegyzőkönyv. 24.

II. 1650. december 3. – Vizitációs jegyzőkönyv. 30.

III. 1653. január 11. – Vizitációs jegyzőkönyv. 47–48.

IV. 1653. december 11. – Vizitációs jegyzőkönyv. 57.

V. 1655. november 1. – Vizitációs jegyzőkönyv. 68–69.

VI. 1657. december 14. – Vizitációs jegyzőkönyv. 77.

³ Dadai János: Vizitációs jegyzőkönyv. 24, 30, 47, 57, 68, 77. – Kónya–Fogarasi: Protocollum. 114.

⁴ Dadai János: Vizitációs jegyzőkönyv. 30. – Kónya–Fogarasi: Protocollum. 172.

Amikor a keresztyén fegyelem és önfegyelem terén példamutató, de egyben rendkívül szigorú Dadai esperes igen komolyan kikérdezi a vizitációban hivataluknál fogva jelenlévő csávási személyeket a lelkipásztor és a tanító tevékenysége és magaviselete felől, Gálfalvi István lelkipásztor és Bögözi Márton tanító szép elismerésben részesülnek. Kettőjük dicséretét tartalmazza ez a tömör mondat: „Nihil mali facti sunt de R[everendo] D[omine] P[asto]re et Rectore” (1655. nov. 1.).

Ez az igen értékes tömör bejegyzés minősíti Gálfalvi Istvánnak, az Isten Igéje szolgájának (minister Verbi Dei) és Bögözi Márton iskolarektornak hivatástudatát és szolgálatát, valamint a hívek iránti magatartását és magaviseletét, magánéletét és közösségekben való forgolódását.

A vizitációban való megjelenés az egyház részéről az egyházfiúnak (aedili), a község részéről a falusbírónak (judex) és az esküdteknek (jurati cives) hivatali kötelessége.

Megemlékezéséppen soroljuk fel a csávási egyház és falu 1650–1657 között tevékenykedő előjáróit, azokat a választott férfiakat, akik öntevékenyen és felelősségteljesen irányítják az eklézsia és a falu közügyeit ebben a korban.

Egyházfiúk: Kis János és Melder István (1650); Vas István és Melder Demeter (1653); Fazakas Mihály (1655);⁵ Vas János és Szalánczi István (1657). Sajátos gyakorlat a csávási egyházban az, hogy az egyházfiúk, majd a helyükbe lépő kurátorok párosan szolgálnak egészen 1832-ig, amikor a február hó 16-án tartott esperesi vizitáció a második kurátorságot eltörlő⁶ és így a csávási egyházban a páros szolgálat tradíciója megszűnik (lásd Márk 6,7: duo-duo).

Falusbírák: Végh Demeter Biró képe (1650); Melder István (1653); Osvát István (1655); Fazakas Mihály (1657).

Esküdtek: Kis János, Orbán Balás, Vas János, Vas István, János Deák, Mattya(s) Péter, Jakab János, Fazakas Mihály (1650); Mátyás Péter, Vas János, Mátyás Miklós, Fazakas Mihály, Vas István (1653); Végh Demeter, Mattyas Péter, Vas István, Vas János major, Vas János minor (1655); Mátyás Péter, Mattyas Miklós, Osvát István, Vas István, Vég János, Kis János (1657).

Az 1653. január hó 11-én tartott vizitáció jegyzőkönyve megállapítja: „facti sunt nihil”. Véleményünk szerint ez a terminus technicus e kor egyházközigazgatási gyakorlatában azt jelenti, hogy az egyház és a község előjáróinak magatartása és tevékenysége a keresztyén etika normáinak megfelel, továbbá azt is, hogy az eklézsia tagjainak kegyességi és erkölcsi élete az egyházi kánonok mértéke szerint feddhetetlen. Mivel e hat egyházlátogatási jegyzőkönyv nem

⁵ A Fazakas Mihály név olvasható lehetne Farkasnak is, de Csávás faluban egyfelől Farkas családnév az őshonos lakosok között nem szerepel, másfelől a németes írásmódra valló kalligrafia kelti e látszatot.

⁶ Visitationum Protocollum 1830–1840. 177.

említ sem egyházbotránkoztatási, sem fegyelmi eseteket, sem házassági pereket – megállapíthatjuk, hogy 1650–1657 között a csávási egyház közerkölcsi állapota szilárd, hit- és kegyességi élete jó. Mivel Csávás teljesen református község, a hívek kegyességi gyakorlatában és életében, valamint az egyház kormányzásában és a község igazgatásában nem érvényesülnek pluralisztikus elvek és gyakorlati megfontolások. Ez a hitbeli és hitvallásbeli egység a fundamentuma az egyház és a község belbékességének, szoros összefonódásának és együtt munkálkodásának. E hitbeli és hitvallásbeli egység s az ebből következő öntudatos és komoly keresztyén életfolytatás kedvezően befolyásolja a község anyagi életének alakulását és gyarapodását.

II. Anyagi kérdések

1. Ingóságok

a) Az egyház pénzügyi helyzete szilárd. Mindig található egy kis remanencia az egyház ládájában. „Vagyon kész pénzek fl. 57” (1650. febr. 14.). Az eklézsia pénzügyei a gyarapodás jegyében alakulnak. „Találtunk mostan Templom pénzét fl. 88” (1650. dec. 3.). „Vagyon kész pénzek fl. 64” (1653. jan. 11.). Az 1657. év december 14-én tartott vizitáció az összeg megjelölése nélkül említi bizonyos készpénz meglétét: „Vagyon kész Pénzek.”

Az eklézsia pénzgazdálkodást folytat. Ez azt jelenti, hogy pénzét tisztességes kamatra (interesse) kihelyezi. E korban nincsenek hivatalos pénzintézetek, bankok, de vannak uzsorások. Pl. A Marosvásárhelyi Takarékpénztár R.T. 1869-ben; a Szatmármegyei Takarékpénztár 1895-ben; a Temesvári Első Takarékpénztár 1845-ben alakult meg.⁷ Az egyház a kikölcsönzött összegekről nyilvántartást vezet. „Az teob adosságokról Regestrumok vagyon” (1650. febr. 14.). „Az adosságról vagyon irások” (1653. jan. 11.). Az adósságként kezelt kikölcsönzött összegek után tisztességes kamatot vesznek, mely semmi szín alatt sem érintheti az uzsora határát, mert a Heidelbergi Káté a „ne lopj” parancsolathoz fűzött magyarázatában a uzsorát lopásnak nevezi, melyet nem csak a világi hatóság büntet, hanem maga a törvényadó Isten. A protestáns ortodoxia kora ezeket a kérdéseket hitkérdésnek tekinti. Éppen ezért minden anyagi-gazdasági kérdésben, így a pénzügyi kérdésekben is, rendkívül kényes és igényes.

b) Miként igazán illik egy igazi Kis-Küküllő vidéki eklézsiahoz, a csávási egyháznak mindig van raktáron bora. „Borok vagyon nr. 3 hordokkal” (1653.

⁷ A 300 éves Nagyenyedi Bethlen-Kollégium Emlékalbuma 1622–1922. Szerk. Járosi István. Nagyenyed 1926. 133–134.

jan. 11.). Az eklézsiának „vagyon kortsomárlo ideje (:limitatio:) Szent Márton naptól fogva inclusive Karácson első napjáig”.⁸ Ez azt jelenti, hogy belső szükségleteinek fedezésén túl, főleg borát szabadon kimérheti. Az eladott borok árából származó bevételek is jelentősen hozzájárulnak az eklézsia pénzügyi helyzetének szilárd egyensúlyához és tőkéjének fokozatos gyarapodásához.

2. Ingatlanok

a) Már a Dadai János által összeállított inventarium szerint⁹ a csávási egyháznak ingatlan javai (immobile bonum) is vannak. Ezek az ingatlanok – az akkori egyházi gyakorlat nyelvhasználata szerint – az eklézsia, az Ige szolgálja és a rektor „örökségét” képezik.

⁸ Sz. Csávási Eklézsiái Jók = Jók Conscriptioja 1816. 133–134.

⁹ Proventus et bona ecclesiae. 1676. IX. 5. = Protocollum Dioeceseos. 11–12. – Illyés Géza *A küllői egyházmegye egyházainak javai és jövedelmei az 1676–1714. években* (Ref. Szemle 1927. 468.) c. tanulmányában kapcsolatosan ezt írja: „A küllői egyházmegye egyes egyházainak ingó és ingatlan javait, a pástorok, rektorok fizetését, az egyháztagok adózását első ízben Dadai János esperes, küllői pap írta össze 1642. év április hó 10-i kezdettel. A második összeírást 1676. szept. 5-én kezdette meg utóda, Vajdaszentiványi János. A harmadik összeírást 1714. március 4-én kezdette meg Kolozsvári István püspöksége és Bonyhai György esperessége alatt Felfalusi András csávási minister, a szent societas juratus assessora... Az 1642. évi összeírást nem találtam meg. Munkám legfőbb forrásai az 1676. évi teljesen latin nyelvű és az 1714. évi magyar nyelvű, pontos és hiteles feljegyzések.”

Illyés Géza fenti megállapításából két szempontot emelünk ki. Azt állítja, hogy Dadai esperes 1642. évi első összeírását nem találta meg. Illyés azt állítja, másodszor, hogy Vajdaszentiványi esperes a második egyházmegyei összeíráshoz 1676. szept. 5-én kezdett hozzá. Illyés Géza a kérdés megítélésében téved. Miért? Véleményünk szerint azért, mert Vajdaszentiványi esperes 1676. szept. 5-én nem kezdett új egyházmegyei vagyonügyi összeíráshoz, hanem csak átmásolta protocollumába Dadai János vagyonügyi összeírását. Mivel igazoljuk állításunk helyességét és mivel bizonyítjuk Illyés Géza tévedését? Ha nagyon gondosan tanulmányozzuk a Protocollum Dioeceseos című protocollumot, azt találjuk, hogy a szóban forgó vagyonügyi összeírás a protocollum 5–51. lapjain található, közvetlenül az új protocollumok megnyitása alkalmával használatos felzet és bevezetés után. Az egyházközségek sora az akkor igen fényes küllői ekléziával kezdődik és folytatódik tovább. Megállapítható, hogy a területileg igen kiterjedt Küllői Egyházmegye mindenek ekléziájának vagyonügyi összeírása azonos dátumot hordoz. Ez az azonos dátum 1676. szeptember 5. Nagykendőtől Boldogfalváig, Gógántól Herepéig képtelenség egy nap alatt bejárni az egész hatalmas egyházmegyéjét és elvégezni magát a bonyolult összeírást is. Erre az azonos keltezésre (szept. 5.) alapozzuk azt a feltevésünket, hogy lényegében nem két vagyonügyi összeírásról van szó, hanem csak egy conscriptióról, melyet Dadai János esperes végzett el 1642-ben, s amelyet Vajdaszentiványi János esperes 1676. szeptember 5-én másolt át újonnan megnyitott Protocollum Dioeceseos... című bőrkötéses, terjedelmes jegyzőkönyvébe, melyet szükség szerint, a reális helyzetnek megfelelően, miután revidálta Dadai összeírását, itt-ott módosított vagy kiegészíthetett. A magunk részéről sajnáljuk azt is, hogy Illyés Géza az egyes egyházközségek vonatkozásában nem kezelte külön az általa használt két vagyonügyi összeírás adatait, mert az adatok összeegyeztetése folytán nem kísérhető figyelemmel az ekléziák anyagi állapotának gyarapodása vagy csökkenése, egyezően az a változás, mely a két összeírás közötti intervallumban történt.

Az eklézsia öröksége: a templom, a harangláb, a cinterem (1653. jan. 11.), szőlők az Agyagmege és Hül nevű hegyekben,¹⁰ továbbá a „templom számára vagyon 3 szántó föld” (1653. dec. 11.).

A lelkipásztor öröksége: a papilak és melléképületei, valamint a kert és külsőségek.

A Mester öröksége a „schola mester házából”, melléképületekből és külsőségekből áll. A „Schola mester házának” hátsó szobája a „classis”, vagyis az osztály, ahol a gyermekek tanítása folyik.

b) Dadai János esperes, a szigorú és ernyedetlen vizitátor, egyházlátogatásai során mindenütt alaposan szemügyre veszi az eklézsia épületeit. A kegkisebb omlás vagy romlás sem kerüli el árgus tekintetét. Ilyen esetekben haladéktalanul elrendeli a javítást. A javítás elodázását vagy elhanyagolását kemény pénzbüntetés kilátásba helyezésével kívánja megakadályozni.

Így rendeli el Csáváson 1650. február 14-én a pásztor öröksége kerítéseinek és pincéjének megjavítását: „Az Pastor eoreöksége keornyül valo kertek némely helyeken corrualtak [leomlottak, összeröskadtak – N.L.], az Pinczének teletésnélkül valo igén káros. Demandáltuk, hogy az jeovendő Sz.Mihály napjáigh meghéptsék sub poena fl. 6. Ne valljon a Pajta kárt.”

Az 1653. január 11-én kelt deliberátum (döntvény, határozat) a templom és tartozékai megjavítását rendeli el: „Az Templomoknak héjazattyát, az Czinterem kerítését fedelével együtt, az Haranglábnak fedelét az jövő Tavaszon megéptsék sub Poena fl. 12.” Az 1653. december 11-én tartott vizitáció számba veszi a megelőző egyházlátogatáskor hozott határozattal elrendelt építkezés állását, elért eredményeit, és az építkezés folytatása mellett dönt.

Ugyanez a vizitáció rendelkezik a mesteri funduson eszközzendő építés szükségességéről is. „Az meli éppítést el kezdettenek az Templom körniül, vigiék végben az jövendi Visitatioigh. A Pajta az Schola mester házánál valo épülését végben vigyenek az jövendő visitatioig.”

Mivel az 1655. és 1657. évi vizitációk alkalmával e deliberátumok tárgya nem kerül újólág napirendre, arra következtethetünk, hogy az eklézsia a templom, a papilak és a mesteri ház körüli építkezéseket, javításokat megfelelő szinten, megnyugtató módon elvégezte.

c) Dadai János esperes éles tekintetét nem kerülik el a csávási egyház egyéb kérdései sem. Különös gondját képezi a sákramentumok kiszolgáltatásánál használt edények (klenódiumok) állapotának rendszeres felülvizsgálása is.

1653. január 11-én tartott vizitációjában Dadai esperes a következőket rendeli el: „Az Ur Vatsorájának ki szolgáltatására vegyenek legelseob alkal-

¹⁰ Proventus et bona ecclae. 1676. IX. 5. = Protocolum Dioeceseos. 11–12. – Sz. Csávási Eklézsia Jók. = Jók Conscriptiója. 1816. Lásd Illyés Géza: *A küküllői egyházmegye egyházainak javai...* 688–689.

matosággal on kannát egy ejtelest. Az On Kannát pedig rendeltük a Kereszteléshez.” Dadai János, a protestáns ortodoxia jeles theologusa messzemenően megbecsüli a sákramentumokat. A sákramentumok tisztességes kiszolgáltatásához szükséges dologi tényezőkről illő módon kíván gondoskodni a felügyelete alatt álló eklézsiákban.

III.

A csávási egyház történetéről a protestáns ortodoxia korában mindössze e hat egyházlátogatási jegyzőkönyv tudósít. E felbecsülhetetlen értékű jegyzőkönyvekből jó képet nyerünk a csávási egyház belső életéről. Gálfalvi István prédikátor személyében feddhetetlen életű, hűséges pásztorral ismerkedhetünk meg. Bögözi Márton oskolamester hasonló ügybuzgósággal folytatja hivatalát. Megismerkedtünk azoknak a hithű református keresztyéneknek a nevével is, akik az eklézsia és a község egybefonódott életének kérdéseit híven irányítják és intézik ebben a korban, a hitsorsos fejedelmek korában.

Ennek a csendes épülő-építő életnek a nyugalmit földrengésszerűen meg rázkódtatja a tatárok 1658. évi büntető expedíciója, mely teljesen felperzseli, felpredálja a virágzó Erdélyt. E tatár expedíció martalóc csapatai Csávás falut is „meglátogatták”. E veszedelem emlékéét őrzi a falunk helynevei között szereplő „Tatárok ösvénye”. A külső rend és belső békesség keretei között épülő-építő csávási eklézsiaért károsodás mértékéről és értékéről nincsenek adataink. Dadai János esperes egyházlátogatási jegyzőkönyvei az 1657. esztendő végével megszakadnak. Az erdélyi református eklézsia egyetemes, égetően nagy gondja a tatár rabságba esettek, hurcoltak és az ennek következtében megcsonkult családok fájdalmas kérdéseinek a megoldása lett. E fájdalmas kérdéscsoportra az 1659. március 29-én Küküllőváron tartott generális szent szinódus igyekszik jogorvoslatot keresni és találni.¹¹ Egy azonban bizonyos: az 1658. évi tatárdúlás és az azt követő esztendők bizonytalansága után leáldozott Erdély „aranykora”, a Bethlen Gábor és az öreg Rákóczi György „aranykora”.

E hat jegyzőkönyv adataiból világosan láthatjuk, hogy az egyház már e korban rendelkezik mindazokkal az ingatlanokkal, melyek a következő évszázadok során is birtokában maradnak. A Dadai János esperes által összeállított egyházközségi leltár tanúsága szerint Csávás község területén az egyház az a legrégibb possessor (birtokos), akinek ősi birtokai sohasem cseréltek gazdát és évszázadok óta ugyanazon a helyen fekszenek, ahol ma is találhatóak. Hiteles

¹¹ Deliberatum Sancta Synodi Generalis de et super causa conjugum eorum, qu'in captivitate ethnicorum detinatae... Küküllővár 1659. III. 29. = Partialis Synodusok jegyzőkönyve. 81.

írásoś bizonyíték tanúsítja azt, hogy a csávási szent egyháznak ezen a szent helyen már 1330 előtt temploma volt.”

Jogos büszkeséggel és igaz örömmel zárjuk szívünkbe őseink példáját, akik már ebben a korban buzgó és fegyelmezett keresztyén életet folytattak, akiknek az egyház épülése-építése, külső és belső egysége, háborítatlan és háboríthatatlan belbékessége, az Isten és az atyafiak iránti igaz szeretet gyakorlása volt életük, imádságuk legbensőbb gondja és legtisztább öröme. Az igazak fénylenek a mennyei Atya országában (Máté ev. 13,42).

¹² Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak kórában*. V. kötet. Bp. 1918. 872.

Gidófalvi Jantsó Mihály lelkipásztor csávási szolgálata (1783–1789)

Gidófalvi Jantsó Mihály – „érdemes Tudos és felső országokat is meg járt, hűséges”¹ lelkipásztor alig hét esztendőre terjedő csávási (Küküllői Egyházmegye) szolgálata az eklézsia történelmének a külső és belső gyülekezetépítés terén igen szép eredményekkel ékeskedő virágkora.

Gidófalvi Jantsó Mihály a csávási eklézsiaiban a lelkipásztor olyan eszményképévé vált, akihez méltán mérte századok során a hívők egymásba láncolódó nemzedéke mindenkori lelkipásztorát.

Gidófalvi Jantsó Mihály életpályájának csávási szolgálatát megelőző szakaszáról édeskeveset tudunk. Apja a háromszéki gidófalvi eklézsiaiban visel iskolamesteri hivatalt. Tanulmányait a marosvásárhelyi kollégiumban² végzi. 1773-ban József bátyjával egyetemben külsőországi akadémiák látogatására készül, de Gidófalva is beletartozván a székely határőrvidékbe, bátyjának kénytelen-kelletlen katonai szolgálatra kell bevonulnia, s így csak egymaga indulhat a felső országok akadémiajára felé.³

Felesége Gillyén Borbára,⁴ aki csávási beköltözésük után nemsokára Mihály fiuknak (1783. május 19.), majd Anna leányuknak (1786. augusztus 7.) ad életet.⁵

¹ A Szász-Csávási ev. ref. egyház Anyakönyve. II. 1783–1830. 19. Ilentzfalvi Szász István lelkipásztor nekrológszerű méltatása. – G. Henk van de Graaf *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században. 1690–1795* (Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Theológiai Intézet, 1979) című műve 56–89. lapjain közli 1690–1795 között az Alba Studiosorum Academiarumba bejegyzett erdélyi diákok névsorát. E névsorba bejegyzett hallgatók között (a 71. lapon) a harderwijki akadémia diákjaként szerepel egy Jantsó Michael Transylvano-Hungarus theológiai hallgató is, aki 1738. október hó 6-án iratkozott be a fent írt akadémia hallgatói sorába. Ez a Jantsó Michael azonban nem azonos a küküllőgfalvi, majd a csávási egyházközösségben lelkipásztori tisztet viselő Gidófalvi Jantsó Mihállyal. Ez utóbbi egy generációval fiatalabb. Nem áll módunkban annak megállapítása sem, hogy kettőjük között fennáll-e vagy sem a névazonosságon túl valami közelebbi rokonsági kapcsolat, mivel nevezett Jantsó Michael nem tünteti fel sem születési helyét, sem lakóhely szerinti illetékességi helyét.

² A Ref. Főkonsistorium Levéltára 98/1773 sz. alatt két kapcsolatos levelet őriz: Kiss Obester Kézdivásárhelyről 1773. május 18-án egy marosvásárhelyi professzornak címzett levelét és Intze István marosvásárhelyi professzornak Marosvásárhelyről 1773. június 14-én keltezett, Málnási Lászlóhoz Szebenbe intézett levelét. E levelekre hivatkozik Benkő Samu is *Székely diákok harca a Habsburg-hatalommal a tanulás jogáért* című tanulmányában. = *Sorsformáló értelem*. Bukarest 1971. 183–205.

³ A Szász-Csávási ev. ref. egyház Anyakönyve. II. 1783–1830. 11.

⁴ Anyakönyv. II. 1783–1880. 2, 8–9. Fiát Fülei József, leányát Török Pál gógánváraljai lelkipásztor kereszteli meg.

Gidófalvi Jantsó Mihályt a csávási eklézsia „teljes megegyezéséből” 1783. március 17-én hozzák” az itteni szépen virágzó „egyházba” papnak, az elhalálózott Bőjthe Mózes örökébe Küküllőgálfalváról,⁵ ahol 1783 végén már a proserion Kónya Ferenc a lekipásztor.⁶

A gyülekezetnek e rokonszenves és tiszteletreméltó lelkészi házaspár iránti szeretete és ragaszkodása abban is megnyilvánul, hogy keresztneveik közkedvelt nevekké válnak a gyülekezetben, sok családban megtörve a névadás apáról fiúra, anyáról leányra szálló tradícióját. Az 1783–1789 között született 58 fiúgyermek közül 11-et Mihálynak, a 42 leánygyermek közül 14-et Borbárának keresztelnek.⁷

Hogyan és miért lesz Gidófalvi Jantsó Mihály a csávási eklézsia évszázadokra kihatóan a lekipásztor ideáljává, az eszményi lekipásztor megtestesítőjévé? Kérdésfeltevésünkre, a rendelkezésünkre álló forrásanyag birtokában, hármas feleletet kell és lehet adnunk: Gidófalvi Jantsó Mihály kiváló igehirdető, melegszívű pásztor és hűséges sáfár.

a) Bár Gidófalvi Jantsó Mihály igehirdetési szolgálatának sem tárgyi emlékeivel, sem az istentiszteletek egykorú látogatási statisztikájával nem rendelkezünk, mégis az anyakönyv, valamint a vagyoniügyi iratok adatainak kalauzolása mellett, közvetett úton-módon megkísérrelhetjük igehirdetési szolgálatának értékelését.

Az úrvacsorai perselypénzek összegének állandóan növekvő tendenciájából⁸ Gidófalvi Jantsó Mihály igehirdetésének tartósan vonzó és tartalmasan építő jellegére lehet és szabad következtetnünk, mivel a gyülekezetnek a „communio”-ban való állandó és népes részvételét a gyülekezeti istentisztelet komoly megbecsülése, a gyülekezeti igehirdetés jelentős értékelése legpontosabb fokmérőjének kell tekintenünk,

Míg Gidófalvi Jantsó Mihály rövid csávási szolgálata alatt gyülekezetében 64 halottat,⁹ addig az egyházvidék más, tíz közelebbi, távolabbi gyülekezetében 15 halottat temet el.¹⁰ A gyülekezetén kívül eltemetett halottak számából és

⁵ Bőjthe Mózes 1772–1783 között csávási lekipásztor. Kónya–Fogarasi: Protocollum. 114.

⁶ Nagy László: *A keblői egyháztörténetírás kezdetei és az első historikusok a Küküllői Egyházmegyében*. Református Szemle 1965. 179–186. És e kötetünkben is.

⁷ G. Jantsó Mihály csávási keresztelési statisztikája: 1783: 10 fi – 6 leány = 16; 1784: 4–8 = 12; 1785: 12–8=20; 1786: 6–4=10; 1787: 6–7=13; 1788: 9–1=10; 1789: 11–8=19. Összesen: 58–42=100.

⁸ Csávási Ref. Egyházközség Levéltára. B 2/2, 3, 4, 5, 6, 7. sz. okmányok: az 1783–1789. évi egyházközségi számadások.

⁹ G. Jantsó Mihály csávási temetési statisztikája: 1783: 3–2=5; 1784: 10–2=12; 1785: 13–9=22; 1786: 2–2=4; 1787: 4–4=8; 1788: 3–2=5; 1789: 4–4=8. Összesen: 39 fi–25 nő=64.

¹⁰ Szász-Csávási ev. ref. egyház Anyakönyve. II. 1783–1830. G. Jantsó Mihály gyülekezetén kívül temet Küküllőgálfalván, Mikefalván, Besenyőben, Désfalván, Dányánban, Bonyhán, Bemádon, Nagykenen, Nagyteremiben, Magyardellőn. Pl. Orbán Elek bonyhai mestert 1784. okt. 29-én; „Tiszteletes Esperest, Csávási Lőrincz Uramot” Nagykenen, 1786. aug. 30-án; Baktsi János nagyteremi papot 1788. márc. 16-án. Lásd Anyakönyv. II. 1783–1830. 8, 10, 14.

személyiségük egyházvidéki jelentőségéből arra következtethetünk, hogy Gidófalvi Jantsó Mihály a traktus egyik olyan kiváló karizmákkal megáldott igehirdetője, akit az egyházmegyei közvélemény környékszerzte híres temető papként tart számon. A temető pap megtisztelő titulusa e kor egyházi gyakorlatában és közvéleményében a megkülönböztetetten kiváló prédikatori erények elismerését jelenti. Különösen szolgatársai körében örvend általános elismerésnek és megbecsülésnek. Nemcsak temetés, hanem keresztelés és házasságkötés alkalmából is kéri szolgálatát.¹¹

A gyülekezet templomának restaurálása és az új parókia felépítése tényéből arra következtethetünk, hogy Gidófalvi Jantsó Mihály igehirdetése nyomán a háládatosság szép gyümölcsei teremnek mind az eklézsia egyetemében, mind a hívők lelkében, mivel a gyülekezet külső építése mindig a belső építés-épülés függvénye.

b) Az akadémita Gidófalvi Jantsó Mihály nyílt és melegszívű pásztor, aki magasabb fokú theologiai képzettségét a szolgatársak közösségében nem tekinti sem kiváltságnak, sem előjognak, hanem olyan szolgálati feladatnak, melyet az együtt örvendezés és együtt sírás alkalmain testvéri szívvel, odaadóan és alázatosan teljesít.

Gidófalvi Jantsó Mihály a lelkipásztor és a hívek közötti kapcsolatot az evangélium szerinti atya–fiú kapcsolatban találja meg és éli át. Ez az atya–fiú kapcsolat a pásztori magatartás és tevékenység alapja. Az egyházközség anyakönyvében kilenc esetben találjuk bejegyezve a következő szöveget: „Fő Ker. Atya T. Jantsó Mihály Ur, Fő Kereszt Anya T. Jantsó Mihályné, Gillyén Borbára Asszony.”¹² Tehát a lelkipásztor a gyülekezet kilenc újszülöttjének vállalja a keresztapaságát-keresztanyaságát.¹³ Gidófalvi Jantsó Mihály, úgy véljük, így és ezáltal is kiemelten hangsúlyozni kívánja a keresztség sákramentumának pótolhatalan fontosságát. Gidófalvi Jantsó Mihály kilenc esetben tesz keresztyai fogadalmat és vállal keresztszülei felelősséget a gyülekezet kilenc gyermekének megkeresztelése alkalmával. Szimbolikus értelemben Gidófalvi Jantsó Mihály keresztyaságával a gyülekezet előtt feltételezhetően azt kívánja demonstrálni, hogy a lelkipásztor a gyülekezetben atyai funkciót hordoz és végez; hogy a lelkipásztor a gyülekezet minden egyes tagjának életkortól függetlenül lelki atyja, aki éppen ebben az atya mivoltában és éppen atyai funkciója végzése közben pásztor a nyájnak. Diakoniális értelemben Gidófalvi Jantsó Mihály keresztyaságával a gyülekezet előtt feltételezhetően azt kívánja de-

¹¹ Bod Sámuel bonyhai prédikátort esketi Tsolnakosi Klára asszonnyal Bernádon, kiknek 1786. szept. 26-án Klára leányukat kereszteli Bonyhán. Anyakönyv. II. 8.

G. Jantsó Mihály csávási esketési statisztikája: 1783: 1; 1784: 3; 1785: 2; 1787: –; 1788: 3; 1789: 9. Összesen: 21 pár.

¹² Anyakönyv. II. 1783–1830. 11.

¹³ Uo. 11, 14, 16.

monstrálni, hogy a lelkipásztornak a gyülekezetben szeretet- és sorsközösséget kell vállalnia és ápolnia a hitben a gyülekezet minden egyes tagjával, függetlenül attól, hogy azok a gyülekezeti tagok, akikkel így komasági viszonyba kerül, társadalmilag ott és akkor jogfosztott jobbágyok csupán.

c) Gidófalvi Jantsó Mihály, a jeles igehirdető és melegszívű pásztor egyben hűséges sáfár is. Rövid csávási szolgálata alatt megjavíttatja az összes egyházi épületeket, és új parókiát építtet.

Az évről évre megejtett egyházmegyei vizitációban Dersi József ordinarius tractualis notarius számadásait mindig a legnagyobb rendben találja.

Az odaadó igehirdetés és pasztoráció által lelki házzá épülő csávási eklézsia összes épületei szakaszos renoválásának terve-terhe közepette sem önmagába zárkózó, hanem a diakóniára mindig kész, nyílt és nyitott szívű gyülekezetnek bizonyul mind Bőjthe Mózes, mind G. Jantsó Mihály szolgálatának ideje alatt. „Alamizsmát” adnak a vásárhelyi kollégiumnak, a csókfalvi, kolozsvári, holtmarosi, sófalvi templomok számára „supplikálóknak”, invalidusoknak, akadémiázásoknak és egy martonfalvi égett embernek is.¹⁴

Egészen magától értetődőnek tűnik számunkra, hogy G. Jantsó Mihály a gyülekezet külső restaurálásának folyamatát éppen a lelki megújulás, a belső épülés megszentelt helyének, az igen régi, valószínűleg középkori eredetű kis kőtemplomnak a megújításával kezdi. G. Jantsó Mihály zökkenő nélkül viszi tovább elődjének, Bőjthe Mózesnek pászmáját, aki 11 forint 24 dénár értékben előzetesen már megvásárolta a templom, a harangláb és a cinterem két kapujának megzsindelyezéséhez szükséges „sendely”-t és szeget.¹⁵ A templom és tartozékai megújításának munkájával azonos esztendőben, 1783-ban, rendbe teszik és „megsupozzák” a mesteri lakást és a classist. Szóts János és Szóts Illyés más helységből való ácsokat 1784. március 7-én fogadják meg. A lelkipásztor 1785. október 20-án költözik be a három szobából és tanulóházból álló új lelkeszi lakásba, mely mellé hangulatos kis filagóriát is építenek. Az új parókia, melynek belső befejező munkálatai tovább folynak, 79 dénár híjával 250 forintba kerül (anyagra 14,28, munkadíjra 102,79, áldomásra 2,14 forintot költenek).¹⁶

1785-ben új csűr, 1788-ban új kőkút készül a papi jószágon.

1788-ban 20 000 téglát vettettek, 90 szál deszkát, 63,5 véka meszet vásárolnak. Talán új mesteri lakás és classis építése lehetett a cél.¹⁷

¹⁴ 1781–1788. évi egyházközségi számadások. Lásd: „Egyházközségi Levéltár B 2/1–7 okmányokat. „1783 Juny 2 adott az Eccla a K. Gálfalván épüendő Archivum számára 3 Flor.” – G. Jantsó Mihály maga is diakoniális személyiség. „1784 25 Maji én Jantsó Mihály ezenn Sz. Eccla Papja discretizáltam a Papi Ujj Ház építésére fl. 5.” B 2/3. sz. okmány. Egyházközségi Levéltár. „1785 Juniusba vett az Eccla költsön T.J.M. Uramtól 20 fl.” B 2/4. sz. okmány. Uo.

¹⁵ 1782. évi számadás. Uo. B 2/2. sz. okmány.

¹⁶ 1784–1787. évi számadások. Uo. B 2/3, 4, 5, 6. sz. okmány.

¹⁷ 1788. évi számadás. Uo. B 2/7. sz. okmány.

Gidófalvi Jantsó Mihály azonban már nem tudja elvégezni-elvégeztetni ezt az újabb nagyszabású munkálatot. Szárazbetegség emésztí, akárcsak Csokonait vagy Apáczait. Hosszú senyvedés-szenvedés után 1789 karácsony másodnapján halálozik el.¹⁸

Utóda Ilentzfalvi Szász István. „Én Ilentzfalvi Szász István ezen Ref. Ekklesianak közönséges meg egyezéséből meg hivattatván Papnak el is hozattattam N. Enyedről és bé köszöntöttem ezen folyó 1790-dik Esztendőben Májusnak 9-dik Napján.”¹⁹ Ilentzfalvi Szász István ideje alatt épül fel 1835-ben az eklésia új temploma.²⁰ Az ő utóda pedig Szövérdi Dali István, aki a híres csávási kórus megszervezésében fejt ki tiszteletre méltó tevékenységet.²¹

Élő gyülekezet élő lelkipásztorként Gidófalvi Jantsó Mihály rövid szolgálata alatt az igehirdetés, a sákramentumok és a pasztoráció számára olyan mély és őszinte megbecsülést szerez, mely két évszázadon keresztül is élő tradíciónak bizonyul a hit hűségében az egyház iránti diakoniális szeretet által a csávási gyülekezetben.

¹⁸ Anyakönyv. II. 1783–1830. 19.

¹⁹ Uo. – Ennek a Szász Istvánnak fia az a Szász János, aki Csáváson születik, konfirmál, aki apja mellett segédlelkészként kezdi szolgálatát, aki 1833. február 4-én veszi feleségül Fogarasi Juliannát, s akiről Péterffy László *Lelekipásztori arcképek a Kis-Küküllő vidéki református egyház történetéből* (Ref. Szemle 1970. 101–111.) című dolgozatában megemlékezik. A fenti adatok kiegészítésként szolgálhatnak Péterffy László fent említett dolgozatához. Lásd Fogarasi Sámuel *Marosvásárhely és Göttinga* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1974) című önéletrajzának 322. lapján az 52. sz. jegyzetet.

²⁰ Nagy László: *A csávási templom 1835. évi építésének története*. Ref. Szemle, Gyülekezeti Mel-léklet, 1975. 1. szám. 6–7.

²¹ Nagy László: *A csávási kórus alapítója*. A Hét 1973. 34. szám. 8.

A Csávási Református Egyház 1830–1833 között

E dolgozatunkban a Csávási Református Egyház történelmének rövid négy-éves szakaszát kívánjuk megvizsgálni és bemutatni. Dolgozatunk fő forrása id. Fogarasi Sámuel és Kis Sámuel Kis-Küküllő vidéki esperesek négy egyházlátogatási jegyzőkönyve.¹

Miért szükséges a reformkor e rövid négy esztendejének vizsgálatát és bemutatását elvégeznünk? Kérdésfeltevésünkre hármas feleletet kell adnunk. Először: e négy esztendő a csávási református egyház történelmének legnagyobb méretű és értékű építkezése – a jelenlegi impozáns templom építése – előkészítésének az ideje. Másodsor: ez a négy esztendő Ilenczfalvi Szász János segédlelkésszi meghívásával kezdődik, aki örökösödési joggal arra nyer elhívást és megbízatást, hogy negyvenesztendei csávási szolgálatában megfáradt és megöregedett édesapja, Ilenczfalvi Szász István lelkipásztor első számú segítsége legyen annak a jelentős lelki és anyagi feladatnak a megoldásában, melyet a templomépi-

¹ Visitationum Protocollum 1830–1840. – „A Küküllői Evangelico-Református Tiszteletes Egyházi Kerületben lévő Ekklesiáknak ezen folyó 1830-dik esztendőben Esperest Tiszt. Fogarasi Sámuel Notariúsága, Tiszt. Erődi Mihály Direktorsága alatt Januarius Holnapnak 19-dikén N.Teremben kezdett és az az előtti Nagy Jegyző Könyvbe inferáltatott Visitatatások folytatattik továbbra is e következő rendel.” E protocollum 27x40x7 cm formátumú, 780 számozott oldalt tartalmaz. „Mutató Tábla” csatlakozik hozzá. Papírájának vízjele: függőleges vonalak. Borítója borsarkokkal ellátott kemény papondekli tábla.

A szóban forgó négy egyházlátogatás időpontja a következő:

I. 1830. február 14. – vezeti id. Fogarasi Sámuel esperes. 9–12.

II. 1831. február 10. – vezeti Kis Sámuel esperes. 103–105.

III. 1832. február 16. – vezeti Kis Sámuel esperes. 176–177.

IV. 1833. február 15. – vezeti Kis Sámuel esperes. 245–246.

Id. Fogarasi Sámuel 1817-ben lesz a Küküllői Egyházmegye esperese. 1828 tavaszán szélütést kap, de tovább szolgál. 1830. november 24-én halálozik el Küküllőgálfalván. Utóda az esperesi székben Kis Sámuel marosbogáti lelkész. Született Nagyenyeden 1771-ben. Tanult szülővárosában és Bernben; az 1799. évi udvarhelyi generális szenteli lelkésszé. 1817-ben ordinarius notáriussá, 1830-ban esperessé választják. 1847. április 5-én, 76 éves korában halálozik el.

Id. Nagy Géza *Az 1837. évi egyházi énekreform* című dolgozatában (Ref. Szemle 1965. 38. s. köv.) azt írja, hogy az 1837. évi egyházi énekreform előkészítése során az 1834. június 16–22. között ülésező széki zsinat Kis Sámuel esperest beválasztja az elvégzett munkálatokat felülvizsgáló bizottságba, majd az 1837. június 4–12. között Zilahon ülésező zsinat az új bizottság egyik elnökévé választja. E tényből arra következtettünk, hogy Kis Sámuel, az egykori berni diák, zeneileg képzett lelkipásztor volt, és ez a tény egyben külön hangsúlyt ad mindannak, amit az e munkában felhasznált jegyzőkönyvek a csávási iskola énektanításáról, illetve a csávási „harmonia” bemutatkozásáról tartalmaznak.

A vizsgált években az esperesi vizsgálóbizottság három tagból áll. A fenti protocollum megnyitása-kor a tractualis director Erődi Mihály lelkipásztor. A XX. század folyamán a vizsgálóbizottság négy tagból tevődik össze. A tractualis director munkaköre kétfelé válik, és lesz belőle egyházmegyei számvetői tiszt, illetve egyházmegyei belmissziói előadói tiszt.

tés alig elviselhető terhe jelent. Harmadszor: ez a négy év a csávási konfirmációi oktatásban és iskolai tanításban, különösen az énektanításban, olyan kiváló eredményeket mutat fel, melyek lehetővé teszik a csávási „harmonia” közeli megszületését és az 1835-ben felépült új templom 1837. évi felszentelési ünnepségén való hivatalos bemutatkozását. Ez a négy esztendő a csávási egyház történelmében olyan idő, mint amikor az elvetett gabonamag a gazdag termés biztos reménységében az új tavasz zsendülését várja a hó hermelinpalástja alatt.

1. Tekintsük át először id. Fogarasi Sámuel és Kis Sámuel egyházlátogatási jegyzőkönyve felzeteinek jelenléti listáját.

1.1. E négyéves időszakban a csávási eklézsia lelkipásztora Szász István, a segédlelkész Szász János, az oskolamester id. Belle József.

1.1.2. A vizsgált időszak első három esztendejében a csávási eklézsiaiban a sajátos helyi tradíció értelmében két kurátor szolgál: Gólya István és Szántó János. Amint a későbbiek során látni fogjuk, 1833-tól kezdődően megszűnik a kurátorok páros szolgálatának rendje, és egy kurátor marad Szántó József személyében.

1.1.3. A vizsgált időszakban a párosan szolgáló egyházfiúk a következők: Mátyás Josef és Lörintz Mihály (1830–1831); K. Vas István és Pál István (1832); Vas András és Bartalus András (1833).

1.1.4. Az „Eklésiai hiteselek”: Porkoláb János, Porkoláb Mihály, Tót Lörintz, Pálosi György, Mátyás János, Bartalus János (1830); Bartalus János, Tót Lörintz, Gábor János, Gábor Dávid, Porkoláb Mihály, Gólya János (1831); Gábor János, Mátyás Josef, Dési Mihály, Gábor Dávid, Porkoláb Mihály, Tót Lörintz (1832); Gábor János, Mátyás János, Porkoláb János, Bartalus János, Ördög Ferentz, Pálosi György (1833).

1.1.5. Az „Ecclesia Tagjai”: Osvát János, Bartalus András, Székely György, Demeter János, Gergely György, Pál István, Gergely Sigmund, Gergely András, id. Dési János, Vas András, Méder Miklós, ifj. Dési János (1830); Szakmári Mihály, Vas István, Osváth György, Méder János, Dési Vas Mihály, Vas Mózes, Méder Miklós, Fazakas Ferentz, Szántó Josef, Pál István, özv. Vas Mihályné, Székely György (1831); Dési György, Bartalus András, Szabo János, Osvát György, Vas János, Gólya Mihály, ifj. Vas István, Gergely András, Szántó Josef, Vas András, Szabo István, Fazakas János, Méder Márton (1832); Székely György, Szabo János, Lörintz Mihály, Pálosi Sándor, Osváth János, Gólya Mihály, Szakmári János, Szász György, Pál János (1833).

E hosszú listával kapcsolatosan négy megállapítást teszünk. Először: ez a lista tartalmazza a csávási templomépítő személyek és családok nagy többségének a nevét. Másodsor: a teljes örökségen majorkodó özvegyasszonyok személyesen megjelenhettek és meg is jelentek az eklézsia egész gyűlésein. Így vesz részt özv. Vas Mártonné is 1832. február 16-án az esperesi vizitáció alkalmával azon a gyűlésen, mely a templomépítés tárgyában hoz érdemi határozatot és

vállal rendkívüli teherhordozást. Harmadszor: e lista családneveinek írásában következetlenség mutatkozik. Negyedszer: e lista csak a gyűlésben megjelenők nevét tartalmazza, a távolmaradók természetesen nem szerepelhetnek a jelenlevők névsorában.

2. Id. Fogarasi Sámuel és Kis Sámuel egyházlátogatásait módszeresen és rendszeresen végezte. Egyházlátogatási gyakorlatukban az az általános, elfogadott belső rend érvényesül, hogy egy 17 pontból összeállított kérdőív alapján veszik számba az eklézsiák életét, állapotát és szolgálatát. A következőkben e kérdőív gondolatmenetét követve kívánjuk bemutatni a csávási egyház törtéelmének e négyéves szakaszát.

2.1. E kérdőív 17 pontja közül az első és a második kifejezetten a lelkipásztor és a gyülekezet közötti kapcsolat kérdéseivel foglalkozik. A vizitáló esperes egészen nyíltan, szemtől szembe megkérdezi az eklézsia, majd a lelkipásztort, hogy kölcsönösen miként vannak megelégedve egymással, hogy van-e közöttük és bennük elidegenedésre, veszekedésre, civódásra okot adó feszültségi góc, van-e valami sérelmük, panaszuk egymás iránt? E kérdőpontok mögött az egykori papmarasztás emlékei élnek. A papmarasztás gyakorlata a gyülekezetnek korlátlan jogot biztosított lelkipásztorával szemben. Ennek eltörlése után az élethosszigan megválasztott lelkipásztorok csak fegyelmi vétség miatt mozdítottak el állásukból.

A vizsgálódásunk tárgyát képező jegyzőkönyvek legszebb vonása az a kölcsönös tisztelet és megbecsülés, ahogy a csávási eklézsia lelkipásztoráról, a lelkipásztor pedig a gyülekezetről felelősségteljes komolyságban nyilatkozik: „Az Öreg Tiszt. Pap még most is betsben vagyon” (1830. febr. 14.). „A T. Papok ellen nincs panasz” (1831. febr. 10.). „A T. Papokkal meg vagynak elégedve” (1832. febr. 16.). „A Papok ellen nints semmi panasz” (1833. febr. 15.).

Az egyház világi vezetői és tagjai komolyan megbecsülik öreg lelkipásztorukat, aki élete színe-javát körükben töltötte el Isten dicsőségének szolgálatában. Nem keresik a mesterséges kifogásokat, nem túlozzák el az öregkorból következő emberi gyengeségeket, hogy szabaduljanak tőle. Szász István négy évtizedes csávási szolgálatának ékes bizonyítványa ez a négy rövid mondat. E sorok Szász István papi és emberi erényeit értékelik. Szász István lelkipásztor jó példát szolgáltat számunkra annak demonstrálására, hogy egy egész hosszú lelkipásztori életet el lehet tölteni közmegelegedésre egyetlen gyülekezet szolgálatában.

Az öreg Szász István lelkipásztor negyven esztendő szolgálatának gazdag tapasztalatával nyilatkozik a csávási egyházzal: „Az Öreg Tiszt. Atyafinak sints kedvetlensége Halgatoira nézve” (1830). Majd Szász János segédpappal közösen nyilatkoznak: „A T. Papok sem panaszoznak” (1831, 1832, 1833).

Ez a kölcsönös tisztelet és megbecsülés az evangélium kölcsönös megbecsüléséből születhetik és születik. A kölcsönös tiszteletnek és megbecsülésnek ez a

kapcsolata az egyedül méltó reláció Isten gyermekei között, Isten szent családjában.

2.2. Az előzőekben már utaltunk arra, hogy az eklézsia Szász János személyében új munkást állít az öreg Szász István mellé.

Iktassuk ide teljes terjedelmében az 1830. február 14-én tartott esperesi vizitáció jegyzőkönyvének Szász János segédpap egyhangú megválasztásáról szóló részletét: „Az Eklézsia közönséges meg határozásból választotta meg az Öreg T. Pap mellé Segéd Papnak M. Vásárhelyi Deákot Szász Jánost. T. Esperest Atyánkfia újra meg tudakozván az Eklésiának jelenlevő minden Tagjait az iránt, hogy nem mond-e közzele valaki ezen Választásnak ellene? mindnyájan azt felelték: nintsen senki, a'ki ennek ellene mondjon, mindnyájan meg egyeztenek benne. S azonban mindjárt is ki választának magok közül Négyet. U.m.: Gábor Jánost, Porkoláb Jánost, Pálosi Györgyet és Tót Lörintzet, hogy az irt ifjat, ki most éppen itten Sz. Csáváson találtatott, az Öreg. Tiszt. Atyafi mellé Segéd Papnak hívják meg. Mely követtséget végezvén, meg jelenék vele együtt a' hivatott ifju is a' Visitatio színén, a' meg hívást elfogadá. Melynek következtül Esperest Atyánkfia is az ifjunak ezen káplánságra valo meg hívásához azt a fel tételt tevő: hogy az Öreg Tiszt. Atyafi halála után az Eklézsia Actualis Papjának tartsa; Consensussát is fogja akkor adni, mikor a' Collegiumi Rigorosuma ki állásáról hiteles Testimoniumot fog elé mutatni.”

E lelkészválasztással kapcsolatos jegyzőkönyvi részletből két szempontot kívánunk kiemelni. Az első szempont az egyházi törvényesség ékes és szép rendjének betartása. A második szempont id. Fogarasi Sámuel esperes határozott, törvényes ügyintézése, mellyel az ékes és szép kanonikus rend csorbítatlanságára felügyel, mellyel biztosítja a pártatlan objektív törvényességet. Feltételezhető, hogy az idős Szász István lelkipásztor tekintélye súlyosan esik latba mind az eklézsia, mind az egyházmegye állásfoglalásában, mégis az esperes szilárdan kitart a törvényes rend mellett, és Szász János segédpapnak örökösödési joggal való megválasztásához csak abban az esetben járul hozzá, ha eleget tesz a törvényes kívánalmaknak, vagyis ha „a' Collegiumi Rigorosuma ki állásáról hiteles Testimoniumot fog elé mutatni”. A kanonikus rend betartása és betartatása őrzi az eklézsiaiak belbékességét és egységét.

2.3. Az esperesi vizitáció 4. és 6. mozzanata, az egyházlátogatási jegyzőkönyv 4. és 6. pontja az iskolamester és a gyülekezet viszonyának kérdésével foglalkozik. Ebben az időszakban id. Belle József a csávási iskola mestere.

A csávási eklézsia hivatalosai tisztelik az iskolamestert, és becsülik munkásságát. „Az Oskola Mester ellen sints panasz” (1830). „Az Osk. Mesterre sints semmi panasz” (1831). „A Mester kedvességben van” (1832). „Az Os. Mester kedvességbe van” (1833).

Az iskolamester is elégedett. „Az Oskola Mester sem panaszol” (1830–1833).

A belbékességnek és egységnek ez a megnyilvánulása a csávási egyház legértékesebb tradíciója. Ennek kezessége az, hogy a lelkipásztor és a tanító közt nincs rivalitás, nincs személyi súrlódás. Tisztelik egymás munkakörét, s így nincs konfrontáció közöttük. A pap és a mester közötti áldatlan személyi küzdelem sokszor két pártra szakítja a gyülekezetet.

2.4. Az esperesi vizitáció 17. mozzanata, az egyházlátogatási jegyzőkönyv 17. pontja a kurátorok személyi kérdéseivel és hivatali ügyeivel foglalkozik. E korban az a gyakorlat érvényesült, hogy a kurátorokat és az egyházfiúkat a vizitációban marasztották vissza, vagy helyükbe újakat tettek, akiket helyben beeskettek hivatalukba.

Amint előzőleg már láttuk, a csávási egyház kormányzásának az a sajátos és hagyományos gyakorlata, hogy az egyházfiúk (aedilisek), majd a kurátorok párosan szolgálnak. Az 1830. febr. 15-én tartott vizitáció azt tapasztalja, hogy a két kurátor – Golya István és Szántó János – „nem egyenlő erővel 's igekezettel folytatják hivatalokat”. Ezért a vizitáció egyeztetni szeretné a két kurátor munkásságát, és azt kívánja, hogy eklézsiái pénzügyi tevékenységükben egyetértésben és mindig párosan, tehát egymástól ne függetlenül járjanak el. Szász István magas korára való tekintettel felmentést nyer a „Számadás készítés” gondjaitól, és azt az oskolamester Belle József hatáskörébe utalja. A kurátorokat pedig arra utasítja, hogy Belle oskolamester „hire nélkül semmi Perceptio vagy Erogatio ne tétetessék, ugy hogy a' Számadás tisztán és hiba nélkül készülhesen; sőt a' láda is ennek hire nélkül meg ne nyitattassék; minthogy pedig itten két Curator és két egyházfi vagyon, 'a Ládának is két különböző zárja 's koltsa vagyon, midőn ládát nyitnak, a' két Curator mellett, ha mind a' két Egyházfiu nem érkeznek is, leg alább edgyik Egyházfi jelen légyen ugy hogy közzülek leg alább három személy nyissan ládát”.

Ez alkalommal vetődik fel a kurátorok adófizetésének kérdése is. A jegyzőkönyv szövege azt a benyomást kelti, hogy az egyház kurátorai szolgálati idejük alatt nem tartoztak a „fő pénz” elnevezésű adót folyósítani. Minden községben a falusbíró kezében volt a Rectificationis Tabella, az az adófükönyvszerű kimutatás, melybe minden egyes polgár neve be volt vezetve. A vizsgált időszakban Csávás község vonatkozásában a Rectificationis Tabella összeállítója „Tkts Szabadi Farkas ur, Rectificator Comisarius”.

E vizitációban ifj. Vas István, az „Eklésia erdő pásztora” azzal a panasszal él, hogy az 1828. évi fizetéséből 4 Rf 54 x „restanciában vagyon”. Az akkori két kurátor, Gábor Dávid és Vas Dávid kellett hogy válaszoljon a panaszra. Vas Dávid, nem lévén jelen, „Királyi Mandatummal elé hivatott”, de nem tudta magát tisztázni. Mivel másnap nem jelent meg a vizitáció előtt, „a' Visitatio Rendeléséből egy vasas kereke el zálogoltatott, és a' panaszlo Erdő pástornak által adatott” azzal a meghagyással, hogy ha Vas Dániel 15 nap alatt a kereket

nem váltja ki, akkor a panaszos erdőpásztor „a' kerékkel mint tulajdon magáéval azt cselekedhesse, a' mit akar”.

A kurátorok tisztjuk gyakorlása közben nehéz emberekkel és nehéz kérdésekkel is találkozhatnak. Így például 1831. február 10-én „panaszolják a Curatorok, hogy az Ekklesia Sellére: Méder Miklostól kérvén a Ház Taxát – a ki fizetés helyett veréssel fenyegette – Melyért a Presbyterium 1 mtig büntette. E mellett a mult Esztendőbe mint Ekklesia Sellérének az Ekklesia Erdejéből holmi épületre való fákat adtanak, 's ezeket Méder Miklos elégette. Ezért is 1 forintig büntetett – Méder azt erősíti, hogy a fák helyett másokat szerzett. Határozás. A be panaszoltatott Sellér az irt hibáiért meg feddetett 's ha még efféle hibákba azután inneurál, az Ekklesia Házából ki vettetik. Azonban a két tselekedetiért való 2 mfr büntetést a Visitatio 1 mfra szállítja”.

A két negatív eseményt azért idéztük fel, hogy lássuk azt, hogy nincs erdő szárazág nélkül, hogy a gyülekezet tagjai bűnös emberek.

A csávási kurátorság történetében fordulópontot jelent az 1832. február 16-án tartott vizitáció, amikor – valószínű a két kurátor közötti diszharmónia, személyes ellentétek és ellenségeskedések miatt – az egyik kurátori tisztelet megszüntetik. „Curatornak Szanto János meghagyatott – a másik Curatorság eltöröltetett.”

3. Id. Fogarasi Sámuel és Kis Sámuel egyházlátogatási jegyzőkönyveinek az a legfeltűnőbb jelensége, hogy az állandó jellegű lelkeszi-gyülekezeti szolgálatokról (istentisztelet, prédikáció, ima, sákramentumok, temetés, esketés stb.) egyetlen árva szót sem tartalmaznak. A Dadai esperesé sem. Mi ennek a jelenségnek a magyarázata? Véleményünk szerint egyszerűen az, hogy az állandó jellegű gyülekezeti szolgálatokat a lelkipásztorok rendszeresen elvégezték a nekik adott kegyelmi ajándék mértéke szerint. A súlyos mulasztások elkövetőit, ha nagy ritkán ilyenek adódtak, a partialis synodusok keményen megbüntették.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyv 17 pontja közül mindössze két pont, a 3. és a 16. foglalkozik a lelkész szolgálatával.

3.1. A vizsgálati jegyzőkönyv 16. pontja a pap egyetlen adminisztratív tevékenységét, az anyakönyvelést vizsgálja. A csávási eklésia vonatkozásában a protokollációk, vagyis az anyakönyvelések az 1780. esztendővel kezdődnek. A vagyoniügyi parokiális adminisztráció terhére a kurátorok hordozzák, a papok legfőleg az évi számadás írásba foglalását végzik. Szász István lelkipásztor a protokollációkat szabályosan folytatja. „A' Protocolatiok hiba nélkül folytatnak” (1830, 1831, 1832, 1833). Az esperes hivatali kötelessége az anyakönyvelésre való évenkénti részletes felügyelet.

3.2. A vizsgálati jegyzőkönyv 3. pontja a lelkipásztor katekétikai tevékenységét veszi számba, és pedig két vonatkozásban.

Az egyik az ifjak konfirmációja. Megállapítható, hogy 1830-ban 19, 1832-ben pedig 20 növendék konfirmált. Ez a két évenkénti konfirmáció gyakorlata,

mely 1961-ig maradt érvényben. E dátumtól kezdődően szükségessé vált az évenkénti konfirmáció bevezetése. A csávási eklézsiában a konfirmáció tradicionális időpontja áldozócsütörtök (e dátumon az 1960-as években közismert okok folytán változtatni kellett, így lett a konfirmáció időpontja virágvasárnap, a távolabbi városokban tanuló ifjaké pedig az újkenyéri hálaadás előtti vasárnap).

Második katekétikai mozzanatként a vizitáció gondosan számba veszi a konfirmált ifjak nyári tanítását. A racionalizmus kora nagy súlyt fektet a tanításra. „Az ifjak a Templomban nyáron által tanítottak (1830. febr. 14.). „Az ifjak nyári tanítások folytatott. Confirmáltattak 19 ifjak” (1831. febr. 10.). „Az ifjuság tanítottatott. Confirmációra valok nem voltak” (1832. febr. 16.). „Az ifjak nyári tanítások folyt. Confirmáltattak 20 ifjak” (1833. febr. 15.). Az ifjak nyári tanítása hagyományosan a vasárnap délelőtti istentisztelet befejeztével a templomban történt. Míg a kisebb és nagyobb gyermekek vallástanítása a mester iskolai kötelessége, addig az ifjak templomi nyári tanítása a lelképásztor kötelessége. (Az ifjak nyári templomi tanítása az 1960-as évek közepéig változatlanul folyt, mivel azonban az ifjak falun kívüli munkahelyekre vándoroltak, a katekizációnak ez az értékes formája lassan megszűnt.)

4. A vizitáció 17 mozzanata közül, a vizsgálati jegyzőkönyv 17 pontja közül mindössze egy, a hetedik pont foglalkozik a gyülekezet hit- és kegyességi életével. A racionalizmus kora az ésszerű és ésszerűsített vallás, a moralizmus kora. A vizitáció is a moralizmus jegyében foglalkozik a gyülekezeti élettel.

Az 1830. febr. 14-én tartott vizitáció megdöbbenéssel tapasztalja a csávási eklézsiában a káromkodás bűnét. „Botránkoztatoknak adattak fel némelyek káromkodásért, kik hogy magokat ezen feladás alól ki tisztítsák, admonealtattak is; különben hogy a Templomból ki tiltattassanak, meg hagyatott.” A káromkodás még a racionalizmus sivár korában is az egész gyülekezetet megbotránkoztató bűn, melyben a Heidelbergi Káté szerint még csak elhallgatással vagy eltűréssel sem szabad részt venni. A református ortodoxia és a puritanizmus hatása még mindig érezhető, annak ellenére, hogy a racionalizmus kora már csak az egyre inkább magánüggévé váló vallásról beszél. A következő vizitációig megszűnik a káromkodás. „Botránkoztatok nintsenek” (1831, 1832, 1833).

E négy esztendő alatt mindössze egyetlen csávási házasságügyi kérdés kerül a vizitáció elé. 1833. febr. 15-én foglalkozik a vizitáció Gergely Susánna házassági ügyével, aki elhagyott férjéhez nem szándékozik visszamenni.

Ha összehasonlítjuk id. Fogarasi Sámuel és Kis Sámuel esperes bővebb egyházlátogatási jegyzőkönyveit Dadai János esperes tömörebb, rövidebb protokollumaival, akkor a kettő között a nyilvánvaló különbségek mellett egy felbecsülhetetlen értékű azonossággal is találkozunk. Ez az azonosság a csávási gyülekezet tiszta erkölcsi életében nyilvánul meg. Dadai és Fogarasi, illetve Kis esperesek vizitációi között 180 esztendő telt el, közben megszűnt az önálló erdélyi fejedelemség, Erdély Habsburg-nagyfejedelemség lett, rabolt, perzselt török

és tatár; égetett, emésztett kuruc és labanc; lezajlott a római katolikus restauráció erőszakos kora, de a csávási református eklézsia megőrizte tiszta evangéliumi hitét, bensőséges evangéliumi kegyességét, erkölcsi tisztaságát, megőrizte az Isten fiainak méltóságát és tisztességét, az Isten Igéjének való töretlen engedelmisséget, a szeretet kettős parancsának örömteljes gyakorlását.

5. A vizitáció 17 mozzanata közül, a jegyzőkönyv 17 pontja közül az 5. pont az iskola és az iskolai tanítás dolgait veszi számba. Ez a számbavétel az iskola és a tanulás nagyfokú megbecsülését mutatja. A csávási iskola egy tantermes, egy tanerős, osztatlan, koedukációs hitvallásos iskola. E kicsi iskola nagynevű tanítója id. Belle József.

E korban már tankönyveket használnak. Két tankönyv tölt be fontos szerepet: „a' Josa ABC és a Hübner Historiája” (1830. febr. 14.).

A vizitáció gondosan számba veszi a „feljárható” és a „feljáró” gyermekek számát. Amint a következő statisztikáinkból kitűnik, a feljárható gyerekek negyede, harmada, legjobb esetben fele van jelen a vizitáció napján az iskolában. Mivel id. Fogarasi Sámuel és Kis Sámuel esperes e négy év során mindig a leghidegebb, legszelesebb február közepén tartotta csávási vizsgálatait, feltételezhető, hogy a zord időjárás is közrejátszott az alacsony jelenlétben. De lássuk táblázatunkat:

Év	Feljáró gyermekek száma			Feljárható gyermekek száma			Gyermekek összlétszáma
	fiú	leány	összesen	fiú	leány	összesen	
1830	15	4	19	19	32	51	70
1831	22	15	37	17	21	38	75
1832	27	15	42	–	–	24	66
1833	19	3	22	10	30	40	62

Mi indokolja ezt az aránytalanságot? „Okául adatik: a szegénység-ruhátlanosság” (1831). „A felettébb valo szegénységgel mentik a szülék magokat” (1832). A feljáró és a feljárható, de fel nem járó iskolaköteles gyermekek közötti aránytalanság megszüntetése érdekében a vizitáció erkölcsi tekintélyével igyekszik hatni a szülőkre: erkölcsi intést alkalmaz, sőt büntetést is kilátásba helyez. E tárgyban 1831-ben a vizitáció ilyen határozatot hoz: „Intetnek a szülék, kik gyermekeik fel nem adták az Oskolába, hogy 8 napok alatt mind fel adják; különben kényszerítés végett a Tkts Polgári Concerneus Tiszti Hivatalnak által irattatnak.” 1832-ben így: „tsak ugyan keményen meg parancsoltatott, hogy fel adják.” 1833-ban: „A gyermekeiket fel nem jártato Szülék keményen meg fedettek.” A gyermekek távolmaradását mentegezni igyekvő szülői indokoknak minden bizonnyal valóságalapja van. A szegénységhez és a ruhátlan-sághoz

társul még a különféle járványos betegségek megjelenése is. 1832-ben a halálozásokat okozó betegségek diagnózisai között megtalálható a dizentéria, a fehér vérhas és a rothasztó hideglelés; 1833-ban pedig a himlő és a tüdőgyulladás. A theologiai racionalizmus egyháza sürgeti a gyermekek iskolába járását, sürgeti a tanulást, a magasabb fokú műveltség megszerzését.

Tekintsünk be egy pillanatra a jó hírű csávási iskola munkájába.

A tanulók összességét magában foglaló classisban tulajdonképpen két csoport, a kisebb és a nagyobb gyermekek csoportja létezett és tevékenykedett.

Mit tanultak, milyen ismeretekkel rendelkeztek a kisebbek? A „kisebbek syllabizálnak, különb különb szakaszokban láttatik közöttük nevedetni az értelem...” (1830) „Négy fiú négy leány kezdettenek Syllabizálni” (1832). „Aki a bötiüket esméri, a már azokat le is tudja írni, kő táblára s fővényre mire” (1833). „Irnak mindnyájan kő Táblára... A Nagyobb és kisebb Számokat kimondani mindnyájon” tudják. „Mindnyájan pedig egy egy néhány éneket tudnak” (1831).

És a nagyobbak? A „nagyobbak olvasnak, ezek a Hübner Historiájából is tudnak az O Testamentumból 11, 's ugyan annyi Historiát az Uj Testamentumból is, még pedig igen értelmesen elé mondani. – Tudják a' Josa A.b.c-éből az erköltsi mondásokat, a' Példa beszédeket, vagy mesétskéket. Esmérik a' nagyobb és aprobb Számokat, azok szerént a' Soltárokat' Ditséreteket is ki tudják keresni; az Öszve adás módját is esméri. Énekelnek 'Soltárokat, Ditséreteket, Halotti és Világi énekeket, mind külön tsak magokra, mind pedig edgyütt, igen szépen, és jó moddal” (1830). „Tanultanak a Keresztény vallásra való ut mutatásból, a Debreceni Ábécéből. – A Bibliai Historiából Heten 56 Historiát 's szép jo gyakorlással elő is mondották. Irnak mindnyájan kő Táblára, még pedig a Nagyobbak dicséretesen. A Nagyobbak az öszve adást és kivonást tudják. Soltárt némelyek 46-tot és ugyan annyi Dicséretet énekelnek” (1831). „...11 fiu 3 leány tanulták a Sz.Historiát, a Bibliabéli Historiákkal együtt. Sz. Dávid Soltárait énekelni és kotázni. – A Számvetés 4 első részeit – halotti és némely világi énekeket és még az írásbeli gyakorlást – 12 fiu, 11 leány a Debretzeni ábécét könyvnélkül. – Római számokat – egy néhány Soltárt – Kő Táblán kezdetek irogatni” (1832). „Tanulták a Bibliai Historiát. – A számvetésnek négy első speciesseit. – A Soltárokat le kotázni és a szerint énekelni. Olvasnak 16-on értelmesen. Irnak is. A Számokat mindnyájan ismerik. – Halotti és világi énekeket tudnak 10-en” (1833).

Ha adatainkat summázzuk, a csávási falusi iskola tanrendjéről, tanítási módjáról és tananyagáról a következő képet nyerjük:

1830–1833 között a csávási iskolában tankönyveket (Hübner, Josa) és „Kő Táblát” használnak. A palatáblára való írás magasabb szintet képvisel az elegyengetett porondra való írásnál. A kisebbek azonban még használják ezt az írástanítási módszert. Az iskolai oktatás folyamán a szorgalmas, iparkodó, értelmes tanulók elsajátíthatják az írás és olvasás tudományát, számtanból a négy

alapműveletet, és megismerkedhetnek a római számokkal; megtanulhatják az Ó- és Újtestamentum legszebb históriáit, valamint a szent história (egyház-történelem) bizonyos részeit; verses mondókák formájában megismerkedhetnek a keresztyén erkölcs alaptételeivel. Ezeknek az éveknek ez a maximális és maximálisan elsajátítható tananyaga, mely a következő esztendőök során új tantárgyakkal (pl. földrajz) egészül ki. Belle József iskolájának a csúcsa és a díszje az énektanítás. Külön-külön, majd együtt igen szépen és jó móddal énekelnek zsoltárokat, dicséreteket, halotti és világi énekeket. A legjelentősebb azonban az, hogy a gyermekek Belle József keze alatt megtanulnak kottázni és kottából énekelni. A tanítás módszere az emlékeztetés. A didaktikai fő törekvés a szövegek szó szerinti megtanítása és megtanulása.

A jól begyakoroltatott szövegmondások és főleg a lelket gyönyörködtető éneklés minden esetben elnyeri a vizitáció magas tetszését. „A gyermekek Cenzuráját örömmel halgatta a Visitatio” (1831). „A Visitatio előtt lett probatétel gyönyörködtető volt, mert mindenben a gyakorlottság tetszett ki” (1833).

A kedvezően sikerült cenzúráért esztendőnként id. Belle József is elnyeri megérdemelt jutalmát. „A Gyermekek igyekeztenek, melyből igen ki tetsző most is a' Tanitto fáradhatatlan szorgalmatossága. A Tractusban lévő Tanittok között most is elsőnek, érdemesebbnek mutatta ki magát” (1830). „Az Osk. Mester most is a leg jobb Tanittok közzül valonak esmértetik” (1831). „Az O. Mester szorgalmatossága most is ki tétzhető” (1832). „A Tanitto, az ő Tanittoitai talentumát, valamint ez előtt, ugy most is kimutatta és ditsértetik Tanitványaival együtt” (1833).

Id. Belle József iskolája még ma is érezteti áldásos hatását a csávási eklézsiában, az egyház tagjainak a kultúra iránti hagyományos érdeklődésében és megbecsülésében.

Ezek után térjünk rá a csávási eklézsia anyagi ügyeinek vizsgálatára és bemutatására.

A vizitáció 17 mozzanata közül 8 mozzanat az eklézsia anyagi életének számbavételére vonatkozik.

A napóleoni korszak után lassan lecsendesedik Európa. A türelmi rendelet (1781) után lassan fellélegzenek Erdély református egyházai. A Kis-Küküllő vidékének református egyházai is lassú ütemben erősödni kezdenek. A Bonaparte Napoleon (1769–1821) nevével jelzett „korszak nagyobb részében Európa országai világrendítő események színhelyei voltak. Erdély, hazánk is érezte azok súlyát; mert bár ha bércsei a háború iszonyaitól megkíméltettek is: vér- és pénzadóban tetemesen részesült” – írja Kis Ferenc székelyudvarhelyi kollégiumi tanár, majd arról tesz említést, hogy az „1811-iki devalvatio által tanintézetünk

pénztára is nagy romlást szenvedett...”, de a „példátlan 1811-beli nagy pénzcatastróf...” minden bizonnyal Erdély egyházait sem kímélte.²

Dadai János és Körösi György (*Proventus et bona ecclesiarum* 1749) esperek után id. Fogarasi Sámuel is elvégzi a traktus vagyoniügyi konskripcióját 1816-ban. Ennek köszönhetően az egyházak tulajdonjogi helyzete megszilárdul. Fogarasi Sámuel számbavétele után elmélyül az anyagi javak megbecsülése, az épületek védelme-karbantartása, szántók, szőlők művelése, az erdők okos kihasználása, a pénzgazdálkodás rendszabályozása. A csávási egyházban is érvényesül az az egyetemes egyházi törekvés, mely az egyház anyagi függetlenségének, pénzügyi önállóságának, vagyis gazdasági autarkijának megteremtésére irányul.

6. A vizitáció 8. mozzanata a „Templomhoz tartozó portékák” számbavétele. Ezek a „templomhoz tartozó portékák” nem a templom berendezési tárgyai, hanem „az Ur Asztalához tartozó portékák” (1832), vagyis a klenódiumok. A vizitáció 1830–1831-ben konstatálja a klenódiumok tényleges meglétét: „A Templomhoz tartozó portékák meg vagynak.”

Az 1833. február 15-én keltezett vizsgálati jegyzőkönyv részletesen tájékoztat az úrasztali edényekben betöréses lopás folytán esett károsodásról. „Az Ur asztalára való portékákba kár esett – a mult 1832-k Esztendőben egy éjszaka a Papi Házbol az Ecclesia ládája el lopattatván, fel hasogattatott a Falun kívül egy árokba, s' el vészett akkor belőlle: Egy Füles Fedeles kupás on kanna, a fenekén alólrol ilyen betük: P.H.V.H. – Ismét egy másfél fertályos, ajakánál kívül belől meg aranyozott ezüst pohár – fenekén és ajakán meghibázva. – Veszett el akkor egy kevés pénz is.” E jegyzőkönyvnek a kurátorokkal és egyháziúkkal kapcsolatos 17. pontja újjalag visszatér e fenti károsodásra. A körülményeknek a fentiekkel teljesen azonos leírása után a jegyzőkönyv megállapítja, hogy „Egy Füles Fedeles kupás on kanna” elveszett, de itt már nem említi az aranyozott szájú ezüstpohár és kevés pénz ellopását. A két leírás közötti különbség nem lényeges. Az első, a bővebb és pontosabb leírás az irányadó.

7. A vizsgálat 9. mozzanata (a jegyzőkönyv 9. pontja) az egyház külsőségeit veszi számba. „A fekvő jok kár nélkül taláztatnak” (1930). „A Fekvő Jokba nints kár” (1831). „Az Ekklesiiai fekvő Jok meg vagynak” (1832). „A fekvő Jokban egyéb kár nints” (1833).

E tárgykörben két problémával találkozunk.

Az egyik az, hogy a lelkipásztor Tanaroknak nevezett második veteményeskertjét a pap beleegyezésével, közmegegyezésből átengedik Belle József oskolamesternek. „Az Inventarium szerint Papi második Veteményesnek irt Tanarok nevezetű hely a' Mesteri Joszág végiben az Ekklesia edgyezéséből a' mult

² Kis Ferenc: *A Székely-Udvarhelyi Ev. Ref. Collegium története. Székely-Udvarhelyti, Becsek D. Könyvnyomdája, 1873. 53. és 59.*

1829-ik esztendőben a' T. Pap hírével által engedtetett Osk. Mester Belle Josef birtokába, minthogy ugy is majd semmi Veteményezője nem volt; melyből hogy foglalás ne lehessen, ezen helynek kerítésbe való vétetettése a' Curatoknak ezennel keményen meg hagyatott" (1830). E birtok átengedésével, mely a továbbiak során állandósult, az eklézsia honorálni akarja egyfelől Belle kiemelkedő pedagógiai tevékenységét, másfelől azt a segítséget, melyet az egyház pénzügyeinek intézésében az idős lelkésznek éveken keresztül nyújtott.

A másik probléma a „borozda jártatás” kérdése. E négy év során két ilyen esettel találkozunk. Az első esetben valószínű egy szántóföldnek (1831), a második esetben pedig egy „széna rétnek” a kijáratásáról van szó (1833). E kérdések megnyugtató elintézése nehézségekbe ütközik. Az elrendelt borozdajártatás „még mindig függőben áll” (1831); a „széna rétnek ki jártatását nem tudják ki eszközölni” (1833). Az 1831. évi vizitációnak a borozdajártatási ügyben hozott elvi határozata arra mutat, hogy a tulajdonjogi helyzet tisztázatlansága miatt önkényes földfoglalások történnek. „A Curatoroknak kemény büntetés terhe alatt rendeltetik, hogy a borozda jártatást az illető Hivatalnál sürgesse és azhol elfoglalásokat, akár Erdőbe, akár Szántó Földbe, akár kaszáló helyen tapasztalnak, a ki jártatás uttyán vissza téríteni törekedjenek” (1831). Az idültté váló borozdajártatási kérdésekben az 1833. évi vizitáció a következő határozatot kénytelen hozni: „Az Ecclesia előljárói a Vármegyei Tkts. Tiszt Urakot mind addig sürgessék, mig ki jártattattyák.” Igen dicséretes az az erőfeszítés, melyet a vizitáció tesz az egyház fekvő javai biztos helyzetének megszilárdítása érdekében. A helyi kurátoroknak ezen a téren kifejtett tevékenysége is komolyan méltányolandó.

8. Az esperesi vizitáció 10. mozzanata (a jegyzőkönyv 10. pontja) az eklézsia erdejének számbavételét tárgyalja. A csávási egyháznak tekintélyes területű erdeje van, melynek értékét neve is szépen mutatja. A csávási egyház erdejét Szép erdőnek hívják.³

Az egyház erdőgazdálkodása céltudatos. Erdejét jól átgondolt üzemi terv alapján termeli ki. A csávási egyház ebben az időben saját erdőpásztorot tart, kinek rendszeres évi pénzfizetést folyósít (1830-ban 7 Mf 20 Dr; 1831-ben 7 Mf 68 Dr; 1832-ben 3 Mf 96 Dr; 1833-ban 6 Mf). A tilalomban tartott erdő állandó felügyelet alatt áll. Az erdőkihágások elkövetőit keményen megbírságotják.

Bár „az erdő tilalomban tartatik” (1831, 1832), a Szép erdő a rendes üzemi terv alapján állandó kitermelés alatt áll. Minden esztendőben kitermelik az épületek és kerítések fenntartásához szükséges mennyiséget. „Az erdőből vágtnak a' kertekre sásfáknak 7, támaszoknak is hét fiatal, karoknak száraz tetejű fákat” (1830). „Vágtnak belölle egy néhány szál fát az Eklézsia Épülettyeire” (1831).

³ Lásd Sz. Csávási Eklézsiai Jók. = Jók Conscriptioja 1816. 124–134.

A Szép erdő szolgáltatja a pap és a mester bérfáját is: „Kepében a' Papnak 's Mesternek 50 szekérrel nyesedéket” (1830). „Papi és Mesteri Bérfába pedig 50 szekérrel” (1831). Ezenkívül a díjlevél szerint minden házasember a sajátjából ad évenként a többi juttatás mellett egy szekér fát, melynek kétharmada a papé, egyharmada a mesteré. A pap copulatioért (házasságkötés) is kap egy szekér fát.⁴ Az erdőről a fát, a nyesedéket a bérfizető hívek szállítják be; a pap, illetve a mester köteles a kalákát főtt étellel és itallal tisztességesen megvendégelni.

A császási egyház erdejével gondosan gazdálkodik, de alkalomadtán szerezetszolgáltatást is végez vele. Így 1831-ben Benkő Györgynek, a szomszédos Bernád filiális eklésia lévitájának ad „Telkére, Csűr horgasnak ... két szál vastag fát ... melyet a Visitatio is helybe hagyott”.

9. Az esperesi vizitáció 11. mozzanata (a jegyzőkönyv 11. pontja) az épületek állapotának ellenőrzéséből leszűrt tapasztalatok írásos rögzítése.

1830: „Az épületek jók.” 1831: „Az Épületek egy átoltyába jó állapotba vagynak. A mult esztendőben a Papi Telek és a Templom körül valo kerteket ujbol deszkával fel állították.” 1832: „Az épületek jó állapotban vagynak.” 1833: „Az épületek alkalmasok.”

Az 1832. évi február 16-án tartott vizitáció kodifikálja azt a jelentős határozatot, mely a jelenleg fennálló impozáns templom 1835. évi felépítéséhez vezett: *„meghatározván magában az Ekklesia, hogy a mostani kisebb Templom helyett nagyobbat építsen.* – Határozatott:

1. – Hogy senkinek az Ekkla Cassajabol pénz ki ne adodjék, hanem minden jövedelem incassaltassék.

2. – Minden Ados 5-ből 2-töt fizessen be adosságából ezen Esztendő lefolyása alatt. Mely határozások teljesítése a számadoknak keményen megparancsolatik.”

A templomépítés előkészületi munkái komolyan megkezdődnek. Az 1833. február 15-én tartott vizitáció már tényként rögzíti: „A Templom építésére már 30.000 Téglá vettetett... Feladatik, hogy az Ecclesia közönséges gyűlésében meghatározatott, hogy minden gazda 1-1 véka gabonát adjon az Ecclesia építésbeli segedelmére. – Némelyek már azt meg adni nem akarják, holott akkor a gyűlésben az ellen nem szollottanak. Határozás: A Curator, Egyháziak és Hitesek minden személy vállogatás nélkül az egész gabonát szedjék fel.” Íme, a templomépítés előkészületi munkálatai nem zökkenőmentesek. Vannak, akik vonakodnak a megajánlott gabona beszolgáltatásától. A vizitáció érélyes és hajthatatlan. Nehémiás könyve 4 része világosan mutatja, hogy az egyház külső építése mindig nehézségek közepette folyik. A templomépítési adományok azért lassan, rendre-rendre befolyanak. „Vagyon Csős Törökbuza 97 véka. Ajándék szemes gabona 13,1/2 véka, felgyűjteni valo efféle van künn 8,1/2 véka.” Egyéb

⁴ Uo.

szükséges bonumok is raktárra kerülnek: „A Téglavetők számára vétetett sobol 15 font maradt. Kapa 3-on. Deszka 4. Létzsze 300” (1833).

A templomépítés kérdésével külön tanulmányban foglalkozunk.

10. A vizitáció 12. mozzanata (a jegyzőkönyv 12. pontja) az egyház kamatra kihelyezett tőkéjét rovincsolja. A kamatra kihelyezett összegeket az eklézsia adósság címen tartja nyilván. A kölcsönzőktől kezesek állításával kontraktust kér és fogad el. A kontraktusokat listába foglalja. „Az adósságokrol valo Lista meg vagyon” (1830). „Az adósságokrol szollo Contractusok meg vagynak” (1831). Az 1832. évi vizsgálat nem találja megfelelőnek a kihelyezett összegek adminisztrálását: „Adósságokrol nem lévén Contractusok és kezesek. Határozott: Hogy a Curatorok szollítsák meg az Adosokot, hogy állítsanak kezeseket és adjanak Contractust. melyet aki teljesíteni nem akarna azon a Capitalis is vételessék fel” (1832). Az 1833. évi vizitáció sincs megalégedve a tőke kezelésével. „Az adósságokrol szollo Contractusok most sintsenek Törvényesítve. – Ez iránt a mult Visitationi határozás mostis meg ujjíttatik.”

Feltehető az a kérdés, hogy az egyház mint lelki ház miért foglalkozott pénzügyletekkel. Vajon nem jelentett-e az egyháznak ez a foglalatossága a hívek szemében olyan ellenszenves tevékenységet, mely az egyház és tagjai között az elidegenedés kezdetét munkálta volna? Ezt a kérdést a XIX. század első harmadának valóságos gazdasági-pénzügyi helyzetében kell megvizsgálnunk. Az 1830-as években távolabbról Európa, közelebből pedig Erdély a napóleoni háborúk nagy vérvesztését és erős gazdasági válságát kellett hogy kiheverje. Mindenkit az elszegényedés veszélye fenyeget. Ez a kor is még a jobbágytársadalom és a jobbágygazdálkodás kora. A polgárosodás kissé későbbi folyamat. Bankok, vagyis hivatásos és hivatalos pénzügyintézetek még nem működnek. A reformkor ígéretes jelei azért már mutatkoznak. Ha a csávási embernek sürgősen pénzre volt szüksége, mert elhullott a jószág, mert házat akart építeni, mert gyermekét akarta kiházásítani, vajon hová fordulhatott volna kölcsönért? A földesúrhoz vagy az uzsorás görög, örmény, szász, zsidó kereskedőkhöz? Ebben a korban az egyház szociális diakóniájának nyomai kereshetők és fedezhetők fel a kölcsönök folyósításában. Feltételezzük, hogy az eklézsia tagjai is szívesebben fordultak magához az egyházhoz, hisz a pap és a mester általuk választott és eltartott tisztségviselői az egyháznak, a kurátorok, egyházfűiek és a hűtösök rokonsági-komassági viszonyban voltak velük. Bizonyára az is számított, hogy az egyház ott volt helyben. Nem kellett távolabbi városokban próbálkoznio. Az egyház mint lelki ház tisztességes kamatra adott kölcsönt. Nem uzsorára. S ez a hívek érdekét szolgálta.

11. A vizitáció 13. mozzanata (a jegyzőkönyv 13. pontja) az egyház előző évi számadásának felülvizsgálata. Tekintsük át a csávási egyház 1829–1832. évekről szóló összesített számadását:

Perceptum		Erogatum	
a) 1828. évi remanentia	105,92	a) Vizit. költség, diurnum	74,72
b) perselypénz	22,50	b) Ágensnek, Tract. Procur.	8,60
c) forgátsért	7,76	c) Interesse adatott ki	102
d) interestből	237,16	d) papi épületre	
e) majorság borból	211,86	e) mesteri épületre	183,29
f) kortsoma limitációja	41,94	f) búzahordás, szüretkor	11,26
g) sellérház taxája	46	g) innepi deákoknak	16
h) régi szalmaért	0,50	h) láda költségért	1
i) erdőbeli kárból	7,90	i) erdőpásztornak	24,84
j) szálfákért	20	j) apróság költségek	11,04
k) capitalis jött bé	44,50	k) Tract. Archivum építésre	10,80
l) apróságból gyűlt bé	2,24	l) Normatívumért	0,06
m) kevés időre adott pénz	18	m) Templom és cinterem	
n) törökbúzakoréból	0,84	kerítésére, Orgonára	55,01
		n) új Pap hozatala, szentelése	25,40
Összesen:	767,12	o) deszkáért	16
		p) vasért, lécszegért	6,86
		r) mészért	2,88
		s) eklésiai munkásoknak	3,70
		t) az ebefalvi eklának	6
		u) téglavetés, -égetés	70,42
		v) pecsétnyomó	3,60
		z) curatornak aplacidáltat	6
		Összesen:	639,48

1828–1832. évi számadások mérlege:

Perceptum (bevétel)	767,12
Erogatum (kiadás)	639,48
Remanentia (maradék)	127,64

Az eklézsia bevételi forrásai az úrvacsorai perselypénzen kívül az egyház önálló gazdasági tevékenységéből következnek. A pap és a mester fizetésére folyósított természetbeli juttatások (kepe, fogatos és tenyeres napszámok) nincsenek átvezetve a számadás bevételi és kiadási rovatain. A kiadások rovatából kiemeljük a diakoniális juttatásokat (ünnepi diákoknak, ebefalvi eklézsianak, egyházmegyei levéltárra); a fokozatosan megjelenő templomépítési költségeket, az épületek karbantartására fordított magasabb összegeket.

A kiadások közül szükségesnek tartjuk kiemelni az 1832. évi erogatumok közül a pecsétnyomóra kifizetett összeget (3 Mf 60 Dr). Miért? Az 1832. évi vizitáció a pecsétnyomó elkészítését új¹²⁰ megparancsolja. Az 1833. február

15-én tartott vizsgálat konstatálja, hogy a két vizitáció között végre elkészült a pecsétnyomó. „Pecét nyomo készítettett az Ecclesia nevére Rézből ilyen körül írással: A Sz. Csávási Ev. Ref. Ekkla. A közepén egy talpas pohár metzve – a körül egy koszorú.” Az egyházközségi pecsétnyomó a parokiális adminisztráció fokozatos kiterjedésének és megerősödésének a bizonyítéka. A parokiális adminisztráció kezd túlterjedni a protocollatiók határán. Az egyházközség így válik önálló adminisztratív egységgé, majd jogi személyiséggé.

12. A vizitáció 14. mozzanata (a jegyzőkönyv 14. pontja) az „Industriabéli Capitalis” számbavétele. Az industria capitalis az eklézsiának az esztendőök folyamán a szőlők és erdők jövedelméből akkumulálódott tőkéje, melyet forgalmaz, vagyis illő interesre kikölcsönöz.

Az industriabéli capitalis összege:

1830. február 14-én: 1122 Mf 21 Dr

1831. február 10-én: 1126 Mf 21 Dr

1832. február 16-án: 1110 Mf 71 Dr

1833. február 15-én: 1110 Mf 71 Dr

A jelentős industrialis capitalisra, a szőlők termésére és az erdők jövedelmére épül a nagyszabású templomépítési terv. A templom építésével foglalkozó dolgozatunkból kitetszik, hogy az eklézsia magasabb összegű kölcsönöket vett fel, melyeket főleg az erdők jövedelméből törlesztett, de a kihelyezett industriabéli capitalist teljes összegében nem vonta vissza.

13. A vizitáció 15. mozzanata (a jegyzőkönyv 15. pontja) az „Oskolabeli fundatorol valo Számadás” felülvizsgálata. Az eklézsia teljes anyagi függetlensége, teljes pénzügyi önállósága kialakítása érdekében iskolai alapítványt hoznak létre, melynek bázisa egy olyan bortár, melyet éppen úgy, mint az industriabéli capitalist, illő interesre kötelezvény mellett kikölcsönöznek. Az 1830–1833 közötti években egy veder színbor ára 1 Rforint (1830). Az 1830. február 14-én tartott vizitáció alkalmával az oskolai fundatio summája 112 Mf 36 Dr. E vizsgálat alkalmával engedélyezik a kintlévő hátralékoknak készpénzben való visszafizetését. Az évi kamat minden forint után hat pénz. Tehát az ún. illő interes az évi 6%-os kamat: Belle József mester lemond e fundatio további kezeléséről: „Minthogy pedig Oskola Mester Belle Josef ezen fundust tovább tractálni nem kívánja: annál fogva annak adminisztrációja, és az arról valo Számadás a' mindenkori fungens Curatoroknak kötelességekké tétetik, az Ekklésiai fundustol külön tractálván.”

Az iskolai fundatio kapitalisának évenkénti mintegy 6 Mf intereséből az iskolás tanulók számára tanszereket vásárolnak. 1830-ban 11 kötőablát és 11 írót vásárolnak 4 Mf 40 Dr értékben; 1831-ben pedig papírt és krétát 6 Mf 96 Dr értékben. Ezeket az írószereket ingyenesen osztják szét a tanulók között.

14. Az 1830–1833 között megtartott négy vizitáció során egyetlen kérdésben kellett a vizsgálati jegyzőkönyv 17. pontján kívüli tárgykörben rendelkezni. Ez a

tárgykör a temetés. Az 1832. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben olvasható ez a mondat: „a 48 orai temetés observaltatik”. A vizitációnak ez az obszervációja valószínű azért vált szükségessé, mert túlméretezték a temetésre való előkészület idejét, túlzásba vitték a napi háromszori harangozást, hosszasan kivárták a környező falvakban élő rokonok összegyülekezését, a padmaly és a gombfa elkészítésének idejét elnyújtották, a virrasztók számát megnövelték. Ezért rendelkezik a vizitáció úgy, hogy a halottkémi jelentés kiállítása után 48 órán belül temessék el illő tisztességgel a halottakat.

15. Ha az 1830–1833 közötti években id. Fogarasi Sámuel, illetve Kis Sámuel esperes „előlülésében” lefolytatott négy csávási vizitáció munkáját értékeljük, megállapíthatjuk, hogy a vizsgálóbizottság a 17 kérdőpont alapján igen alapos és szerfelett körültekintő munkát végzett. Nyugodtan elmondható, hogy a csávási eklézsia személyi és anyagi kérdéseit fundamentálisan megvizsgálta, és hogy az érvényben lévő kánonok szerint hozta meg deliberátumait. Igen részletesen foglalkozott az egyház anyagi kérdéseinek vizsgálatával, szigorú, de igazságos felülvizsgálásával. Az 1781. évi türelmi rendelet után, a napóleoni háborúk lezajlása után a vizitáció elérkezettnek látja az időt az eklézsiák anyagi önállóságának, teljes gazdasági függetlenségének a megszervezésére. A lelki, szellemi és anyagi fellendülést eredményező reformkorszak kedvez az egyházközségi tőke akkumulációjának, az iskolai „fundatio” megalapozásának. A gazdasági-pénzügyi önállóságra való célszerű törekvés világosan felismerhető egyházkormányzati program.

Végtelenül sajnáljuk azonban azt, hogy e jegyzőkönyvek semmi érdemi feljegyzést nem tartalmaznak az eklézsia istentiszteleti-igehirdetési-katekétikai szolgálatának tartalmi vonásairól. Azt sem tudjuk megállapítani, hogy az egyházlátogatás alkalmával tartottak-e gyülekezeti istentiszteletet vagy sem.

E vizitációk az eklézsia nyilvánossága előtt a jóakarat, a megértés, a türelem, a bölcsesség és a megbékéltetés jegyében történtek. Az egyházi kánonoknak azonban töretlenül érvényt szereztek. E négy jegyzőkönyv nem az egyház istentiszteleti-kegyességi arculatát tükrözi, hanem hétköznapijainak hosszmetasztét mutatja be. Inkább az eklézsia organizációját és organizációjának pontos működését szemlélhetjük. Szerfölött fontosnak tartjuk az eklézsia jól működő organizációjának megszervezését és pontos működtetését, hisz a lipóti diploma (1690), majd a szatmári békekötés után (1711) igen keserű évtizedek következtek az erdélyi református egyház életében. Mivel az id. Fogarasi Sámuel és Kis Sámuel egyházlátogatási jegyzőkönyvei nem tartalmaznak szigorú intéseket és kemény megrovásokat, illetve templomlátogatásra buzdító felhívásokat, arra következtethetünk, hogy a csávási eklézsia élő, az Ige világosságában fénylő, a Szentlélek vezetése alatt álló organizmus: a Jézus Krisztus teste.

E jegyzőkönyveknek az új templom építésére komolyan készülő csávási eklézsiáról alkotott képe egészen és részleteiben kedvező, bár Vas Dániel kurátor,

Méder Miklós eklézsiális zsellér indokolatlan és érthetetlen magatartása szeplő ezen a szép tiszta képen. Az ékes és szép egyházi rendhez hosszú évszázadokon keresztül áldozatos hűséggel ragaszkodó csávási egyház nyugodt és rendezett összképén hasonlóképpen elcsúfító pörösenés azoknak a magatartása, akik a templomépítésre megajánlott adományuk folyósításától vonakodnak. De a csávási eklézsának is emberek, és pedig bűnös emberek a tagjai.

Négy év aránylag rövid idő, de e négy év története már lehetőséget ad bizonyos óvatos következtetések levonására. Rendkívül öröndetes tény, hogy ebben a periódusban a csávási egyházban főbenjáró bűnök nincsenek. Akadnak ugyan káromkodók és van egy férjéhez „redeálni” nem akaró asszony, de az eklézsia morális egyensúlya szilárd. Feltűnő, hogy e nagyszerű erős borokat termő község lakói között notórius részegesek nem találhatók. Ez a csávási egyház erkölcsi képének egyik legszebb vonása.

Öröndetes jelenség a csávási hitvallásos iskola kis veteményeskertjének szép virágzása. Különös meghatódottsággal gondolunk azokra a szépen és jó móddal külön-külön és együtt éneklő gyermekekre, akik kottából éneklük a zsoltárokat, dicséreteket, vidám és szomorú énekeket. E kis iskolában ring az ősi csávási híres „harmonia” bölcsője.

Ha az id. Fogarasi Sámuel és Kis Sámuel egyházlátogatási jegyzőkönyveit és az azokból kibontakozó gyülekezeti képet összehasonlítjuk Dadai János vizitációs protocollumaival és az azokból kibontakozó gyülekezeti képpel, világosan láthatjuk, hogy a csávási református eklézsia – mutatis mutandis – „hegyen épített város” (Máté ev. 5,14). A dicsőséges Isten imáadásában, az Ige iránti engedelmességében, a Szentlélek vezetése alatt a hitében állhatatos, munkás szeretetében kitartó, templomos-zsoltáros csávási eklézsia a hitsorsos fejedelmek kiváltáságos korának túntével-múltával, a vértelen ellenreformáció viszontagságai közepette is megmaradt annak, aminek és amivé lennie szent hivatása; megmaradt „hegyen épített városnak”. A theologiai racionalizmus sem tudta felforgatni a csávási egyház biblikus-hitvallásos fundamentumait. A türelmi rendelet (1781) kibocsátása után és a napóleoni korszak viszontagságai teltével-múltával, a reformkor pezsdülésében a lelkiekben megerősödő egyház, a zsongó méhkas-hoz hasonlító, számszerűen is megsaporodó egyház templomépítésre készül. És Isten segedelmével meg is valósította korszakos művét egyházunknak az a nemzedéke, melynek életébe e dolgozatunk ablakán keresztül bepillanthattunk.

Egyházunk múltját vizsgálva, a történelem élő Urával találkoztunk. Egyházunk történelmében megváltó Istenünk „ujjainak munkáját” (Zsolt 8,4) szemlélhettük. Ezért mondjuk: „Dicsérjétek az Úrnak nevét, mert jó az Úr; zengjétek nevét, mert gyönyörűséges” (Zsolt 135,3).

A csávási templom 1835. évi építésének története

Az 1330 óta egyházas helynek, a reformáció óta törzsökös anyaegyháznak számító, a Küküllői Egyházmegyébe kebelezett s egyre népesedő csávási eklézsia az 1832. év február 16-án tartott esperesi vizitációban kifejezésre juttatott óhaja, terve alapján – „hogya az mostani kisebb Templom helyett nagyobbat építsen”¹ – 1835-ben emelte fel jelenlegi impozáns templomát.

1. Rövid történelmi visszapillantás

A csávási eklézsia mai templomának közvetlen előde „egy régen épült sendely fedél alatt lévő kő” templom, melyhez egy szintén „sendely fedél alatt” álló „fából tsinált” harangláb csatlakozott.²

E nagyon régi, önkeretes ablakokkal rendelkező, csonka, kőből készült templomocska javítását már Dadai János esperes is elrendelte az 1653. január 11-én tartott vizitációban.³

Az eklézsia templomán az 1816–1831 közötti években saját erejéből öt ízben hajtott végre kisebb-nagyobb javítást 287 forint értékben.⁴

2. Az előkészület évei

Az előkészület évei (1832–34) alatt az öreg lelkipásztor Szász István (1790–1836) igen körültekintő, az építkezéshez szükséges alapokat és anyagokat eredménytelen szorgalommal gyűjtögető sáfárnak bizonyult, aki mellett a jóindulatú, segítőkész munkatársak lelkes csapata áll: a segédpap Szász János (1830–1833); az oskolamester Belle József (1809–1844); főkurátor Kinisi Mihály, „nemes Küküllő Vármegye Fő phisicusa”; és az évenként váltakozó, párosan szolgáló, főleg az anyagbeszerzés terén páratlan áldozatokat hozó kurátorok (Szántó János, Vas András, Mátyás József, Osvát György, Pálosi György, Vas Mihály);

¹ Protocollum Visitorum 1830–1840. Küküllői Református Egyházmegye Levéltára.

² Fogarasi Sámuel: Jók Conscripciója. 1816. A csávási egyházközség vagyonának leltára. Küküllői Református Egyházmegye Levéltára.

³ Dadai János: Vizitációs jegyzőkönyv. Küküllői Református Egyházmegye Levéltára. 47.

⁴ Az Egyházközségi Számadások Könyve szétosztott adatainak összesítése szerint. A templom építésére vonatkozó minden további adatot innen vettünk. Egyházközségi Levéltár.

egyházfiak (Bartalus András, Fazekas János, Felső Vas István, Vas Pál János, Birtalan Márton, Gergely András, Szatmári János); hitesek (Gábor János, Porkoláb János, Golya János, Ördög Ferenc, Bartalus János, Gábor Dávid, Golya István, Porkoláb Mihály, Gergely András, Dési Mihály, Mátyás József, Tot Lőrinc); valamint az eklézsiának nyújtott értékes szolgálataért külön is megnevezett tagjainak (Szántó János, Osvát György, Fazakas János, Fazakas Ferenc; Méder Márton, Dési Vas Mihály) sora.

3. Az építés fedezetének előteremtése

A gyülekezet történelmének e legnagyobb méretű építkezéséhez szükséges fedezet előteremtése érdekében minden korabeli járható úttal megpróbálkoztak.

Az építkezés számára felszabadították és mozgásba hozták a kihelyezett 1162 forint 71 krajcár értékű „industriális capitalist”.

Hitelesített „libellusokkal”⁵ öt ízben küldötték ki templomépítési „könyöradományt” „kéregetőket” Pálosi András, Gergely Mihály, Szász György, Dési Ferkó, Potsán Zakariás személyében, akik bebarangolták a szomszédos megyéket és 24 forint 44 krajcár útiköltség leszámítása után 128 forint 50 krajcárt számoltak le tisztán a kurátor kezéhez.

Az építkezés ideje alatt „legalis interes mellett” nagyobb összegű kölcsönöket vettek fel főkurátor Kinisi Mihálytól (1200 frt.), Felszei János haranglábi birtokostól (600 frt.), „tiszteletes, tudós Bodola Sámuel marosvásárhelyi professzor”-tól, a későbbi püspöktől (600 frt.), valamint a désfalvi eklézsiától (150 frt.). A kölcsönöket és kamatait az eklézsia tulajdonában lévő 35 hold kiterjedésű Széperdő nevű erdőség üzemi terv szerint esztendőnként kivágott fáinak eladási árából törlesztgették éveken keresztül (854 nagyfa ára 3516,57 frt.).

A templomépítés gondolatát lelkesen felkaroló eklézsiabeli hívek évenkénti gabona- (2–2 véka) és boradományaikkal (65 veder), valamint szükség szerint kétkézi munkával és fuvarozással járultak hozzá a korszakos mű megalkotásához.

„Önkéntes keresztyéni jó indulatjából” 6 frt-ot adományozott a Mikefalván lakó Vas András és 12 frt-ot a Kis Faludon lakó Pálosi János.

Rendkívüli templomépítési adományt folyósítottak még: Szász István lelkipásztor és Belle József oskolamester (közösén 71 frt.), továbbá gróf Bethlen Farkasné (24 frt.) és gróf Bethlen Ádám (60 frt.) bonyhai possessorok.

⁵ E libellusok eredeti példányai az egyházközségi levéltárban találhatók.

4. Az építkezés lefolyása

A templomhajó felépítésének tulajdonképpeni munkálata 1835. március 26-án vette kezdetét a musnai (Udvarhely vm.) illetőségű Miller Ferenc kőműves- és ácsállér irányítása mellett, és befejezést nyert július hó 12-én.

A vállalkozó állér a kőműves- és ács munkadíja fejében 1201,70 forintot kapott (pirosba: 815,40 ft.; külső és belső vakolás: 386,30 ft.; a napszámosoknak az eklézsia ezen felül kifizetett még 57,42 forintot).

Lunka Jankó, Donát Jankó és Petrika Anti téglavetőkkal kivettettek és kiégettettek 106 000 db kis formátumú téglát, melyért 262,62 ft. munkadíjat fizettek; az Udvarhely megyei Musnárról 1687 véka oltatlan meszet fuvaroztak 1458, 18 ft. értékben; a Maroson Nyárádtőig úsztatott 16 fertály pusztát tutejtengegyen szállították 20 km távolságon keresztül hazáig (528,20 ft.); a fedélszerkezetre 18 000 hódfarkú cserepet raktak fel, melyet 400,54 ft.-ért Teremiben vásároltak; felhasználtak 1180 db lécet (118,44 ft.), 232 szál deszkát (179,40 ft.), több ezer Medgyesen és Erzsébeten kovácsoltatott szeget (186 ft.); kb. 4 mázsa Marosvásárhelyen vásárolt „hunyadi” vasat (144,32 ft.), 100 zsop Radnóton aratott nádat (19 ft.). A helyi kovácsnak, Váradi Ferencnek 47,36 ft. munkadíjat fizettek. Az asztalos 119,54 forintot kapott. A munkások „jöltartására” 282,35 forintot fordítottak (Marosvásárhelyen ebben az időben 1 font tehénhús ára 10 krajcár). Az egyházközségi Számadások Könyve szétszórt adatait így összesítve, megállapítható, hogy a kiadások összege summa summarum: 5004,91 forint, mely összeg az akkori pénz- és vásárlóérték szerint egyenlő 50 050 liter küküllőmenti bor vagy 50 050 font tehénhús árával.

5. Befejező munkálatok

A befejező munkálatoknak új lendületet adott szövérdei Dali István örökösödési joggal kinevezett segédlelkész szolgálata. Az új templom új bútornak 1836-tól kezdődően folyamatosan készült el. Az enteriőr kiképzésében modern vonás a mintegy 20 cm magas dobogóra rakott deszkapádimentum és a stakatiúros mennyezet. A régi orgonát, melyről 1826 óta vannak írásos adatok, még ugyanabban az esztendőben helyére állította a váralji mester. (E régi orgona helyébe az eklézsia saját erejéből 1861-ben Marosvásárhelyről 2166 forint ráfordítással – 2200 db hathetes malac árának megfelelő összegért – új orgonát vásárolt.)

1837. február 12-én a Kis Sámuel esperes vezette vizitáció vette számba a templomépítési munkálatokat, mely szolemnítás alkalmával szólalt meg először a Dali István és Belle József buzgósgából született, azóta nagy hírnevet kiderdemelt csávási kórus.

Az 1838-ban felépült, cseréppel fedett torony Benke György kőművespallér munkája. A désfalvi eklézsiának eladott haranglábról még ebben az esztendőben a toronyba költöztették a meglévő két harangot. Fogarasi Sámuel esperes vagyoniügyi conscriptiója szerint a nagyobbik harangon ez a felirat állt: „Deo Gloria in Excelsis. Andreas Filk. 1670.” A kisebbik harang külső oldalán pedig négy oroszlán címer és az 1546-os évszám volt.⁶

6. Emlékezés és hálaadás

A templomépítés 130. évfordulójára az eklézsia kívül-belül restaurálta áldott templomát. A felszentelési istentiszteleten, melyet Maksay Albert ny. theologiai tanár végzett, az eklézsia boldogan emlékezett a templomépítő atyákra és adott hálát Istennek a templom ajándékáért, a templomépítő atyák hitéért, az Úr szerelmes hajléka iránti kegyes buzgóságáért, az Ige szeretetéért.

⁶ Fogarasi Sámuel: Jók Conscriptiója. 1816. A csávási egyházközség vagyonának leltára. Küküllői Református Egyházmegye Levéltára.

Id. Belle József csávási oskolamester (1780–1850)

Id. Belle József csávási oskolamesteri és énektanítói tevékenységével, mely a (szász)csávási kórus 1837. évi megalapítását eredményezte, feledhetetlenül beírta nevét művelődésünk történelmébe.

Ismerkedjünk meg kissé közelebről e „derék iskola mesterrel”, az iskolai énektanításnak és a kóruséneklésnek a provincializmus szűk és szűkös keretei közül messze kimagasló úttörőjével!

1. Id. Belle József, saját kezűleg vezetett családi krónikája szerint, 1780. május 20-án született.¹

1790 októbere és 1801 februárja között a székelyudvarhelyi református kollégiumban diákoskodott. Az 1638-ban alapított székelyudvarhelyi kollégiumban kiváló professzorok² szakavatott keze alatt sajátította el az oskolamesteri hivatalt folytatásához szükséges alapvető ismereteket. E korban a kollégiumok belső szellemi életéhez tradicionálisan hozzátartozott a zsoltáréneklés és az iskoladráma³ művelése. Főleg a székelyudvarhelyi kollégium rektorprofesszora, Backamadarasi Kis Gergely által magas színvonalra emelt többszólamú zsoltáréneklés gyakorolt e zenei talentumokkal megáldott diákra egész életre szóló kedvező hatást. Itt és így csiszolódott ki, mélyült el az egész életét és tevékenységét bearanyozó énekkultúra iránti szeretete.

Id. Belle József oskolamesteri hivatálának hűséges gyakorlását 1801. február 10-én kezdte meg a Kisküküllő vármegyei Bonyha községben, mely hajdani mezőváros a környező zárt tájegységének évszázadokon keresztül a központja volt. „Itt hét esztendőig és három holnapok el telése után, a Felsőbbeckk rendeléséből hivatattam és vitettem 1808-dik esztendőnek május 11-dik napján Sz. Csávásra” – olvasható említett önéletrajzi feljegyzéseiben. Ez az áthelyezés a

¹ Id. Belle József, kora hagyományos gyakorlata szerint, Ultrajektomban 1794-ben nyomtatott Bibliája tiszta lapjaira jegyezte fel, majd fia folytatta családja „annaleseit”. E Biblia ma Belle Zsófia kükküllőszéplaki lakos tulajdonában van. Innen vesszük a következő adatokat: Id. Belle József édesapja 1756. május 1-én született, 1772-ben házasodott és 1833. június 5-én halálozott el. Édesanyja 1814-ben halt meg. Testvére, István, 1785. szeptember 6-án született, 1816. május 2-án halt meg, és a szászalmási temetőben nyugszik.

² Id. Belle József professzorai a székelyudvarhelyi kollégiumban: Zágoni Bodola Sámuel filozófiai professzor 1787–1789 között, tanult Nagyenyeden és a hollandiai egyetemeken; Zilahy Sebes János teológiai professzor 1789–1803 között, tanult Marosvásárhelyen, Nagyenyeden és a marburgi egyetemen; Szigeti Gyula Mihály bölcsészeti professzor 1797–1823 között, tanult Marburgban, Göttingenben, Bécsben. Lásd Gönczi Lajos: *A Székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium múltja és jelene*. 1895.

³ Péter Endre szíves közlése szerint Szigeti Gyula Mihály professzor önéletrajzi írásában említi: „Állítottunk az iskolában 1801-ben fel egy játszó színt is.”

továbbiak során mind Belle személyi, mind a csávási református egyház gyülekezeti érdeke szempontjából igen szerencsésnek bizonyult.

2. Id. Belle József közvetlen elődje a csávási oskolamesteri hivatalban Kádár János, aki 1805–1809 között tevékenykedett a XVII. században alapított iskolában.⁴

Alig egy esztendő múltával, 1809. május 4-én megnősült. „Ezen Sz.Csávási Reform. Ekla. betsületes Oskola Mestere Belle Josef ő kgme Copulaltatott Székely Udvarhelyi néhai Karátson Samuel hajadon leányával Rebekával”,⁵ akivel negyven esztendőn keresztül harmonikus és gyermekáldásban bővülködő páros életet élt.⁶

Id. Belle József népszerűségének és népszerűségének szép bizonyága az, hogy a kölcsönös megbecsülés és sorsközösség vállalása jegyében a csávási jobbágycsaládokkal komasági viszonyba lépett.⁷

3. Id. Belle József oskolamesteri hivatalát ernyedetlen szorgalommal, kora színvonalán álló elmélyült kompetenciával végezte.⁸ Az évről évre megújuló vizitációk a megejtett „censura” után a legteljesebb elismerés hangján nyilatkoztak tanítói-nevelői tevékenységéről. „A' Gyermekek igyekeztenek, melyből igen ki tettsző is a' Tanító fáradhatatlan szorgalmatossága. A' Tractusban lévő Tanítók között most is elsőnek, érdemesebbnek mutatta magát.”⁹ „A gyermekek Censuráját örömmel hallgatta a Visitatio. Az Osk.Mester most is a legjobb Tanítók közül valónak esmértetik.”¹⁰ „Az O.mester szorgalmatossága most is

⁴ Kónya–Fogarasi: Protocollum 1788. 172.

⁵ A Szász-csávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1783–1830. 63.

⁶ Karátson Rebeka született 1790. szeptember 14-én. Lásd a családi Biblia feljegyzéseit. Házasságukból a következő gyermekek születtek: Rebeka, 1811. ápr. 16.; Rákhele, 1812. okt. 18.; meghalt 1815; Rosalia, 1814. aug. 26., meghalt 1818. jún. 7.; Sámuel, 1816. aug.; Josef, 1819. jún. 27.; Mózes, 1825. szept. 18.; István, 1827. szept. 16.; Lajos, 1830. aug.; Károly, 1835. jún. 24. Lásd Szász-csávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1783–1830. 70, 74, 81, 84, 88, 98, 104, 136, 146, 163.; valamint a Szászcsávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1831–1857. 33. – Belle gyermekeinek keresztszülei Szász István csávási lelkipásztor és felesége, Aszalós Eszter, illetve Kinisi Mihály, Kisküküllő vármegye főkirurgusa és felesége, Szász Zsuzsanna. – Dr. ifj. Belle Gyula szíves közlése szerint (Kraszna–Szilággy megye) id. Belle József István és Károly fia Kristyoron telepedett le.

Id. Belle József Sámuel fia keresztszüleinek – a fent írtak mellett – felkérte még Pálosi Mihály, Szántó János, Osvát György csávási lakosokat is. Lásd A Szász-csávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1783–1830. 88. Belle és felesége vállalták a keresztszülséget Pálosi György és Szabó Mária Anna nevű leánya (Anyakönyv 1783–1830. 80.); Szántó János és Pálosi Mária Sándor nevű fia (Anyakönyv 1783–1830. 103.); Méder Márton és Vas Kata Susána nevű leánya és István fia (Anyakönyv 1783–1830. 104, 118.) esetében.

⁸ A csávási református egyház iskolájáról a XVII. század közepétől kezdődően összefüggő adatokkal rendelkezünk. – A csávási református iskola rectora 1650-ben Martinus Beogeezi – Bögözi Márton (Dadai János: Vizitációs jegyzőkönyv 1648–1657. 30.) – A Küküllői Református Egyházmegye összes egyházközségeinek vagyoniügyi összeírását elvégző Dadai János esperes (megh. 1668) protocollumába foglalja a csávási iskola rektorának fizetését is (Protocollum Dioeceseos... 11.).

Protocollum Visitationum 1830–1840. 10.

¹⁰ Uo. 103–104.

kitetszhető.”¹¹ „A Tanitto az ő Tanittói talentumát, valamint ez előtt, ugy most is kimutatta és dicsértetik Tanítványaival együtt.”¹² A „derék iskola Mester most is szépen kitüntette magát, dicsértetik”.¹³

E komoly és felelősségteljes, eredményekben gazdag tevékenysége nyomán az évek teltével-múltával is „az iskola Mester kedvességben van”,¹⁴ s nemcsak a helyi gyülekezet, hanem az egész egyházvidék előtt is közmegbecsülés övezte. Ő maga is elégedett: „az Oskola Mester nem panaszol”.¹⁵

4. Id Belle József, bár szép sikerrel tanította az írás-olvasás, aritmetika, bibliai história, geográfia tudományát, mégis a legkimagaslóbb eredményeit az énektanítás területén érte el. Ezen a területen érezte magát igazán elemében. Mind az egyházi, mind a világi énekeket egyforma szakszerűséggel és odaadó rendszerességgel tanította. Az iskolalátogatások jegyzőkönyvei elragadtatással kodifikálták az eredményeket. „Énekelnek 'Soltárokat, Ditséreteket, Halotti, és világi éneket, mind külön külön tsak magokra, mind edgyütt, igen szépen és jó moddal.”¹⁶ Íme Belle József énektanítási módszere: a dallamok általános elsajátítása után az egyénenkénti elmélyítésre, a tiszta intonálásra és töretlen dal-almazásra törekedett. Igen fontosnak tartotta, hogy a gyermekek a dallamot, szöveget egyénenként „jó moddal” leénekelve, személyesen tapasztalják meg a személyes és közösségi éneklés felemelő örömét. E sok javítgató türelmet, türelmes próbálgatást igénylő alapvetés után „edgyütt”, vagyis közösen, mintegy kórusba fogva és foglalva énekeltek. S ezzel már mondhatni meg is született a gyermekek iskolai kórusa, az az életképes csíra, melyből kihajtott a felnőttek „harmoniaja”, az az erős és szüntelen megújuló tartalék, melyből rekrutálódtak a „harmonia” tagjai.

Id. Belle József nem volt híve a naturalista éneklésnek. Az ösztönösséget mellőzve, többre és lényegesebbre törekedve, bevezette tanítványait a vonalrendszer rejtelmeibe. Növendékeit megtanította „Sz.Dávid Soltárait énekelni és kotázni”.¹⁷ „A nagyobbak kotából énekelnek.”¹⁸ Ezek szerint feltételezhető, hogy Belle bevezette tanítványait a szolmizáció titkaiba is. Az a korszakalkotó felismerése volt, s ebben áll énektanpedagógiai úttörő érdeme, hogy már az elemi iskolában önálló tantárgyként rendszeres és módszeres formában kell az énektanítással foglalkozni, már ebben a zsenye korban kell a növendékeket öntudatosan és fokozatosan beleplántálni a vokális muzsika világába, már ezen a szinten

¹¹ Uo. 176.

¹² Uo. 254.

¹³ Uo. 711.

¹⁴ Uo. 368.

¹⁵ Uo. 296.

¹⁶ Uo. 10.

¹⁷ Uo. 176.

¹⁸ Uo. 427.

komolyan meg lehet és meg kell kezdeni a zenei anyanyelv kialakítását. Belle József énektanítási tevékenysége arra figyelmeztet, hogy az iskolai oktatásban nem szabad melléktantárgyként kezelni a zenei nevelést.

Évtizedek odaadó munkája gyümölcseként igen magas színvonalra emelte iskolájában az énektanítást. „Énekelnek a leg Szebben mind Soltárokat mind Ditséreteket... Emelett ártatlan világi énekeket.”¹⁹ Így fokozatosan, a vokális muzsikálás öröme által, Belle olyan valóságos zenei atmoszférát teremtett mind tanítványai lelkében, mind az egyház gyülekezeti-istentiszteleti életében, mely ma is élő és lenyűgöző jelenségként hat.

5. Id. Belle József második korszakalkotó felismerése az volt, hogy az egyéni és közösségi éneklésben így kipallérozott növendékeket az iskolai oktatást betetőző konfirmáció után nem szabad magukra hagyni, hanem tovább is összetartva, bele kell építeni őket az „edgyütt” éneklés magasabb szintű formájába: a harmóniába. Az iskolai kórus megszervezése után a legények és ifjú házasemberek harmóniájának megszervezésében áll id. Belle József úttörő érdeme kóruséneklésünk történelmében. E szervezési munkában jelentős részt vállalt a kortárs segédpap, id. Dali István is, aki a hangszeres zenéléshez kiválóan értett.²⁰

Ennek az együttműködésnek gyümölcse az, hogy az 1835-ben felépült új templomban megtartott ünnepi jellegű vizitáció alkalmával, 1837. február 12-én megszólalt a csávási kórus. „Annyira gyakoroltattak pedig a Csávási apróbb és Nagyobb Legények, sőt némely ifju házások is a mostani Segéd Pap és Oskola Mester szorgalmatosságok által, hogy a Halotti és más szomorú, és vig énekeket a leg Szebb harmóniába éneklük. Mind ezeknek alapját meg vetette a derék Tanító Mester.”²¹

A csávási kórus megszületése egy igen szerencsés konstelláció eredménye. Egyfelől: a falu napfényre hozott és kipallérozott éneklési tálemtuma; másfelől: a becsületes öreg oskolamester muzikalitása, énektanítási szakértelme, több évtizednyi következetes munkája és az ifjú segédpap serkentő hatása, szervező tehetsége oly alkotó módon találkozott és termékenyült meg kölcsönösen, hogy ebből a termékeny és megtermékenyítő találkozásból kilombosodott kóruséneklésünk legrégibb nótafája: a csávási harmónia.

¹⁹ Uo. 505.

²⁰ Id. Dali István 1812-ben született Szővérdén, tanult Marosvásárhelyen. 1836-ban a nagybaconi generális színóduson szentelték pappá. Felesége Fazekas Kata csávási jobbágyleány. Két fia és két lánya közül megemlíthető ifj. Dali István nevű fia, aki követte apját a csávási papi hivatalban. Id. Dali Istvánt 1864-ben esperessé választották. Lásd Kőnya–Fogarasi: *Protocollum* 1788. 17, 21.; A Szász-csávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1831–1857. 168.

Protocollum Visitationum 1830–1840. 505. – Lásd Nagy László: *A csávási templom 1835. évi építésének története*. Rövidített szövege megjelent a Ref. Szemle, Gyülekezeti Melléklet 1975. évi folyama 1. száma 6–7. lapjain. Teljes terjedelmében először e kötetben olvasható.

6. A faluban eluralkodó himlő- és kolerajárvány idején,²² 1849. november 12-én elhalálozott id. Belle József életpárja, Karátson Rebeka asszony. Rövid özvegység után, 1850. március 11-én követte élete társát a minden élők útján a mesteri hivatalát Csáváson 41 éven keresztül „híven és igen ditséretesen folytattott Iskola Tanítója”, meghalván „mejjbeli vízkországban. Nyugodjanak porai békén”.²³

Az elhunyt derék oskolamestert hivatalában fia, ifj. Belle József követte, ki-nek személyében kedvező módon nyert biztosítást az úttörő nagy előd munkájának folytonossága a csávási református egyházban mind az iskola nevelő-oktatói tevékenységében, mind pedig az énektanítás és kóruséneklés művelésében.

²² Családi Biblia.

²³ A Szász-csávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1783–1857. 134.

A csávási „Harmonia” megszületésének története

Szabó Csaba, aki a Művelődés című folyóirat zenei rovatának szerkesztőjeként több éven keresztül íróasztala fiókjában tartotta *Id. Belle József* című kéziratunkat, majd *A szászcsávási hagyományos harmónia* című írásában¹ beépítette és közölte annak adatait, semmit sem tud a csávási „Harmonia” megszületésének alábbi előtörténetéről.

A csávási református egyház büszkeségének, a harmóniának a megszületése mélyen és szervesen összefügg az egyetemes református egyház zoltáráneklési gyakorlatával.

1. A római katolikus egyház gregorián énekeit a reformáció felcseréli a Dávid király versbe szedett és megzenésített psalteriumával. A genfi zoltárok átültetője és meghonosítója a magyar református egyházban Szenczi Molnár Albert, aki genfi otthonában meglátogatta a genfi zoltár egyik atyját, Kálvin János reformátori örökségének folytatóját, Béza Tódort (1519–1605), aki a zoltárok átültetésére inspirálta a fiatal magyar tudóst.² Szenczi korszakos munkája a Psalterium Ungaricum, a Magyar Zoltár 1608-ban jelent meg, és nagyon rövid időn belül meghódította a magyar református egyház egyetemét. Így természetesen az erdélyi református egyház gyülekezeteit is. Ezek az énekelhető genfi zoltárok teremtik meg azt a sajátos református templomi éneklést, mely tulajdonképpen nem más, mint énekelhető gyönyörű, biblikus imádságok hálaadó bemutatása.

A zoltáráneklés mind a nyugati (svájci, francia, német), mind a magyar református egyházban a legmelegebb otthonra a kollégiumokban talált. A kollégiumi tanulóifjúság a legnagyobb szeretettel karolta fel a zoltárok éneklését. Ez a zoltárok iránti megkülönböztetett szeretet dolgozta ki a református zoltáráneklés sokszínű gyakorlatát, mely mind a kollégiumok, mind a kollégiumoknak otthont adó városi gyülekezetek életében egyre jelentősebb szerepet játszik. A kollégiumok és a gyülekezetek ünnepein csendülnek fel minden biztonnyal először azok a szebbnél szebb formában feldolgozott zoltárok, melyek nélkül a reformáció korában elképzelhetetlen az igazi ünnep. Ezeket a többszólamú zoltárfeldolgozásokat kezdetben kisebb énekes csoportok, a „harmoniaiák” szolgáltatták meg, melyekből lassan kinőttek azok a kollégiumi kórusok, melyek később a gyülekezeti énekkaroknak lettek az elődei és követésre méltó példaké-

¹ *Zene és szolgálat*. Kriterion, Buk. 1980. 34–52.

² Nagy László: *Szenczi Molnár Albert*. Kolozsvár 1993. 47–48.

pei. Ezek a kollégiumi „harmoniak” részt vettek a jelentősebb temetéseken is, és nagymértékben járultak hozzá a „temetési pompa” gazdag ékességéhez.

A nyugati református kollégiumokból és akadémiákból a harmóniás zsol-táréneklés minden bizonnyal azok által a külföldön tanuló diákok, főleg theológusok által terjedt el a magyar nyelvterületen, akik ezeken a tekintélyes tudományos fórumokon egészítették ki itthon szerzett ismereteiket.

Benkő András *Ének és zene a Bethlen Kollégiumban*³ című tanulmányában megállapítja, hogy a XVIII. században a francia, svájci és német iskolák mintájára az erdélyi protestáns iskolákban is több szólamban hangzottak fel az egyházi és világi énekek. Ennek folytonosságában rendszeresen megszervezett diákkarokkal találkozhatunk Debrecenben (1739), Szatmáron (1742), Sárospatakon (1782), Miskolcon (1785), Kolozsvárott, Székelyudvarhelyen, Nagykőrösön (1803) és Pápán (1811). Ezeknek a kollégiumi énekkaroknak a kisugárzásaként alakulnak meg a református gyülekezeti énekkarok (Szászváros – 1837; Nyárádszereda – 1867; Kézdivásárhely – 1877; Uzon – 1880; Csomakőrös, Szinerváralja, Kolozsvár-Honvéd utca – 1886; Magyardécse – 1896).

2. E széles horizonton való rövid tájékozódás után lépünk kissé közelebb a csávási „harmonia” megszületése történelmi körülményeinek vizsgálatához.

Közismert tény, hogy a csávási „harmonia” megszületése Dali István segédpap és Belle József tanító nevéhez fűződik.

Belle József tíz éven keresztül (1790–1801) annak a székelyudvarhelyi kollégiumnak a diákja, melynek második megalapítója Backamadarasi Kiss Gergely „felsőbb országokat megjárt” tudós professzor volt (1738–1787). A marosvásárhelyi kollégiumban tanult, majd a bázeli (Svájc) akadémián tökéletesítette tudományát. 1768. október 20-án foglalta el theológiai professzori és rektori székét az ősi kollégiumban. Nagy érdeme az új, kétemeletes, 45 helyiséget magában foglaló kollégium felépítése (1773). 1780–1781 között felépíttette a székelyudvarhelyi református egyház ma is fennálló, főtéri impozáns templomát.⁴

Backamadarasi Kiss Gergely professzor rendkívül nagy gondját képezte a kollégium belső életének a korszerű megújítása. A kollégium tanulmányi reformját a bázeli egyetem mintája szerint igyekezett végrehajtani. Kis Ferenc *A Székely-Udvarhelyi Ev. Ref. Collegium Történelme* című művének (Székely: Udvarhelyt: Becsek D. Könyvnyomdája, 1873) 42. lapján Szigeti Gyula Mihály székelyudvarhelyi professzor (1797–1823) Backamadarasi Kiss Gergely rektorprofesszorról a következő jellemrajzot közli: „vala ő egy tiszta theológus, elmés philosophus, éles matematikus, mindezeknél pedig nagyobb politikus.

³ *Művelődéstörténeti tanulmányok 1980.* Kriterion, Buk. 1980. 136–151.

⁴ Gáspár András: *Backamadarasi Kiss Gergely. = Backamadarasi 600 éve.* Szerk. Pál Antal Sándor. Székelyudvarhely 1992. 197–198.

Gráciák ülnek vala ajkain, midőn testében kicsiny, de lelkében nagy vala. Mindenekben igen dicséretes, de főképpen az igazgatás és fenytés törvényeinek a megtartásában oly szerencsés, hogy az ifjúság félné is, szeretné is.” Kis Ferenc szerint „nagy figyelmet fordított Kiss Gergely az énektanulásra. Mindenik osztályba énektanítót tett. Felállította (mert eddig nem lehet tudni: volt-e?) a harmóniát is (hangászat, musica vocalis) egy praeses vezetése alatt. Ki mellett még bizonyos hangfajokra külön praeses is volt, ti. tenorum, és discantistarum praeses. A harmoniae praeses a diákokat külön is tanította templomi vagy szent énekekre. Van említés jegyzőkönyveinkben, hogy némely tanulók muzsikai hangszeken is (musica instrumentalis) gyakorolták magukat.”

Backamadarasi Kiss Gergely rektorságának ideje alatt az udvarhelyi kollégium zenei élete szerfölött gazdag. Szellemi hagyatékát utódai komolyan megbecsülték. Így a bázeli eredetű harmóniás éneklés gyakorlatát is. Úgy véljük, hogy kollégiumainkban négyféle zsoltáréneklési gyakorlat divatozott: a Szigeti Gyula Mihály nevéhez fűződő enyedi, a Bardócz Pálhoz kapcsolódó szatmári, a Maróthi György által kimunkált debreceni és a Backamadarasi Kiss Gergely által meghonosított udvarhelyi gyakorlat árnyalataiban lehet, hogy különböző, de lényegében mind a négy zsoltáréneklési tradíció közös forrásra vezethető vissza. Ez a közös forrás, Benkő András idézett tanulmánya szerint, Claude Goudimel három változatban feldolgozott zsoltárdallamai közül a harmadik (1565), az akkordikus, homofon szellemben feldolgozott változat, mely a legnépszerűbb lett a protestáns gyakorlatban.

Backamadarasi Kiss Gergely a székelyudvarhelyi református temetőben pihen. Sírkövére az alábbi sorokat véste a hálás kegyelet:

Kiss Gergely hamvait e sírhalom zárja,
Nevé földünk, lelke az eget járja.
Nagy pap, bölcs professzor, ért ítélettel szólt
Tanult igazgató s fő nótárius volt.
Három hat esztendő bizonyása lehet,
Míg hivatalban volt, egy ember mit tehet!
Új iskola, templom, sok tanítvány mondja,
Hogy rövid idő rá, volt amennyi gondja.

...

Amikor a csávási híres-nevezetes harmóniáról beszélünk, szükséges egy pillanatra Backamadarasi Kiss Gergely rektorprofesszor nevére is emlékeznünk, aki úgy meghonosította a bázeli zsoltáréneklési gyakorlatot szeretett városában, hogy az bölcsője lehetett a Belle József által Csávásra átplántált harmóniás éneklésnek is. (Szabó Csaba nem ismerte ezt a kapcsolatrendszert.)

3. A fenti, távolabbi összefüggések felvázolása után, a harmadik, legbensőbb körben rajzoljuk meg a csávási harmónia megszületésének közvetlen előtörténetét.

A csávási kórus megszületésének előtörténete id. Belle József szerény oskolájába kalauzol el bennünket. Pillantsunk be néhány percre a mésteri ház harmadik szobájában működő „classis” hétköznapijainak életébe.

Id. Belle József jó eredménnyel végezte az összes iskolai tárgyak tanítását, de legnagyobb sikereit az énektanítás területén érte el. Ez volt az ő igazi birodalma. Mind az egyházi, mind a világi szomorú és víg énekeket odaadó szakszerűséggel és szakavatott odaadással tanította. Az esperes vizitációs jegyzőkönyvének az iskolalátogatás alkalmával felvett részei huzamosabb időn keresztül dicsérettel szólnak e kis iskolában folyó énektanításról. „Énekelnek 'Soltárokat, Ditséreteket, Halotti és világi éneket, mind külön külön tsak magokra, mind edgyütt, igen szépen és jó móddal.” Ebből az idézetből megismerhetjük Belle József énektanítási módszerét: a dallamok általános elsajátítása után a személyes elmélyítésre, a tiszta intonálásra és a töretlen dallamvezetésre törekedett. Igen fontosnak tartotta, hogy a gyermekek a dallamot, a szólamot egyénenként „jó móddal” leénekelve, személyesen tapasztalják meg az egyéni és közösségi éneklés felemelő örömét. A türelmes próbálgatások sorozata után „edgyütt”, vagyis közösen, mintegy kórusba egyesítve énekeltek. S ezzel a módszerrel, a türelem tövises, de rózsát termő útján, lényegében már meg is született a gyermekek iskolai kórusa, az az életképes csíra, melyből kihajtott és kivirult a felnőttek „harmonijája”.

Id. Belle József énektanítási módszerének az a második lényeges vonása, hogy növendékeit bevezette a vonalrendszer rejtelseibe. Növendékeit megtanította „Sz. Dávid Soltárait énekelni és kotázni”. „A nagyobbak kotából énekelnek”.⁵ E sorok alapján feltételezhetjük, hogy Belle József tanítványait bevezette a szolmizáció titkaiba is.

Id. Belle József énektanítói munkásságában két korszakalkotó felismerést képviselt és valósított meg. Az első lényeges felismerése az, hogy már az elemi iskolában önálló tantárgyként kell foglalkozni az énektanítással, hogy a gyermekeket egyre magasabb szinten kell beleplántálni a vokális muzsika világába, hogy már ezen a szinten nagyon komolyan kell venni a zenei anyanyelv kialakítását. E felismerése jegyében, fáradságot nem kímélve, szerény kis oskolájában igen magas szintre emelte az énektanítást. „Énekelnek a leg Szebben mind Soltárokat mind Ditséreteket... Emellett ártatlan világi énekeket.”⁶ Évről évről előrehaladva az éneklés és az „edgyütt” éneklés örömeiben, nemzedékek lelkében így formálódik és alakul ki az a zenei atmoszféra, mely mind a csávási gyüleke-

⁵ Protocollum Visitatorum 1830–1840. 176. és 427.

⁶ Uo. 505.

zet istentiszteleti életében, mind a kórus tevékenységében ma is élő és lenyűgöző jelenségként hat.

Id. Belle József énektanítói tevékenységének második korszakalkotó felismerése az volt, hogy az egyéni és a közösségi éneklésben így kiművelt növendékeket az iskolai oktatást betetőző konfirmáció után nem szabad magukra hagyni, hanem bele kell építeni őket az „edgyütt” éneklés magasabb szintű formájába, a harmóniába. Az iskolai kórus megszervezése után a legények és az ifjú házaspárok harmóniájának életre hívása következett. A harmónia előkészítése és megszervezése által id. Belle József feledhetetlenül beírta nevét kóruséneklésünk történetébe. Méltán csatlakozik hozzá a hangszeres zenéléshez is értő Dali István segédpap, aki lelkipásztori tekintélyével és egyszerűségével hathatósan támogatta a harmónia megszületésének magasatos ügyét.

4. Ennek a komoly együttműködésnek és az évtizedekre visszatekintő előkészítő munka eredményének gyümölcseként az 1935-ben felépített új templom felszentelésének ünnepi jellegű vizitációja alkalmával, 1837. február 12-én megszólalt a csávási kórus. Öt év telt el azóta, hogy az 1832. év február havának 16. napján tartott esperesi vizitációban a csávási egyházközség egyhangúan kimondta az új templom felépítéséről való határozatát. A templomépítő gyülekezet öröme fokozta a csávási kórus első megszólalása, melyet így kodifikált az ünnepi vizitáció jegyzőkönyve:

„Annyira gyakoroltattak pedig a Csávási apróbb és Nagyobb Legények, sőt némely fiatal házaspárok is a mostani Segéd Pap és Oskola Mester szorgalmatosságok által, hogy a Halotti és más szomorú és víg énekeket a legszebb harmóniába éneklék. Mind ezeknek alapját megvetette a derék Tanító Mester.”⁷

Az 1837. február 12-én tartott esperesi vizitáció fenti bejegyzését tekinthetjük a csávási kórus születési „anyakönyvének”.

A magunk részéről szükségesnek tartjuk annak kiemelését, hogy e fenti bejegyzés Kis Sámuel esperes műve. Kis Sámuel esperesről tudnunk kell azt, hogy nagyenyedi születésű (1771), aki szülővárosában megkezdett tanulmányait a svájci Bern városának egyetemén folytatta tovább, és így alkalma volt közelebbről megismerni a harmóniás zsoltáréneklés svájci tradíciójának gyakorlatát, vagyis ugyanazt a praxist, melyet Backamadarasi Kiss Gergely professzor meghonosított Székelyudvarhely városának kollégiumában, id. Belle József tanító tanulásának ősi iskolájában. Kis Sámuel marosbogáti lelkipásztor 1830-tól töltötte be a nagynevű Küküllői Egyházmegye esperesi tisztét. Halála 1847. április 5-én következett be. Kis Sámuel esperes egyházzenei szakismeretére utal az a tény, hogy az 1837. évi egyházi énekreform egyik vezető munkatársa volt.⁸

⁷ Uo.

⁸ Nagy Géza: *Az 1837. évi egyházi énekreform*. Ref. Szemle 1965. 38. s. köv.

A Kis-Küküllő vidéki Csávás falu közegészségügyi állapota az 1780–1857. évi népmozgalmi adatok tükrében

I.

Az 1330-tól egyházas helynek számító Csávás a vizsgált periódusban távolabbról Küküllő vármegyéhez, közelebből pedig 1502 óta a bonyhai castellumban rezideáló Bethlen grófok „méltóságos uradalmaihoz” tartozó jobbágyfalu, amely a Kis-Küküllőtől délre kiváló borokat termő dombok és lombhullató erdőségek koszorúzza völgyben fekszik.

Az uradalmi birtoktesten kívül a helyi egyház is bizonyos külsőségek possessora, s önfenntartása érdekében maga a falu is „közönséges” erdővel és legelővel rendelkezik.

A vizsgált időszak kezdetén kb. 610–620 lelket számláló, református hitet követő falu ma is élő vagy ma már magvaszakadt családjainak (Barkó, Bartalus, Darabont, Mátyás, Ördög) főfoglalkozása a „földműves mesterség”, s mindössze néhányan értenek a szemmel ellopott, merőben empirikus úton elsajátított s alkalmasszerűen folytatott ács (Gergely András, Gollya János, Vas István), kőműves (Fazakas Ferenc, Pálosi Mihály), kútásó (Vas Mihály) mesterséghez. A falu állandó kovácsot tart (Darlatti, Váradi Ferenc). A távoli országokat bejárta „pensionatus obsitosok” (Birtalan János, Vas Dániel, Vas Mózes) messzi tájak történeteinek hírmondói. A faluban konfirmáló és vakációzó marosvásárhelyi „collegisták” (Szász János, Szabó János, Fazakas János, Vas János, Mátyás Mihály, Belle Sámuel) az anyanyelvi kultúra értékeinek terjesztői.

A vizsgált korszakban falunk lakáskultúrája igen szegényes. Az első házból, pitvarból és kamrából álló, disznóhólyaggal beragasztott, tenyérynyi ablakocskájú, szalmatető s vályogházacsákban zsúfoltan él a nagycsalád, kedvező miliőt szolgáltatva a korszakra jellemző járványos és krónikus fertőző betegségek számára. A lakásépítés magasabb szintjét példázza az 1785-ben zsenqelyfedéllel, égetett téglából készített új parókia, melynek a „classissal” egyetemben már üveg ablakszemei és „vas fűtője” van. A vas és üveg messzi városokból hozott drága kincs. Az első boltocská falunkban 1851-ben nyílik meg.

A falu népének kendervászonból készített nyári és gyapjából szőtt téli öltö-zéke a bonyhai pünkösdi sokadalomban vásárolt lábbeli és kalap kivételével teljesen a háziipar terméke.

E periódus a disznózsírból készített mécs korszaka. Csak a vizitáció szolemnitása alkalmával kerül az asztalra egy szál gyertya, rizs, bors, valamint káposzta. A falu lakosságának étkezésében túlsúlyban van a lisztművekből és különösen farsang idején a bőségesen zsíros, jó borocskával meglocsoltt, füstölthúsból készített ételek fogyasztása, s mivel a zöldségtermelés még kialakulatlan, mivel az aszaláson kívül a gyümölcs konzerválásának más módja még ismeretlen, hiánybetegségek alakulnak ki, s az avitaminózis következtében csökkent ellenállóképességű szervezet igen fogékony a hűléses megbetegedések iránt. Növényi eredetű fehérjét mindössze a borsóból nyernek. Ennek következtében az elhalálozások többsége a téli-tavaszi időszakra esik (pl. az 1788. évi 6 haláleset közül 5, az 1816. évi 22 közül 19, az 1852. évi 14 eset közül 10). A nádcukor igen drága. A lakodalmi étrend csemegéje a tejbegríz.

Falunk népe sorsközösségben él, mely a kölcsönös szolidaritás és kaláka jegyében megértő, segítőkész nagy családdá formálódik. A falu belső egységének, családias jellegének kiformalódásában jelentős szerepe van a falu értelmiségieknek is, akik a mécses és népbetegségek korában nem az öncélú elzárkózás elefántcsonttornyában élnek, hanem messzemenő szolidaritást vállalnak a „nemtelen földmíves” jobbágyokkal. E családias atmoszféra megteremtője Gidófalvi Jantsó Mihály (lásd Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Buk. 1971. 189.; Nagy László: *Gidófalvi Jantsó Mihály csávási szolgálata*. Református Szemle 1978. 78–82.), „felsőbb országokat is megjárt, kiváló lelkipásztor (1783–1789), kinek nyomdokain járnak utódai: Ilencfalvi Szász István (1790–1835) és Szövérdi Dali István (1835–), kik példásan vezetik az anyakönyveket. Továbbá olyan „betsületes oskolamesterek”, mint a sokgyermekes Szabó János (1783–1800) vagy a ma már országos hírű kórus megalapítója, rousseau-i örökségként geográfát is tanító, hugenotta ősök elszékelyesedett ivadéka: Belle József (1808–1850) és fia, ifj. Belle József (1844–). Végül a jelen összefüggésben megkülönböztetett érdeklődésünkre számot tartó Zilahy Kinisi Mihály (1813–1854), „nemes Küküllő vármegye ordinarius chirurgusa”.

Mivel a falu élete három jelentős esemény – házasság, születés, halál – köré koncentrálódik, e három esemény köré kívánjuk elrendezni a rendelkezésünkre álló anyagot.

II.

1. A házasságkötés (copulatio) az élet- és munkatárs kiválasztását jogi érvényre emelő ünnepi aktus, melyet az előző napi siratóval kezdődően puritán keretek között, bensőséges családi körben ünnepelnek. A szomszédos Bonyha, Dányán, Váralja, Gógán és ritka esetben Mikefalva községbeliekkel való összeházasodás az ún. vérfrissítést jelenti; a bonyolult családi relációkat ismerő öregasszonyok útegyengető tanácsa a közeli vérrokonok egybekelését teszi elkerülhetővé. A háromszori templomi kihirdetés és a tanúk bizonyosága a házasságsszédelgést és a bigámiát hivatott megakadályozni. A házasság munkaközösség-jellegét hangsúlyozza az özvegyek újránházasodása. A házasságrontások és a „törvénytelen ágyból született” gyermekek száma egészen elenyésző. Falunk morális egyensúlya szilárd.

Az 1789, 1804 és 1805. esztendőben egyetlen házasságkötés sem történik. 1783, 1801, 1838, 1854-ben mindössze egy-egy pár kel egybe. Viszont 1819-ben 13 pár, 1810-ben 4 pár copulál. Az 1780–1782 közötti esztendőkből nem rendelkezünk adatokkal.

A vizsgált periódusban a házasságkötések számszerű alakulását a következő táblázat szemlélteti:

1783–1789:	21 pár
1790–1799:	46 pár
1800–1809:	53 pár
1810–1819:	59 pár
1820–1829:	57 pár
1830–1839:	47 pár
1840–1849:	51 pár
<u>1850–1857:</u>	<u>30 pár</u>
Összesen:	364 pár

A házasságkötések évi átlaga: 4,23.

A házasságkötés e korban még nincs jogi és egészségügyi rendszabályokhoz kötve. Azonban 1849-től kezdve a 20. életévüket be nem töltött, kiskorú házastársak esetében a copulatio előtt már szükséges az „orvosi és tiszti mentvény” megszerzése (1848: „Febr. huszonharmadikán Fazakas János 19 és fél éves ifjú legény fia, János egybeeskettetett Méder Márton 19 és fél éves hajadon leányával, Borbárával háromszori kihirdetés után a templomban – és tiszti mentvény mellett, az esketésen jelen volt Bartalus András, Gergely János és az egész gyülekezet”).

A házasság e korban utódokat nemző, gyermekáldásban bővülködő, egészséges és természetes páros élet. Sors- és munkaközösség a kölcsönös szeretetben.

2. A vizsgált periódusban a születések száma összesen: 1455. Az évenkénti átlag: 18,42.

Az esztendőnkénti születések számának legalacsonyabb szintje: 6 (1791 és 1818), legmagasabb szintje: 32 (1804).

Figyelemreméltó, hogy az igen magas csecsemő- és gyermekhalandóság ellenére is természetes apadással mindössze 8 esztendőben (1785, 1790, 1803, 1816, 1818, 1828, 1847, 1848) találkozunk, ami egyfelől a tömeges megbetegedéseket és elhalálozásokat okozó járványok megjelenésével függ össze, másfelől pedig falunk lakosságának élni akarását és életképességét demonstrálja.

A születések számszerű alakulását és nemek szerinti megoszlását a következő táblázat szemlélteti:

Évek	Fi	Nő	Összesen
1780–1789	73	63	136
1790–1799	73	83	156
1800–1809	101	79	180
1810–1819	82	80	162
1820–1829	109	103	212
1830–1839	115	95	210
1840–1849	93	108	201
1850–1857	104	94	198
Összesen:	750	705	1455

A vizsgált periódusban a szülés aktusa egészen a család magánügye, privát öröme-bánata. A szülő asszony a családi hajlékban mondhatni egyedül vivja élethalálharcát, az életadás számos szerencsés vagy szerencsétlen körülményétől függő küzdelmét. A legrégebbi gyakorlatot rögzíti az a bejegyzés, mely szerint „a beteg asszony körül forgolódo öregasszony” asszisztál-statisztál a szülésnél, kinek tudománya a személyes tapasztalat és a szeretetteljes részvét. Tevéleges beavatkozása korlátozott. A szepszis-aszepszis fogalma még ismeretlen. 1793-ban két, 1816-ban és 1819-ben egy-egy, összesen négy szülő asszony hal meg gyermekágyban. Öt további esetben az anya a szülés után fellépő komplikáció (pl. tüdőlob) folytán exitál.

Forrásaink mindössze négy halva született és egy koraszülött csecsemőről, valamint négy születési rendellenességgel világra jött „idétlen” gyermekről tudnak. Amennyiben 1857–58-ban négy esetben a csecsemő halála okaként feltüntetett „agvízkórságot” a hidrocephaleával azonosítjuk, úgy a kongenitális malformációk száma nyolcra emelkedik (0,54%). Azonban igen meglepő az

„eleitől fogva igen beteges” csecsemők nagy száma: 38 (2,61%). Az összes születések közül 21 pár iker (2,81%). A „két egy hassal született gyermekek” közül 6 pár kétpetéjű, 15 pár egypetéjű (18 pár fiú, 2 pár leány) iker.

Falunkban a szülés-születés kérdésében döntő fordulatot jelent az első nyilvántartott „bába” 1828. évi jelentkezése Barko Mártonné Mátyás Erzsébet személyében, aki 1828. június 1.–1839. április 1. között tevékenykedett.

A vizsgált periódusban falunk területén még a következő bábák működtek: Pálosi Sigmondné Máté Susána (1832–1841); Birtalan Ferentzné Szakáts Mária (1842–1852); Vas Borbára, Fülöp János felesége (1846–1857); valamint Kádár Susána, Pap Mihály özvegye (1855–). Forrásaink csak regisztrálják a bábák nevét, de képzettségükkel, fizetésükkel, tevékenységükkel kapcsolatosan nem tartalmaznak részletes adatokat.

A falunk peremén élő kisszámú „új paraszt”, azaz cigány lakosságnak az 1830-as évek során külön bábája van Lunka Janiné, alias Harokályné személyében. Később a falu rendes bábája segédkezik körükben is a szülésnél.

Forrásaink szerint az 1840-es évek során a szomszédos Désfalván Boriszán Máritza, Dicsőszentmártonban pedig Pál Borbára a bába. Így arra következtethetünk, hogy a bábahálózat e korszakban kiterjed a Kis-Küküllő egész vidékére. Úgy véljük, nem tévedünk, ha a bábahálózat eredményes működtetésében Kinisi Mihálynak is fontos szerepet tulajdonítunk.

3. A halál a csávási néplélek számára természeti és természetes jelenség. Az elhunyt fölötti siratozás az elhalt családi állapotának, életkorának, emberi értékeinek reális ismeretéből fakad.

A vizsgált periódusban „énekszóval”, „oratzóival” vagy „prédikáztóival” eltemetett halottak száma: 852. A halálesetek évenkénti átlaga: 10,79. Legkevesebb a halálesetek száma (5) az 1791, 1800 és 1825-ös esztendőben. A legtöbb (28) 1848-ban.

A halálesetek számát és nemenkénti megoszlását a következő táblázat mutatja:

Évek	Fi	Nő	Összesen
1780–1789	50	29	79
1790–1799	44	50	94
1800–1809	55	51	106
1810–1819	61	62	123
1820–1829	49	46	95
1830–1839	59	54	113
1840–1849	65	72	137
1850–1857	54	52	106
Összesen:	437	416	853

Igen figyelemreméltó következtetéseket vonhatunk le, ha áttekintjük a halálesetek életkor szerinti megoszlását.

Az 1780–1791. évek viszonylatában forrásainkból csak az derül ki, hogy az elhunyt gyermek-e vagy felnőtt. 1780–1791 között a halálesetek száma: 93, ebből gyermek 46, felnőtt 47. Az arány mondhatni fele-fele.

Évek	Csecsemő				Gyermek			
	Halva szül.	1 hó-ig	1 hó-1 év	Össz.	1 év-5 év	6 év-10 év	11 év-15 év	Össz.
1792–1800	4	8	12	24	12	7	2	21
1800–1810	–	16	13	29	16	4	4	24
1811–1820	–	13	12	25	21	8	5	34
1821–1830	–	13	18	31	14	3	1	18
1831–1840	–	8	12	20	20	5	1	26
1841–1850	–	15	26	41	23	5	1	29
1851–1857	–	17	22	39	6	5	3	14
Összesen:	4	90	115	209	112	37	17	166

1792–1857 között a csecsemő- és gyermekhalálesetek száma: 375.

Az összes halálesetek (759) közül a csecsemőhalálozások részaránya: 27,53%

Az összes halálesetek (759) közül a gyermekhalálozások részaránya: 22,002%

Összesen: 49,532%

Az 1792–1857 közötti 1305 születést véve alapul,
a csecsemőhalandóság:

16,014%

Az 1792–1857 közötti 1305 születést véve alapul,
a gyermekhalandóság:

12,720%

Összesen: 28,734%

Évek	Fiatalkor		Felnőttkor			Öregkor			Össz.
	16-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-től	
1792-1800	1	8	6	4	10	3	2	6	40
1800-1810	2	7	2	6	8	14	12	6	57
1811-1820	5	8	5	4	7	20	9	5	63
1821-1830	1	4	4	11	8	7	10	3	48
1831-1840	1	9	10	6	13	9	8	5	61
1841-1850	6	10	2	9	14	24	4	—	69
1851-1857	2	10	3	6	5	10	7	3	46
Összesen:	18	56	32	46	65	87	52	28	384

Az összes halálesetek közül (759) a fiatalkor részaránya:

16–20 év között: 2,37%

21–30 év között: 7,37%

Összesen: 9,74%

Az összes halálesetek közül (759) a felnőttkor részaránya:

31–40 év között: 4,21%

41–50 év között: 6,06%

51–60 év között: 8,56%

Összesen: 18,83%

Az összes halálesetek közül (759) az öregkor részaránya:

61–70 év között: 11,46%

71–80 év között: 6,85%

81 év fölött: 3,68%

Összesen: 21,99%

ÖSSZESEN: 50,56%

Az összes halálesetek 78,10%-a esik a csecsemő- és gyermek-, fiatal- és felnőttkorra; 21,90%-a pedig az öregkorra. Az általános életkor rövid. A rövid életkor pedig tipikus vonása a vizsgált periódusnak. Az öregkor kategóriájába eső 167 eset közül mindössze nyolcban találunk olyan személyt, aki betöltötte 90. életévét. Ezek közül mindössze egy férfi (!) és hét multipara asszony, ami a férfiak sok „rontsolódására” utal, a nehéz munkakörülményekre és erős fizikai igénybevételre.

A nyolc matuzsálemi életkorú közül kiemelkednek: a 100 éves Kádas Györgyné Ugrai Erzsébet (megh. 1800. febr. 9.); a 102 éves öreg Demeter vagy Méder János (megh. 1807. jan. 13.); Birtalan György özvegye, Bartha Kata, „e volt 105 esztendő és egypár hetű” (megh. 1786. aug. 1.). A 92 esztendő id. Vas Mózesné Magyar Kata (megh. 1800. febr. 17.) epitáfiumaként olvassuk: „voltanak unokájának unokái”. Ezért nem csodálkozhatunk, hogy e korszak közmegebecsüléssel övezi a matuzsálemi életkorú személyeket, az életerő (mana) e rendkívüli megtestesítőit, a falu történelmének élő krónikásait.

Az általános életkor, életerő és munkaképesség alakulásának nyomon kísérése érdekében tekintsük át a két jellemző betegségben elhalálozottak életkoráról készített táblázatunkat:

Életkor	Száraz- betegség	Vénség, erőtlenység
10–15	2	–
20–29	8	–
30–39	5	–

Életkor	Száraz- betegség	Vénség, erőtelenség
40–49	5	–
50–59	8	2
60–69	4	15
70–79	3	11
80–	1	9
Összesen:	36	37

Táblázatunkban a vizsgált korszak tipikus képe áll előttünk. Szomorú és elszomorító vonása e képnek a tudóbaj (forrásainkban 1809-től szerepel diagnózisként) rombolása elsősorban a fiatal nemzedék soraiban, akik rövid életüket átködhögték, átsenyvedték és valósággal elszáradtak. Nem kerülheti el figyelmünket e korszak képének második vonása sem, mely szerint az 1819 óta diagnosztizált vénségnyavalya (1838 óta marasmus senilis néven) már az ötödik évtizedben jelentkezik és a hatvanéves férfiak már energiatartalékukat felemészített, megrokkant-megroggyant vénemberek. Kezdeti következményében részleges, egyre progrediáló evolúciójában teljes munkaképtelenséggel járó ezen betegségben szenvedő egyének nagyfokú terhet jelentenek az életfenntartás gondjaival küszködő családok számára.

III.

A vizsgált periódus 852 halálesete közül mindössze 468-nak van diagnózisa. 1807 előtt forrásainkban egyáltalán nem találunk diagnózist. Mivel 1808-tól kezdődően a diagnózisok egyre szélesedő skálán mozognak és 72 betegség megjelölését tartalmazzák, nem tekinthetjük azokat egyszerűen halottkémi megállapításnak, annál is inkább, mivel a bekövetkezett halál okát feltüntető diagnózisok attól az időtől kezdődően specifikálódnak és variálódnak, hogy 1810 körül Simonfi István orvos, majd 1813-tól kezdődően Kinisi Mihály orvos megjelenik a falu életében.

A jobb áttekintés érdekében néhány csoportba sorozzuk a rendelkezésünkre álló anyagot. Feltüntetjük az illető betegség első diagnózisának dátumát, a járványos betegségek előfordulási esztendejét, zárójelben az előfordulási esetek számát, hogy így szerény adalékokat szolgáltatassunk mind a diagnózis, mind a járványok történetéhez.

a) Balesetek: sertésmartzangolás (1); véletlen halál (1); sérülés (1); csontnyelés (1); malomkerék-rontsolás (1); vízbefúlás (1); fagyás a mezőn (1); égés forró víz által (3), összesen: 11 eset.

b) Sebészeti betegségek: 1814, 1816, 1847: sérvés (3); 1830: miserere (1), vérzés (1), sebek miatti vérromlás (2); 1835: brant (1); 1821: haemoroit (1), összesen: 9 eset.

c) Emésztőszervi megbetegedések: 1817: éhségnyavalya (4); 1852: gynomgyulladás (1), hasmenés (1); 1825, 1832: disenteria (14); 1839, 1847: hagymáz (10); 1832: fejjér vérhas (1); 1848, 1949: cholera (10); 1838: májdagana (1), összesen: 42 eset.

d) Tüdőbetegségek: 1809-től folyamatosan szárazbetegség (36); 1811: pleuritis (3); 1812: oldalfájás (10); 1833: tüdőgyulladás (10); 1850: tüdőlob (3); 1842: tüdősenyv (1); 1850: mellbéli vízkórság (2), tüdőszélhűdés csecsemőknél (2), összesen: 67 eset.

e) Lázas betegségek: 1807: forró nyavalya (8); 1808: forró betegség (14); 1812: nyolc hetekig tartó hideglelés (1); 1816: rothasztó hideglelés (1); 1851: hűlés (1), ínláz (1), összesen: 47 eset.

f) Kiütéses betegségek: 1808: hólyagos himlő (3); 1817, 1837: skarlát-himlő (2); 1818, 1823: petsétes veres himlő (9); 1833, 1841, 1843, 1848, 1849: himlő (23); összesen: 37 eset.

g) Fertőző betegségek gégészeti szimptomákkal: 1811: torokfájás (19); 1816: terhes köhögés (44), terhes hurut (2); 1821: számárhurut (7); 1831: fullasztó betegség (1); 1846: torokgyík (3), összesen: 76 eset.

h) Ideg- és elmemegebtegedések: 1793: boldogtalan (1); 1813: kemény főfájás (2); 1856: agyzavarodás (1); 1857: idegláz (3), összesen: 7 eset.

i) További diagnózisok: 1809, 1833: süj (6); 1832: érző inas görts (1); 1834: asszu kórság (1); 1846: görtsbetegség (2); 1809: nyavalyarontás (2); 1852: ráknyavalya (1), összesen: 13 eset.

Ha megvizsgáljuk a diagnózisokat tartalmazó táblázatunkat, azt látjuk, hogy fokozatos fejlődés tapasztalható az egyes betegségek felismerése, differenciálása és a diagnózis precizizozása területén. Mivel e korban még nem áll a medicina mellett bámulatos fejlődését lehetővé tevő segédtudományok sokasága, sok betegség etiológiája ismeretlen lévén, természetes, hogy csak tüneti diagnózis (pl. kemény főfájás, fullasztó betegség) és kezelés lehetséges. Igen figyelemreméltó eredmény a kiütéssel járó lázas és emésztőszervi megbetegedések differenciáldiagnózisa területén elért haladás. A szepszis-aszepszis fogalmát még nem ismerő sebészet fájdalmas tehetetlensége mellett jellemző az epidémiákkal szembeni vergődő tehetetlenség is. A vizsgált periódust leginkább jellemző fertőző betegségek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy a házikóikban zsúfoltan élő családok sem járatosak a higiénia területén. A kút, trágyadomb, illemhely kérdései megoldatlanok. A vizsgált korszak társadalmi viszonyai pedig nem teszik lehetővé a közegészségügy társadalmi megszervezését, a népbetegségek szociális gondozását, a járványok megelőzését.

Bár direkt adatok nem jogosítanak fel arra, hogy a halotti anyakönyvekben feltüntetett diagnózisokat az igaz emberbarátságáról szép tanúságot tevő, 1837 óta „Nemes Küküllő vármegye psycusa” titulust hordozó Kínisi Mihálynak tulajdonítsuk, mégis – chirurgusunk a helyi lelkipásztor, Szász István veje lévén – feljogosítva érezzük magunkat, hogy kapcsolópontot keressünk ezen a téren.

A vizsgált periódus aranybetűs közegészségügyi eseménye a himlő elleni oltások 1814. évi megkezdése és folyamatos gyakorlása falunk területén. Jenner 1796. évi korszakos felfedezése után, nem egészen két évtized múltán, hazai tájainkon is találkozunk „a tehénhimlővel” való vakcináció széles körű alkalmazásával. Eerre következtethetünk a Küküllő vidéki esperes 1811. szept. 5-én kelt curzusából, mely az erdélyi református püspök 6609/1811. aug. 22. számú „kemény” rendeletét tartalmazza arról, hogy „parancsoltatik a tiszt. papoknak, hogy Ecclesiájoknak a tehénhimlővel béoltottakat esztendőnként számba vegyék és a visitatio alkalmatosságával a vaccínáltatott gyermekeknek számát beadasák...” E kemény rendelkezés végrehajtásának köszönhetően közlik forrásaink a falunk területén vakcináltatott gyermekek nevét és számát. Ezek szerint vakcináltatott falunkban 1814–1819 között 81; 1821–1830 között 158; 1834-ben 20; 1840-ben 14, összesen: 273 gyermek. Az összehasonlító módszer segítségével megállapítható, hogy a gyermekek csaknem 90%-a részesült a himlő elleni oltásban. Viszont azokban az esztendőkből, amikor az oltás valamilyen ok folytán elmaradt, a feltételezhető spontán gyógyulásokon kívül a himlő 23 halálesetet provokál. Jogosan feltételezhetjük, hogy a himlő elleni küzdelemből Kínisi Mihály is lelkiismeretesen kivette a maga részét.

IV.

1780–1857 között falunkban a természetes szaporulat: 603. E vitalitásnak köszönhetően, a mostoha társadalmi és közegészségügyi viszonyok ellenére is, falunk életerős népe szaporodik, s nyolcvanesztendőnként kicserélődik, megújul. Az 1857. jún. 1-én összeállított „populationis tabella” szerint falunk lélekszáma: 650, melyből a 60. életévüket betöltött személyek száma mindössze: 38.

Falunk köztudatában ma is élénken élő jobbágyfelszabadítás kopernikuszi fordulatot eredményez falunk társadalmában. A jobbágygazdálkodás megszűnésével a falusi életforma átrendeződik, minek következtében közegészségügyi állapotában is kedvező változások következnek be. Lakáskultúrája és táplálkozása érezhetően javul. Fiatalos jellege, vitalitása, a munka iránti odaadó szeretete, az ének kultúra iránti mély vonzalma, erős etikai tartása, bensőséges közössége, mély hite és őszinte kegyessége folytán Csávás falu fokozatosan kiérdemli a Kis-Küküllő vidékének általános elismerését és megbecsülését.

Irodalom

1. Margithai Jonathán: *Diarium Ecclesiae...* 1743.
2. Szászcsávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1783–1830.
3. Szászcsávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1831–1857.
4. Szászcsávási ev. ref. egyház Anyakönyve 1780–1857.
5. Fogarasi Sámuel: *Jók Conscriptiója*. 1816.
6. *Protocollum Visitatorum* 1830–1840.

A Csávási Református Egyházközség élete a XX. század első felében

Témánk megközelítése során kiindulási pontként és összehasonlítási alapként az 1857. évi populationis tabella központi mutatószámát alkalmazzuk, mely szerint falunk 650-es lélekszámmal vészeli és lépi át az 1848-as szabadságharcot követő súlyos Habsburg-elyomás legnehezebb esztendeit. Falunkban ez a 650 lélek három nemzedéket magába foglaló 64 nagycsalád keretei között él. A dédszülők generációját mindössze néhány matuzsálemi életkorú személy képviseli. A kiegyezés korának igen meggondolkodtató demográfiai jelensége az, hogy falunk mindössze kerek 700-as lélekszámmal lépi át a XX. század küszöbét. Ez nagy vonalakban azt jelenti, hogy a XIX. század második félszáz esztendejében a természetes szaporulat, a statisztika általánosító sémái szerint, esztendőnként mindössze egy fő. Mi ennek a különös demográfiai jelenségnek az oka? E különös demográfiai apály egyik okát nyilvánvalóan azokban az intenzív járványokban kell keresnünk, melyek valósággal végigpusztítanak falunkon, s melyeket a kor orvostudománya még nem tud uralni. Így például 1887-től falunkban tartósan uralkodó difteritisz több mint hetven halálesetet okoz a legfiatalabb nemzedékek soraiban, ami statisztikailag azt jelenti, hogy a faluban iskoláskorban aloli gyermek nem maradt.

A XX. század kezdő esztendeje népmozgalmi szempontból falunk történelmének egyik kulcsesztendeje, mely megnyitja az első világháború utáni utolsó békeesztendőig (1938) jó ütemű evolúcióban jelentkező demográfiai fellendülés szakaszát. Ez a fellendülés olyannyira életerős, hogy még az első világháború gátló körülményeit is képes megerőltetés nélkül kompenzálni.

I.

1) A századfordulóval kezdődő erőteljes népszaporulat és bonyolult örökösödési folyamat következtében kezd fokozatosan felaprózódni az a belterület és külterület, mellyel a 64 nagycsalád szabadult a jobbágyág alól. Párhuzamosan – az első világháború végéig – atomjaira hull a falunk határát egykor teljes egészében felölelő nagybirtok. A Bonyhán székelő „méltóságos possessor”, a Bethlen család, már csak összefüggéstelen kisebb birtokrészek tulajdonosa; az egykori bebíró nemesek, a Jármí és Sombori család leszármazottai rendre-rendre eladogatják örökségüket, és a faluban udvarházat építő zilahi Kinisi orvoscsalád is, fiúágon magva szakadván, az első világháború végéig folyamatosan értékesíti

zömében a szomszédos bernádi határon lévő, majd a csávási határon fekvő birtokát, mely 80 hold szántóból és 53 hold rétből állt. Néhai Kovácsy Jánosné, született Kinisi Ilona örökösei (dr. Kovácsy Mihály budapesti, dr. Kovácsy Zoltán székesfehérvári, Bartók Lászlóné, Bartha Kálmánné szatmári lakosok, Kovácsy Gyula és Kovácsy Sándor oroszországi hadifoglyok) nevében Szántner Ödön megbízott köt 1918. január hó 5-én ideiglenes örökvásári szerződéseket a kiparcellázott és eladott birtokról.

Falunk helynevei (Csere, Iratványok) világosan mutatják, hogy az évszázadok során nagyobb arányú erdőirtásokra került sor. Ez az erdőirtási folyamat a századfordulóra éppen úgy lezárul, mint a Kis-Küküllő árterületének mezőgazdasági „meghódítása” is. Az 1920-as évek elején szívós és szenvedélyes belküzdelmek árán és után számolódik fel a belterjes gazdálkodást gátló zöldhatár.

Mivel a fokozatosan áruba bocsátott nemesi birtokok megvásárlása jó terjeszkedési lehetőséget kínál, falunk lakói messzemenő erőfeszítéseket tesznek a birtokvásárláshoz szükséges pénzalapok előteremtése érdekében.

Ez a messzemenő birtokvásárlási erőfeszítés méreteiben is számottevő Amerikába irányuló migráció képében jelentkezik. Erdős János úttörő kezdeményezése nyomán a századforduló esztendejétől kezdődően falunk munkaképes férfilakosságának színe-java, szám szerint 73-an, több hullámban, kisebb-nagyobb csoportokban, Fiume, illetve Hamburg kikötőjéből azzal a komoly szándékkal indul „az aranyhímű távol” (Juhász Gyula) partjai felé, hogy néhány esztendő ernyedetlen munkájával összezsugorgatott-összekuporgatott pénzéből pár hold földet vásárolhat, illetve letörlesztheti a földvásárlásra felvett bankadósságát vagy talpra állíthatja gazdaságát. A kivándorlók útlevélügyeit Kuthy Béla, magas vármegyei összeköttetéssel rendelkező községi jegyző intézi, aki később maga is kivándorolni kényszerül és Amerikában hal meg.

A kivándorlók névsora – a kivándorlást kezdeményező, ács- és molnármesterséghez értő Erdős János fiának, id. Erdős János (Paprika) összeírásában a következők: 1. Szabó Ferenc, 2. Pál Sándor, 3. Vas Gál István, 4. Dézsi János, 5. Mátyás Sándor, 6. Fazakas B. Ferenc, 7. Erdős János, 8. Pruszus János, 9. Birtalan Pál, 10. Birtalan István, 11. Fazekas István, 12. Fazekas Mihály, 13. Szatmári István, 14. Vas Lőrinc Sándor, 15. Vas Imre Sándor, 16. Vas Imre János, 17. Vas János, 18. Szabó István, 19. Vas Kacsó János, 20. Vas Jankó János, 21. Bátori János, 22. Bátori János, 23. Erdős Sándor, 24. Erdős István, 25. Roska Sándor, 26. Zolog Ártimon, 27. Fazakas János, 28. Fazakas Ferenc, 29. Jakab István, 30. Jakab Sándor, 31. Jakab Sándor, 32. Dézsi József, 33. Vas Gál István, 34. Dézsi János, 35. Pálosi Ferenc id., 36. Pálosi Ferenc ifj., 37. Pálosi János, 38. Pálosi István, 39. Varga János, 40. Varga István, 41. Imre János, 42. Kis Vas Sándor, 43. Pál György, 44. Orbán Ferenc, 45. Pálosi György, 46. Török János, 47. Krisán Szivuj id., 48. Krisán Szivuj ifj., 49.

Ozsváth Sándor, 50. Méder István, 51. Székely József, 52. Pál István, 53. Ozsváth István, 54. Birtalan János, 55. Szabó János, 56. Mihály János, 57. Ozsváth István, 58. Ozsváth János, 59. Ozsváth Imre, 60. Ozsváth Ferenc, 61. Ozsváth Sándor, 62. Ozsváth György, 63. Dézsi Sándor, 64. Dézsi István, 65. Szántó István, 66. Szántó Sándor, 67. Szántó István, 68. Huszár János, 69. Vészi András, 70. Gergely Sándor, 71. Gergely János, 72. Kapusi János, 73. Vas Imre Dénes.

A kivándorlók Saaron és Chicago városában telepednek le, többségükben vasgyári munkára nyernek alkalmazást. Időközben négy házasságot kötött: Ozsváth István (Dézsi János feleségét és 3 gyermekét, Orbán Ferenc feleségét és két gyermekét, Török János feleségét és 2 gyermekét, Pál István feleségét és két gyermekét); három legény Észak-Amerikában köt házasságot más falvakból származó magyar bevándorlók leányaival (Dézsi János, ifj. Pálosi Ferenc, Ozsváth János). A húszfőnyi csoport kivételével a csávási kivándorlók valamenynyien hazatérnek. Nagy karriert egyetlen csávásnak sem sikerült csinálnia, de a szívósak, a következetesek, az odaadóan takarékosak részben vagy egészében megvalósíthatták kitűzött tervüket.

Az utolsó hazatérők alighogy fellélegeznek a családi tűzhely melegénél, máris a „csukasziürke” egyenruha várja a sok megpróbáltatáson átmert „odüsszeuszokat”. Az első világháború alatt falunkból 115 férfit hívtak be katonai szolgálatra. Az anyakönyvek tanúsága szerint az orosz fronton 16, az olasz fronton 2, a szerb fronton 1, a román fronton 1 személy, összesen húsz személy veszíti életét (az összes bevonultak 17,40%-a). Orosz fogságba 13, olasz fogságba 4 személy kerül, összesen 17 személy (az összes bevonultak 14,78%-a). Itthon a szántás-vetés terhére hordozó öregek és asszonyok körében a „spanyol” 11 halálesetet okoz.

A két világháború közötti időben sokan indulnak el szerencsét próbálni hazai tájainkon is. Fiatal párok cselédeskednek a környező szász falvakban (innen származik a falunkban itt-ott megfigyelhető szász hatás). Lányok szolgálnak a szomszédos városokban. Vannak, akik a faluban, vannak, akik a désfalvi Pataki és Jármí birtokosoknál vállallnak részes munkát. Vannak, akik vincelléreskednek, vannak, akik cséplőgéppel járnak.

1924-ben három férfi (Vas Lőrinc Ferenc, Méder Sándor, Dézsi Ferenc) Kanadába, hat férfi (Birtalan Sándor, Vas Imre Gábor, Pruszus István, Papp István, Vas János, Fazakas István) pedig Argentínába vándorol. (Pruszus István az egyetlen, aki feleségét is magával viszi.) Egyetlen család kivételével ezek a kivándorlók is apránként hazaszállingóznak.

Felsorolt adatainkból meggyőződhetünk, hogy a csávási emberek minden munkaalkalmat megragadnak itthoni vagyontáruk, gazdaságuk gyarapítása érdekében. A csávási nép komolyan ragaszkodik szülőföldjéhez. Számára a

földművelés jelenti az egyetlen lehetséges, igazi boldogságot ajándékozó életformát. Ipari munkát csak kénytelen-kelletlen vállal.

Az 1938. évi állapotot véve figyelembe, falunk lakóinak birtokviszonyai a következő képet mutatják:

családok száma	területnagyság
10	1 holdig
32	1–3 holdas
25	2–5 holdas
39	6–10 holdas
4	11–15 holdas
8	16–20 holdas
5	21–25 holdas
3	26–30 holdas
1	31–40 holdas

Összesen: 127

A leírásunkból kitetszik a törpe- és kisbirtokosok jelentős száma (53,85%). A belterjességre törekvő paraszti gazdálkodásban a középgazdák járnak az élen. Ők kezdeményeznek, ők diktálják a mezőgazdaság ritmusát. A kemény beharcolok nyomán megszüntetett zöldhatár helyén erőteljes bükkönytermelés indul, melyet a 30-as évek közepétől felvált a törökbúzaföldekbe vetett lóhere nagyméretű termelése. Az apró lóheremagvakat a formája után „muzsikának” nevezett eszközzel vetik el. A gazdag lóheretermés nyomán fellendül a szarvasmarhatenyésztés. Az igázott, de főleg pillangósokkal takarmányozott tehenek tejhozama és ellési százaléka jó. Több gazda ért a beteg szarvasmarha népi gyógyításához és az ellés levezetéséhez. Állatorvoshoz csak nagy baj esetén fordulnak. A termelt tej nagy részét a marosvásárhelyi vajgyár vásárolja fel. Sok növéndéket tartanak. Az állatokat egész nyáron át legeltetik. A falu csordapásztort tart. Csávási sajátosság, hogy a családjával részmunkát is vállaló törpegazda is jó pár tehenet tart. Az eredményes állattenyésztés fellendíti a földművelést. A kapcsolat kölcsönös. Az okos vetésforgó (kapásnövény, lóhere, kalászos) és bőséges szerves trágyázás eredményeként kétszeri vetésszántás után holdanként a kis- és középgazda a bányai búzából 14–16 mázsás terméseredményt ér el. A nagygazdák természhozama a csökkentebb trágyázás miatt 12 mázsá körül mozog.

Igen szép eredményeket érnek el a bikaborjak nevelése és a magyar fajta fűhár ökrök hizlalása terén. Meghizlalt állataikat a bonyhai, dicsőszentmártoni és kükküllővári vásárokon értékesítik. A külföldre is szállító marhakereskedőkkel állandó összeköttetésben lévő néhány törpe- és kisgazda jó pénzért Kolozsvárig, Máramaroszigetig, sőt Csernovicig is elhajtja lábón a jószágot. Ellés előtt álló

vagy kisborjas, nagy fejőstehenüket eladják az őszi betakarítás után, helyébe gyengébbet vásárolnak, a „kivágott” árkülönbözettel télire lábbelivel felöltöztetik családjukat, kifizetik adójukat. A gyengécske tehenet télen odaadó kúrával feljavítják.

Dali Gyula lelkipásztor kezdeményezésére és szakszerű tanácsára négyzetes vetésben (kvadrátolás) termesztik a törökbúzát. Az így termesztett kukorica holdanként csövesen 4000 kg körüli hozamot ad. Ez a bőséges törökbúzatermés az állattartásban érezteti újra kedvező hatását. A hizlalásra fogott szarvasmarhákat lisztezik. Sok disznót hizlálnak. Előszeretettel a báznai „kendős” disznót tenyésztik. A falu törzskönyvezett apaállatot (kant és bikát) tart. Juhaikat a harmadik, negyedik határon legeltetik. nyájaikat pár esetben a székelyföldi havasokba is felhajtják.

A nagy filoxéravész következtében kipusztult szőlőterületeket rendre-rendre újra beplántálják. Az eladó mustra, borra állandó vevőjük van. Sok gyümölcsöt termelnek. Főleg a szépen és gazdagon díszelő körtét kedvelik.

A belterjesen gazdálkodó falu terjeszkedési óhaja és ereje nagy. Csávás az a szorgalmas és takarékos falu, mely földeket vásárol a bonyhai, bernádi, mikfalvi és désfalvi határon. A belsőségek hiánya falunk egyre égetőbb szükség.

2) Az első világháború apokaliptikus esztendeit elég nagy vérvesztéssel átvészelő falu lakossága évről évre szaporodik.

1912–1938 között

a szülések száma	759 lélek
a halálozások száma	<u>557 lélek</u>
természetes szaporulat	202 lélek

1912–1938 között a házasságkötések száma: 185.

A többgyermekes családok rajzás előtt álló méhkaptárakhoz hasonlíthatók. A rajzás a házasságkötés. Az ősi gyakorlat az, hogy a kisebb gyermek marad az ősi telken. A nagyobb fiú- vagy leánygyermekek kiházasodnak, helyi kifejezéssel: házastársuk otthonába „szállnak”. A falu egyeteme nagyon pontosan számon tartja, hogy ki marad otthon és kinek kell „szállnia”. A fiatalok egymásra találását ez a szempont is befolyásolja. A szülők már a bölcsőben kiszemelik kicsiny gyermekük eljövendő élettársát. Mint a fejedelmi és királyi dinasztiák. E szemléletnek háttere a korlátolt számú belsőség átöröklését meghatározó szokásjog, mely szerint a legkisebbik a szülőknél marad, a többi pedig „száll”, vagyis kiházasodik.

Csávás falu társadalma, mint minden falu társadalma, strukturált. Az aránylag egyforma birtokviszonyokkal rendelkező családok a házasságkötés kérdésében is egymásra tekintenek. A párválasztás kérdésében azonban nem minden esetben érvényesül a birtokviszonyok következtében kialakult társadalmi differenciáltságból következő rang rendje. Miért? Azért, mert falunkban a

két világháború között, sőt később is, érvényesül a hajdani jobbágykor életformájának tudata, mely az egykori azonos possesszorhoz tartozó családok közötti szolidaritásban, barátságban és kölcsönös ragaszkodásban nyilvánul meg. Ez a tudat sok esetben erősebb, mint az új birtokviszonyokból eredő családok közötti új értéksorrend. Ez a tudat és az ebből következő szolidaritás sok esetben átlépi az új birtokviszonyokból következő társadalmi hierarchia mesterséges korlátait. A párválasztás kérdésében is. Csávás hajdani nagy possesszora a bonyhai Bethlen család, mely a XVIII. században két ágra, az Ádám és a Farkas ágra oszlik. Azoknak a csávási családoknak az ősei, akik ma a Nagy utcában laknak, e két gróf valamelyikének voltak a jobbágyai. A családok többsége ma is tudja és ma is számon tartja, hogy hajdani őse Ádám grófhhoz vagy Farkas grófhhoz tartozott. Azok a családok, amelyek a Kis utcában laknak, az úgynevezett „apró részesek”, mert hajdani őseik a bebíró kisebb nemesek jobbágyai voltak. A hajdani jobbágyi életforma társadalmi tudatában a Nagy utca és a Kis utca családai között rangkülönbség volt. A XIX. század közepe óta megváltozott társadalmi rend és megváltozott birtokviszonyok ellenére bizonyos esetekben még mindig visszatér a Nagy utca és Kis utca lakói között a hajdani jobbágyi életforma tudata. A párválasztás kérdésében is.

A családi hajlékból „elszálló” fiatalokat kiházasítják. Ez a kiházasítás a két érdekelt szülő kölcsönös „megállapodása” szerint történik. „Az elszálló lány” bűtort, házilag szőtt-font kelengyét és bizonyos külterületet, tehenet, borjút visz magával hozományként. Az „elszálló” legényt is kielégítik jussából. Falunkban igen erős tendencia mutatkozik a „nagycsalád” összetartására. Különösen azon nagybaccska földtulajdonnal rendelkező családok esetében, melyek főleg a századforduló óta halmozták össze birtokukat. A falun belüli házasság kérdésének igen sok ága-boga van. E kérdés külön vetületét képezi az „öreg leányok” és az „öreg legények”, a mindkét nembeli fiatalabb-öregebb özvegyek, illetve fizikailag vagy morálisan csökkent értékű személyek házassági kérdése. Ilyen esetekben lehullanak mind az ősi tudatformákból, mind az aktuális birtokviszonyokból eredő és következő korlátok, és a döntő cél a minél előnyösebb kompromisszum elérése. E közvetítésben a döntő szerepet a mindentudó öregasszonyok játsszák.

Csáváson a faluból való „elszállásnak”, végleges kiházasodásnak van egy elismert és van egy lenézett formája. Ugyanígy a faluba való beházasodásnak is. Az elismert forma az, amikor az így összekerülő fiatal pár nem csávási tagja valamelyik Bonyha környéki falu (Bonyha, Dányán, Gógán, Váralja) szülötte. Itt ismét egy olyan ősi gyakorlatról van szó, melyet csak történelmileg magyarázhatunk meg. Megállapítható, hogy a Bonyha környéki katonafalvak történelmileg zárt egységet alkottak. E falvak egykor a Nagy Lajos király által építtetett és a Mária Terézia által leromboltatott ősi királyi vár, Újvár kisugárzási körébe tartoztak. Vallásilag is és gazdaságilag is érvényes a Bonyha-

központúság. E falvak magyar ajkú lakói református vallásúak, etnikailag és etikailag azonos vonásokat hordoznak, az élet minden aspektusát átfogó tradíciójuk azonos. A szóban forgó Bonyha környéki falvak néprajzilag és nyelvészetileg is egységesek. A kiházasodásnak lenézett formája az, amikor valaki e körön kívül száll. Ilyen esetek rendszerint kényszerkörülmények folytán alakulnak ki. Csáváson divatozó szólásmondás az, hogy a leány forog, mint a pénz. A két világháború között a csávási leányok elég sokfelé elforognak. Így a Maros terére (Ugra, Besenyő, Sárpatok), a Nyárad mentére (Lőrincfalva, Fintaháza) és az egykori Küküllő vármegye többi falvaiba (Désfalva, Harangláb, Mikefalva, Gálfalva stb.), illetve városaiba (Dicsőszentmárton, Erzsébetváros).

1912–1938 között házasság folytán kb. 45 személy száll Csávás falu határán túl, s mintegy 15 személy költözik falunkba.

1938, az utolsó békeesztendő végén falunk demográfiai képe a következő: lélekszám 823, a tanköteles gyermekek száma 102, konfirmandus növendékek száma 30. Egyke nincs, a kettőcske ritka. Ha egyke vagy kettőcske előfordul, annak rendkívül komoly indoka van. A terhesség művi megszakítása falunkban ismeretlen. A gyermeket Isten legnagyobb áldásának tartják. A meddőség szinte szégyenszámba megy. (Érdemes megemlíteni id. Dézsi János példáját és megható vallomását. Id. Dézsi János olyan 1,5 holdas gazda, aki részesmunkát is vállalva, mindig jó pár tehenet és malacos kocát tartott. Egykor Tordán csizmadia-mesterséget tanult. Tíz élő gyermek apja, aki a gyermeket a legnagyobb földi áldásnak és boldogságnak tartja, aki a gyermekben látja az életküzdelem célját. Szívesen szereti magát Jákob pátriárkához, feleségét, Szabó Lillát pedig gazdag termésű szőlőtőkéhez hasonlítani. Tíz gyermeke és 17 unokája körében 1972-ben feleségével együtt makkegészséges, vidám ember, aki 73 éves korában is erőlködés nélkül kaszál. Legnagyobb és legkisebb gyermeke között kerekén két évtized a korkülönbség. Fiaiból mesterembereket nevelt, leányait mesteremberekhez adta feleségül. Népes családja sok terhének hordozása közben még arra is volt ideje és energiája, hogy az egyháznak huzamosabb időn keresztül kurátora legyen.)

Az alábbiakban a vizsgált időszak (1912–1938) népmozgalmi statisztikáját kívánjuk kissé részletesebben bemutatni.

Év	Születések száma	Halálozások száma	Házasságkötések száma
1912	36	28	5
1913	38	21	9
1914	30	30	2
1915	24	36	6
1916	13	34	5

Év	Születések száma	Halálozások száma	Házasságkötések száma
1917	24	24	6
1918	20	22	6
1919	31	16	11
1920	38	21	8
1921	37	23	8
1922	27	16	6
1923	35	22	6
1924	28	16	6
1925	28	20	3
1926	28	23	5
1927	31	19	10
1928	34	16	8
1929	31	20	12
1930	29	13	2
1931	22	20	9
1932	35	18	7
1933	27	22	12
1934	26	18	10
1935	23	15	5
1936	21	13	4
1937	20	13	8
1938	23	15	7
Összesen:	759	557	185

Természetes szaporulat: 202 lélek.

3) A belterjes gazdálkodásra törekvő falu művelődési élete is belterjes. A két világháború között Csávás tovább éli tradicionális kulturális életét. Művelődési eszményeit az egyház hordozza és testesíti meg. A csávási egyháztól és lelkipásztortól nem idegen a kultúrprotestantizmus törekvése sem. A falu kulturális középontja a templom, bár a templomban kulturális ünnepélyeket sohasem rendeztek. Sem karácsonyfa-ünnepélyeket. Dali Gyula lelkipásztor helyes theologiai orientációjára vall, hogy a templomot nem tette kulturális megnyilvánulások színterévé, hanem megtartotta azt templom mivoltában. A csávási egyház művelődési rendezvényeinek színtere az 1900-ban épült két tantermes iskola, mely – helyi kifejezéssel élve – „a víz mellett”, vagyis a Kis-Küküllő mentén a századforduló legkorszerűbb iskolája.

A csávási egyház messzemenő áldozatot vállal hitvallásos iskolája megtartása és fenntartása érdekében. Az első világháború előtt, amikor több református

egyház anyagi megfontolásból lemond hitvallásos iskolájáról és a közoktatás ügyét átruházza az államra, a csávási egyház éppen akkor korszerűsíti minden szempontból iskolai oktatását. Csávás igen megbecsüli a jó iskolát. A többre, jobbra törekvő falunak szüksége van a jó iskolára.

A csávási egyház szereti a muzikális tanítót, aki képes a harmóniás éneklés szerint végezni kántori teendőit. A harmóniás éneklést a csávási egyházban id. Belle József tanító honosította meg, aki azt a Backamadarasi Kis Gergely professzor (1768–1787) által újjáépített és újjászervezett székelyudvarhelyi kollégiumból plántálta át a csávási egyházba.¹ Id. Belle Józsefet a csávási oskolamesteri hivatalban fia, ifj. Belle József követi, kinek nyomán megerősödik Csáváson a XIX. század elején meghonosodott harmóniás éneklés. Tollas Árpád személyében erőskező, fegyelmezett, az énekkultúra iránt jó érzékkel rendelkező, talantumos tanító vezeti kántori minőségben a templomi éneklést, a kórus tevékenységét és az iskolai oktatást. Tollas Árpád tanító első világháborús frontszolgálatára során súlyos légnyomást kapott, és ennek következtében igen ideges természetűvé vált.

Az időközben megszervezett második tanítói állást Dali Gyuláné, született Ambrus Emma tanítónővel töltik be.

Tollas Árpád nyugalomba vonulása után Pethő Gyula, Dali Gyula lelkipásztor unokaöccse lesz az igazgató-kántortanító.

A gyermekek hét osztályt végeznek. Konfirmációjuk után, a vasárnap délelőtti istentisztelet után külön templomi oktatásban részesülnek. Az iskola az irodalom területén a nemzeti klasszikusokat kedvelteti meg. Az oktatás színvonala magas. A vallásórát az iskolában a lelkipásztor tartja. A tanítók gondozásában népkönyvtár működik.

A faluban a lelkipásztor elnöklete alatt gazdakör tevékenykedik. Az EMGE „aranykalászos” tanfolyamai tartalmasak és látogatottak.

A falu kulturális életének nagy hagyományokkal rendelkező fóruma: a kórus. A kórusnak 1938-ban 52 aktív tagja van. Minden sátoros ünnep első napján este színdarabos mulatságot rendeznek. A csávási kórus részt vesz az országos dalosversenyeken. Tagja az országos magyar dalosszövetségnek. Próbáit esténként az iskolában tartja. Saját harmóniuma van.

A csávási egyházban különösen a karácsonyi ünnepkör gazdag. Karácsony szombatján van a hagyományos karácsonyi kántálás, melyben a legényeken kívül házasemberek is odaadóan részt vesznek. A legények a Kis utcán, a házasemberek a Nagy utcán haladnak háztól házig. Minden családot kivétel nélkül megtisztelnek. A kántálást a lelkipásztor megénekelésével kezdik. Itt együtt van még a kántálók összessége. Ezután két csoportra oszlanak. Csávási sajátosság

¹ Kis Ferenc: *A Székely-Udvarhelyi Ev. Ref. Collegium történelme*. Székely-Udvarhelyt, Becsek D. könyvnyomdája. 1873. 45.

az, hogy a kántálás alkalmával egybegyűlt adományok nem az egyház pénztárába folynak be, hanem ezzel az összeggel fogadják meg a zenészeket, akik a szokásos gyakorlat értelmében egész vízkereszt (kiskarácsony) napjának estéjéig kötelesek muzsikálni. Karácsony első napján vecsernye után van a gyermekek karácsonyi tánca, melyet egy önként ajánlkozó családnál rendeznek meg. A gyermekek számára külön zenészt fogadnak.

Szilveszter este sötétedés után „eléneklik” az esztendőt. A fiatal házasemberek a parókia előtt gyülekeznek. A falu néhány pontján eléneklik a 100. éneket (Ismét egyik esztendeje...). Majd ugyancsak a parókia előtt a 103. énekkel (Ez esztendőt megáldjad...) köszöntik az új esztendőt. Közben az ifjúság a falu fölé magasodó Ólom hegyen felaprózza a „csóvát”, mely fiatal, földbe ázott fa azt hírleli, hogy tilos a szőlőben járni, mivel már kezd érni a termés. E „csóva” felállítására mindig István király napján kerül sor. Majd szalmával befonnak egy vaskereket, melyet a „csóva” tűzénél meggyújtanak, és a „tüzes kereket” ujjongó kiáltozások közepette beengedik az Ólom hegy lejtőjén. Ezzel a szép, fényes tűzijátékkal búcsúztatják az ősztendőt. A csávási gyülekezet nem tart szilveszter éjszakáján templomi istentiszteletet, nem kongatják meg a harangokat sem, mivel a szilveszterezést pogány szokásnak tartja és nem tekinti azt keresztyén életgyakorlatnak.

„Púpos napkor”, vagyis húshagyókedden színdarabos mulatságot rendeznek. A népszínművek örvendenek a legnagyobb sikernek (pl. *A betyár kendője*).

A húsvéti locsolást a legények közösen végzik. Zenészekkel keresik fel a leányos házakat. Rendszerint az illető családdal rokon legény mond beköszöntőt, majd egyet-kettőt fordulnak.

A karácsonyi kántálás, a húsvéti locsolás beköszöntői valószínű, hogy XIX. századi szövegek. A lakodalmak alkalmával elmondott vőfélyversek is régi verses szövegek. Ezek a szövegek az évtizedek folyamán természetesen bizonyos módosulásokon mentek keresztül.

Az ifjúság a téli estét a fonóban tölti.

Az idősebbek szeretnek olvasgatni. Az „amerikások” szinte mindenike bibliát és imádságoskönyvet hozott haza. Ezeket szeretik leginkább olvasgatni. Kedvenc írójuk Jókai. Kedvenc költőjük Petőfi. A következő sajtótermékeket járatták: Református Család, Harangszó, Magyar Nép, Gazda, Ellenzék, Keleti Újság.

A falu közegészségügyi állapota kielégítő. Egészségügyi gondozását a bonyhai körorvos végzi. Bonyhán gyógyszertár is működik az osztrák eredetű, római katolikus kápolnát építtető Scheitz család tulajdonában. Az anyakönyvek tanúsága szerint a két világháború között falunkban a legtöbb halálesetet a heveny tüdőmegbetegedések okozták. Néhány esetben TBC is előfordul. A csecsemő- és gyermekhalandóság elég magas.

A falu morális élete jó. Házasságok felbomlására nincs precedens. A családi élet nehézségei nem vezetnek váláshoz. Tudnak túrni, megbocsátani, újrakezdeni. Ha a fiatal menyecske első haragjában hazaszalad, nemsokára önként visszatér urához. Csáváson a család szent. A szülők szeretik gyermekeiket, a gyermekek tisztelik szülőiket. A család és a családi élet stabilitása komoly keresztényiségükből következik.

A csávási mulatságok, vendégségek bensőségesek, vidám, szívet-lelket gyönyörködtető mulatságok. Bakalódások, bicskázások, verekedések nem fordulnak elő. Bár a csávási szőlőhegyek kiváló borokat teremnek, bár több pálinkafőző üst is működik a faluban, duhajkodó, tántorgó részekkel nem lehet találkozni sem a mulatságokon, sem az utcán. Néhány öregember estéként elkvaterkázgat a fogadóban, de fiatal embernek, legénynek egyenesen szőgyen az ivóban állingálni, iddogálni. Az alkoholizmus nem pusztítja az embereknek sem az egészségét, sem az erkölcsét. A vidámság alkalmában nincs hiány. A disznótörök, a névnapozások (János, István, Sándor, József) összegyűjtik a rokonságot. A családi mulatságok során egyaránt énekelnek templomi és világi énekeket.

Csávás erkölcsi képéhez hozzátartozik az anyagi javak megbecsülése. Nem szeretik sem a tékozlókat, sem a fősvényeket. Komoly beosztással élnek, de a szászvárosi árvalház részére esztendőnként pénzt, gabonát, szőteményt szívesen és szépen adakoznak. A férfiak és a nők egyaránt kötelességtudóak. A családban a gyermekeket szorgalmas munkára nevelik. A legénykéek szívesen járnak a bárányokkal, juhokkal; a leánykák a pipékkel. A gyermekek fokozatosan beleszereznek a tapasztalati mezőgazdaság ismereteibe. A legények fokozatosan elsajátítják a gazdaság vezetését, a lányok a háztartás vezetését, a gyermekek nevelését és a szövés-fonás mesterségét. A rokonsági, komasági kapcsolatokat őszintén és bensőségesen ápolják. A kaláka jegyében a családok egymást kölcsönösen segítik. Lakodalom, temetés, házépítés, szőlőplántálás – mind-mind jó alkalom a rokoni szeretet és összetartozás megbizonyítására. Csávás a maga egyetemében tulajdonképpen egy nagy család, melyet a vér szerinti rokonság szálai fűznek egybe. A falu közösségi tudata erős. A falu közösségi ügyeit (pl. útjavítás, hidak-pallók építése, javítása) közös megegyezés alapján intézik. A falu közösségi ügyeit intéző bírónak tekintélye van. Megtisztelik a maguk közül választott előljárót.

A csávási emberek tárulkozóan barátságosak, derűs kedélyűek, szíves vendéglátók, megbecsülik a más falubelieket. Idegen legények nyugodtan járhatnak vizitába, senkit sem bántanak.

Csávás lelkülete, szellemisége leghívebben a templomi istentiszteleten fejeződik ki. A templomban a gyülekezet tagjai a padokban szigorúan életkor szerint ülnek. Templomi padperek sohasem voltak. A férfiak rendjén az öregemberek ülnek elől, a legények pedig a kórusban. A nők rendjén a leányok ülnek elől, az idős asszonyok hátul. Az úrasztala köré is szigorúan életkor szerinti rendben

állnak ki. Mind a férfiak, mind az asszonyok rendjén legelől a legidősebb áll. Erre a gyülekezeti rendre maga a gyülekezet vigyáz a legéberebben. Csávás a szó tiszta értelmében: keresztyén falu. Hitük, szeretetük képmutatás nélküli. A templom életük központja. Az imádság és a zsoltár számukra nem ünnepi dísz, hanem az a szilárd fundamentum, melyen áll a falu közösségi, erkölcsi és művelődési élete. A csávási emberek öntudatosak. Ismerik lelki, szellemi értékeiket. Büszkéek egyházukra, büszkéek falujukra. És méltán.

II.

4) A bécsi döntés után Csávás közigazgatásilag Dél-Erdélyhez tartozik.

A katonai behívások megkezdésével egyidejűleg lezárul Csávás történetének egyik jelentős szakasza. A fehér színű behívók fegyver alá mozgósítják a falu minden korhatáron belüli férfilakosát, szám szerint mintegy 195 főt, akik közül 67-en teljesítenek fegyveres frontszolgálatot. A különféle harcmezőkön 14-en veszítik életüket (20,89%) és 26-an kerülnek hadifogságba (38,80%). A bécsi döntés után néhány asszony társaságában a szabadságra hazatérő „koncentrációk”, majd a moldvai (besszarábiai) frontról visszavonuló munkaszolgálatosok közül mintegy 140-en Észak-Erdély irányába átlépik a határt. Ezek közül 55-en tovább katonáskodnak a magyar hadsereg kötelékeiben, 85-en pedig civil foglalkozást nyernek. Ezek a nyárádmenti falvakban mezőgazdasági cselédek, illetve vasúti vagy cukorgyári munkások.

Falunk népmozgalmi statisztikája a háborús esztendő (1939–1944) során szenvedő állást mutat.

1939–1944 között Csávás népmozgalmi statisztikája így alakul:

Év	Születések száma	Halálozások száma	Házasságkötések száma
1939	18	22	4
1940	15	20	1
1941	16	13	–
1942	14	12	3
1943	7	5	1
1944	8	17	2
Összesen:	78	89	11

A katonai behívások, az Észak-Erdélybe való áttelepülések és a természetes apadás következtében falunk lélekszáma 624 főre csökken, mely 26 lélekkel kevesebb, mint az 1857. évi populationis tabella lélekszáma.

Az egyház és az iskola, a falu és a családok gazdasági vezetését átveszik az öregemberek. Alig konfirmált legényecskék és az asszonyok erős férfimunkát végeznek. Az asszonyok hordozzák az élet minden terhét, gondját. Szántanak, vetnek, kaszálnak; erdőre, malomba járnak. Közben nevelik a gyermekeket és istápolják a betegeket, az elaggottakat. Az otthontól távoli férfiak – akikért csak imádkozni tudnak a templomban és otthon – a lövészárkokban, a munkatelepeken, hadifogolylágerekben, cselédsorsban ismerkednek a teljes létbizonytalansággal, az esztelen halállal, a tetűvel és a kiütéses tifusszal, a vérhassal és a honvágy kinjaival. Az embertelenséggel és a szép emberség megható példáival.

1944 őszén, a szomszédos Mikefalva határában dülő harcok idején maga a falu is konkrét kapcsolatba kerül a háborúval. Csáváson állomásoznak az első vonalból pihenőre visszavont egységek, a vöröskeresztes és a hadtápos alakulatok. A szomszédos Mikefalva határában, a Kis-Küküllő vonala mentén húzódik a front. A folyón átkelni akaró román gyalogság súlyos veszteségeket szenved.

A háború esztendei alatt az egyház végzi a maga hagyományos szolgálatát. A háború okozta gondokat, sebeket enyhíti az egyház pásztori gondviselése és szeretetszolgálat. Dali Gyula lelkipásztor hivatása magaslátán áll.

5) Amikor véget ér az a legszörnyűbb „dance macabre” (haláltánc), melynek a vén Európa valaha is szenvedő tanúja volt, a szélrózsa minden irányából apránként hazaszállingóznak a sok viszontagságot átvészelt csávási „odüsszeuszok”. Mindössze 16-an telepednek le házasságkötés kapcsán más helységeken. Tiltott határátlépés vádjával sokan a szebeni hadbírószék elé kerülnek. Nagyobb arányú katonai sorozás következik. Sokakat újból kötelező munkaszolgálatra koncentrálnak.

De mégis „incipit vita nova” (Dante)! Kezdődik az új élet. A viszontlátás és az otthon öröme kimondhatatlanul nagy. Az új „hárijánosok” a szörnyülködő asszony nép és a szájtáti gyermekserég előtt, akárcsak apáik és nagyapáik, elmesélik háborús „kalandjaikat”. A királyi román hadseregben hegyivadász Ozsváth Imre a Kaukázus égbe nyúló szikláiról mesél. Gólya János gyalogos pedig ezredének, a 82. román gyalogezrednek szeverasztropoli megsemmisüléséről. De már mocorog az élet ezernyi rügszeme. A várt lányok várat nyernek. A farsangi vasárnap délutánok lakodalmas nótáktól hangosak.

Bár az 1945-ös esztendő népmozgalmi mérlege még mindig hatfős szenvedő állást mutat, de lassan végéhez közeledik a háború okozta demológiai apály.

A fokozatos és sorozatos hazatérések, valamint a 17 fős természetes szaporulat nyomán falunk lélekszáma 1949 végén már 736 fő.

Lássuk az 1945–1949. évek népmozgalmi statisztikáját:

Év	Születések			Halálozások			Házasság kötések	Természetes	
	Fi	Nő	Össz.	Fi	Nő	Össz.		szaporula	apadás
1945	6	4	10	9	7	16	7	–	6
1946	8	10	18	5	3	8	13	10	–
1947	7	6	13	7	6	13	8	–	–
1948	5	5	10	5	4	9	7	1	–
1949	12	14	26	8	6	14	9	12	–
Össz:	38	39	77	34	26	60	44	23	6

A háború tűzén átment férfiak a háború utáni nehéz gazdasági válságban, az infláció és az aszályos esztendők közepette is komolyan igyekeznek gazdaságuk felvirágoztatására. A szenvedések tűzén átment férfiak nemcsak fájdalmas emlékekkel telítődnek, hanem messze tájak hasznos mezőgazdasági ismereteivel is gyarapodnak. Erdős Dénes, Gergely János, Szathmári Dénes honvéd őrmesterek messze tájakon megfordulnak. Pálosi Ferenc, Kis Vas István, Vas Imre István a zöldségtermesztés terén szereznek új tapasztalatokat. A csávási paprika jó másfél évtizedig uralja a dicsőszentmártoni és medgyesi piacokat. A csávási gazda a szántóföldi termelés, az állattenyésztés és a szőlőművelés terén azt a maximumot produkálja, melyre az erdélyi kiskazda a maga tapasztalati gazdálkodási módszerével egyáltalán képes, jöllehet a csávási határon ún. első osztályú föld nem található. A csávási ember a klasszikus földműves tipikus megtestesülése és megtestesítője. A csávási ember az intellektuális pályák iránt nem tanúsít különösebb érdeklődést. A két világháború között a falu egyetlen szülötte sem szerez egyetemi vagy érettségi diplomát. A csávási lélek erényei – a derűs vidámság, az emelkedett komolyság, a tervszerű takarékoság, az erős önfegyelem, az ernyedetlen szorgalom, a munka öntudatos megbecsülése, a katonás rendszeret, az erős etikai tartás – következtében újra kezd kivirulni falunkban a meghitt, bensőséges, családi élet.

A háború után, a gyülekezési tilalom megszűnésével, a hagyományos keretek között újra fellendül a falu kulturális élete. Újra kiteljesedik a kórus tevékenysége, mely az apokaliptikus esztendők során csak mint temetési dalárda működött. Falunk legnagyobb belső ereje az a közösségi szellem, mely impozáns gondolkodási és cselekvési egységben nyilvánul meg. A hajdani faluközösség közösségi szelleme él és hat. A háború utáni évek három példája szépen illusztrálja falunk igaz református hitből fakadó humánus közösségi szellemének továbbélését. Az eklézsia évről évre, éppen úgy, mint a háború előtti esztendőkben, pénzzel, terménnyel, szőtteménnyel tovább segíti a szászvárosi református árvaházat. A Bolyai Tudományegyetem javára tisztességesen adakozik. A szintiszta református hitű falu a nagy éhség idején harmincöt gyergyói, római katolikus vallású

árvát nyaraltat közel tíz hónapon keresztül. Falunk öntudatos keresztyén falu, s ez képessé teszi a magasztos humanitárius eszmékkel való azonosulásra.

A falu erkölcsi élete szilárd, bár a háború és az azt követő súlyos gazdasági válság éveit itt-ott kilazítják az önfegyelmen nyugvó erkölcsi egyensúlyt. Itt-ott lábra kap a felületesség, a felelőtlenség és a könnyű élet utáni vágyakozás. Ennek nyomán a falunak sajnos olyan új jelenségekkel kell megismerkednie, mint a konkubináció, mint a törvénytelen házasságból született gyermekek problémája. Az itt-ott cselédeskedő nőkkel betelepülő férfiak egy része vagy a távolabbi falvakból betelepülő, beházasodó nők egy része nem tud megfelelően akklimatizálódni „a sajátos csávási erkölcsi világrendhez”, a rend, az önfegyelem, a takarékoság, az ernyedetlen munka, a tervszerűség, a kultúra és a vallás mély megbecsülésének rendjéhez. És ismét olyan új jelenségekkel ismerkedik meg a falu, mint az alkoholizmus, a dologkerülés és a kártyaszzenvedély.

A háború utáni években a falu hitvallásos iskolája hét osztállyal megszakítás nélkül tevékenykedik. Az 1945–46-os tanévben Bonyhán egységes alginázium létesül. Ezt az iskolát 12 csávási tanuló látogatja. Közülük csak Ozsváth Sándor folytatja tanulmányait és szerez egészségügyi technikus diplomát. Ozsváth Gyula és Pálosi Ferenc lesznek az elsők, akik a második világháború után Marosvásárhelyen befejezik középiskolai tanulmányaikat.

A második világháború befejezése után lépésről lépésre visszazökkent a falu és a családok élete a rendes kerékvágásba. Minden szinten tovább folytatódik a két világháború közötti élet. Falunk gazdasági és kulturális színvonala fokozatosan emelkedik. Bár falunk is a kisebbségi sors béklyóiban vergődik, mégis saját belélete erős és tiszta. A magántulajdon elleni vétségek ismeretlenek. Az emberek tisztelik egymást. A politizálás nem kenyeré a csávási embereknek. A két világháború között a falu egyetemesen az erdélyi Magyar Pártra adta le szavazatát. Amikor a falu férfilakossága szép rendben lelkipásztora, kántortanítója és falusbírója vezetésével szavazni ment Dicsőszentmártonba, több alkalommal szembetalálta magát a csendőrség alakulataival, melyek meg akarták gátolni a magyar református falvak lakosságát a szavazásban. Ilyenkor cselhez folyamodtak. Visszahúzódtak, és nem a hidakon, hanem a Kis-Küküllőn átgázolva mentek szavazni. A második világháború után a Magyar Népi Szövetség listáira adták szavazataikat.

6) Néhány vonással rajzoljuk meg Dali Gyula lelkipásztor lelki portréját. Nagyapja (id. Dali István) és apja (ifj. Dali István) utódaiként évtizedeken keresztül ernyedetlenül végzi lelkipásztori szolgálatát. Hivatástudata erős. Theologiaiilag a nemes liberalizmus képviselője, mely szociális tartalmakkal bővül. Feleségével szép hozományt kap, mely a kanonika porciójával és képével kiegészülve, az egyházmegye legvagyonosabb lelkipásztorává emeli. Kiváló mezőgazdasági szakember és pénzügyi szakértő. Több évtizeden keresztül a küküllői egyházmegye pénztárosa, aki mellényzsebéből előlegezi a nagy egy-

házmegye összes pénzügyi kiadásait. Kisküküllő vármegye egyik legtekintélyesebb személyisége, aki kétlovas fedeles kocsival jár. Faluját anyagilag és szellemileg egyaránt felemeli. Alacsony termetű, de rendkívül rugalmas és mozgékony, szép hangú ember.

Évtizedeken keresztül végzett következetes és odaadó evangéliumi szolgálatát összegzi Vásárhelyi János püspök értékitélete, mely szerint a küküllői egyházmegyébe kebelezett Csávás egyházközség az egész egyházkerület legrendezettebb és legfegyelmezettebb gyülekezete.

III.

Csávási Okmánytár

A Csávási Református Egyház lelkipásztorainak névsora

A Küküllői Református Egyházmegye esperesei közül Kónya Ferenc (1783–1797), id. Fogarasi Sámuel (1818–1830) és ifj. Fogarasi Sámuel (1847–1864) foglalkoztak következetesebben és rendszeresebben az egyházmegye lelkipásztorainak személyi kérdéseivel, életrajzi adatainak összegyűjtésével, jegyzőkönyvi megörökítésével.¹ Kónya Ferenc és id. Fogarasi Sámuel gyűjtési anyagának gondos felhasználásával ifj. Fogarasi Sámuel az egyházmegye egyházközségei vonatkozásában elkészítette a lelkipásztorok lajstromát.²

Ifj. Fogarasi Sámuel esperesnek a csávási egyházközség lelkipásztorairól készített lajstromát³ összehasonlítottuk az egyházmegye levéltárában ma is meglévő protocollumok adataival, és azt helyesnek találtuk. Ifj. Fogarasi Sámuel lajstromában az illető lelkipásztornak csak a szolgálatba lépése esztendejét tünteti fel. Mivel Dadai János esperes vizitációs jegyzőkönyve elől-hátul megcsonkulva maradt örökölni reánk és csak az 1648–1657-es évek anyaga maradt meg; mivel Szentiványi János esperes protocolluma csak az 1676. esztendővel kezdődik, ifj. Fogarasi Sámuel tabellái ma hézgapótló szerepet töltenek be. E körülményre való tekintettel a Csávási Máté és Disznajoi Mihály csávási lelkipásztorokra vonatkozó adatokat nem állt módomban összehasonlítani ifj. Fogarasi Sámuel lajstromának adataival.

A fentiek előrebecsátása után, a következőkben bemutatjuk ifj. Fogarasi Sámuel esperesnek a csávási lelkipásztorokról készített tabelláját:

1623 – Csávási Máté	1677 – Aknai István
1650 – Gálfalvi István	1682 – Vadasdi Péter
1668 – Disznajoi Mihály	1696 – Dálnoki István

¹ Nagy László: *A kebli egyháztörténet-írás kezdetei és az első historikusok a Küküllői Egyházmegyében*. Ref. Szemle 1965. 177–186. Kötetünkben is.

² Kónya–Fogarasi: Protocollum. 101–136.

³ Uo. 114.

1701 – Havadtői István

1772 – Bőjte Moses

1711 – Felfalusi András

1784 – Jancso Mihál

1716 – Radnoti János

1790 – Szász István

1744 – Margitai Jonathán

1830 – Szász János segéd

1746 – Arдай István

1836 – Dali István

A táblázat utolsó szakaszához a következő kiegészítéseket csatoljuk.

Szász János segédlelkész (1830–1833), Szász István lelkipásztor fia, a marosvásárhelyi kollégiumban tanult. Fogarasi Sámuel Julianna nevű testvérét vette feleségül.⁴ Miután Szász János Nagykend lelkipásztora lett, Dali István jött örökösödési joggal az igen megöregedett Szász István mellé segédlelkésznek. 1836-ban a nagybaconi generalis synoduson szentelték pappá. Felesége Fazekas Katalin csávási hajadon lett. 1864-ben esperessé választották.

Id. Dali Istvánt a csávási lelkészi állásban fia, ifj. Dali István követte. Ifj. Dali István 1848-ban született. Felesége Gólya Julianna csávási hajadon. Ifj. Dali Istvánt a vármegye legjelesebb szónokaként önnepelték.

Ifj. Dali István tragikus halála után bizonyos időre megszakad a Dali család folytonossága a csávási katedrában. Dali Gyula megválasztásával azonban a család harmadik képviselője került a csávási lelkészi hivatalba. Dali Gyula kiváló mezőgazdasági ismereteivel valósággal fellendítette a falu mezőgazdaságát. Maga is virágzó gazdasággal rendelkezett. Felesége, Ambrus Emma tanítónő hozományából birtokot vásárolt a csávási határban. Gyermekáldáshoz nem volt szerencsájük. Anyagi bőségben és közmegbecsülésben éltek. Dali Gyula pénzügyi szakismereteit az egyházmegye pénztárnokaként kamatoztatta. Dali Gyulában magva szakadt annak az ároni nemzetségnek, mely több mint száz éven keresztül szolgált a csávási ekléziában. Komoly betegségére való tekintettel 1960 nyarán lemondott állásáról, és feleségével Mikefalvára költözött. Örökébe Nagy László haranglábi lelkipásztort választották.

E kiegészítő sorokat csupán megemlékezésként és emlékeztetésként írtuk, hisz ifj. Dali István szolgálatától kezdődően bőséges dokumentáció található az egyházközségi levéltárban.

⁴ Házasságkötési adataikat lásd Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Juhász István. Kriterion, Buk. 1974. 322.

A Csávási Református Egyház iskolamestereinek névsora

Ifj. Fogarasi Sámuel esperes a lelkipásztorok tabellájának mintájára elkészítette az egyházvidék iskolamestereinek egyházközségek szerinti lajstromát is.¹ E protocollum 172. lapjáról az alábbiakban közöljük a csávási iskola mestereinek névsorát.

1647 – Besenyei János	1726 – Dálnoki Demeter
1659 – Bongeczi Mihály	1739 – Péterfalvi János
1677 – Gálfalvi Miklós	1750 – Orbán György
1689 – Hosszufalusi Péter	1756 – Péterfalvi János
1690 – Csávási János	1768 – Váji Pál
1692 – Megyesi Mihály	1771 – Bányai István
1699 – Selyki Márton	1783 – Szabó János
1701 – Zalányi Dani	1800 – Domokos József
1703 – Vásárhelyi János	1805 – Kádár János
1712 – Lisznyai Gábor	1809 – Id. Belle József
1713 – Radnoti Mihály	1844 – Ifj. Belle József
1715 – Uzoni Mihály	

E táblázat margójára a következő megjegyzéseket tesszük:

Besenyei János rektor (1647) nevének a táblázatba való bejegyzése nem ifj. Fogarasi Sámuel, hanem Illyés Géza (1883–1950) kezétől származik. Sajnos Illyés Géza forrását nem jelölte meg. Ismerve azonban Illyés Géza tudományos lelkiismeretességét, bejegyzésének hitelességében nem kételkedünk.

E tabella második nevével kapcsolatosan korrekcióval kell élnünk. E név helyesen így van leírva: Martinus Beogeozi; és helyesen így olvasandó: Martinus Bögözi. Ifj. Fogarasi Sámuel esperes helytelenül olvasta Dadai János vizitációs jegyzőkönyvének 30. lapjáról ennek az iskolamesternek a nevét, amikor őt Bongeczi Mihálynak írta be lajstromába. A latin Martinus keresztnév nem Mihály, hanem Márton. Ez a Martinus Beogeozi (Bögözi) iskolamester a Dadai János esperes által Csáváson 1650. december 3-án tartott vizitációjának jegyzőkönyvében már szerepel.² Így csávási szolgálatát nem 1659-től, amint azt ifj. Fogarasi Sámuel leírta, illetve elírta, hanem már 1650-től kell számítanunk.

¹ Kónya–Fogarasi: Protocollum. 169–182.

² Dadai János: Vizitációs jegyzőkönyv. 30.: „Czavasies Visitao 3 die decbs 1650 in ministerio Stephani Gálfalvi, Rectore Martino Beogeozi.”

Partialis synodusok a Csávási Református Egyházban

Az egyházmegyéek életében a legjelentősebb esemény a partialis synodus, vagyis a kebelbeli ministerek és rectorok részleges zsinata, mely az esperes előülésében évenként legalább egy ízben ülésezett. A partialis synoduson a lelkipásztorokon és oskolamestereken kívül más személy nem vehetett részt. A generalis synodus előtt rendkívüli partialis tartására is lehetőség nyílt, melyen az egyházmegye egységes álláspontjának a kidolgozására is sor kerülhetett. Ha olyan tárgysorozati pontról volt szó, mely az egyházmegye kisebb tájegységének eklézsiáit érintette és érdekelte, akkor az esperes semi-partialist hívott össze. Az egyházjog körébe eső jelentősebb (házassági, fegyelmi) ügyek tárgyalását fogantatosító partialis synodus neve: quindena.

Ifj. Fogarasi Sámuel esperes a Küküllői Egyházmegyében tartott partialis és semi-partialis synodusokról időrendi táblázatot állított össze,¹ innen szemelgettük ki a csávási egyházban tartott partialis synodusok időpontját:

1643. június 12.; 1644. november 28.; 1650. február 14.; 1656 ... 14.; 1685. február 20.; 1710. június 26.; 1715. november 6.; 1726. február 13.; 1737. november 6.; 1748. március 13.; 1761. február 26.; 1772. martius 24.; 1782. június 19. (quindena); 1787. november 15.; 1790. június 8.; 1802. március 24.; 1807. november 18.; 1824. március 30.; 1837. március 14.; 1849. október 23.; 1851. április 2.; 1864. március 31.

Tehát 1643–1864 között a partialis synodus 22 ízben tisztelte meg jelenlétével a csávási egyházat. E vándorló jellegű partialis synodus hitébresztő és hitépítő szerepe vitathatatlan. A vendégfogadó eklézsia a kölcsönös ajándékcseréjében gyakorolhatta a diakóniát.

¹ Kónya–Fogarasi: Protocollum. 23–31.

Csánki Dezső Csávással és Újvárral kapcsolatos oklevelei

(Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.
V. kötet. Bp. 1913. 872., illetve 861–862.)

Csávás (872. lap):

Poss. Chawas (1301. Zimmermann–Werner. Urkundenbuch 1220. Másolat, 1492: Dl. 26812, 1501: Dl. 27773, 1473: Dl. 36393. pag. 129. n. 3., 1502: Dl. 27777). Sacerdos de Chauas (1332–1337: Páp. tiz. I. Mon. Vat. I sor. 96 l.). Chawas (1331: gr. Teleki cs. oklt. I. 44.). Poss Chauas (1361: Dl. 29693). Poss. seu villa Chaauas (1405: I. Bánffy cslt.). Poss. (Ch)awas (1450: Dl. 36407. pag. 86.n 4 és pag. 95). Poss Cawas (1473: Dl. 16167). Poss. Kawas (1495: Dl. 27982). 1361-ben a Haranglábi, a XV. század eleje óta (mint Újvár vár tartozéka) a Losonczi vagy losonczi Dezsőfi, azután a Fejéregyházi vagy Nádasd(d)i, nádasdi Ungor (Ongor, Hongor), Bátori, Bethleni (losonczi Bánfi) családé s a Bátoriaktól némely része (1490 óta) a bonyhai parokiális egyházé is volt. Már az 1330-as években egyházas hely. Ma Szászcsávás, Dicsőszentmártontól kel.

Újvár (861–862. lap):

Castrum (regis). Wywar vocatum. Castellanus noster (az erd. vajdáé) de castro Wywar. (1347: Dl. 29679). Castellanus de Vyuar comes comitatus de Kykulieu (1361: Dl. 29694). Poss. regalis Zenthlas clo ad castrum nostrum (regis) Wywar appellatum pertinens. Castrum (regis) Wywar appellatum (1390: Dl. 7591). Castrum Wywar (1405: I. Bánffy cslt. A. 11. és I. Bánffy cs.okt. I. 483). Castrum Wywar (1495: Dl. 30306.). Poss Warallya cum Castro Wywar (1502–1503: Dl. 27777. Vö. Dl. 27776, 27778). A XIV. században az ugyane vármegyei Küküllővárral együtt királyi vár. 1347-ben István erd. vajda (X. 30. kelt) oklevele szerint az e várhoz tartozó s az ő vajdasága alatt lévő (sub nostro Wayuodatu habitas) Filetelke és Egrestő helységeket I. Lajos király Erdő ispán székely hadnagynak (Hodnogh siculo) adományozta, mely alkalommal e vár várnagya, mint a nevezett erd. vajda embere (alárendeltje) szerepel. 1361-ben ugyane vár várnagya, mint Küküllővármegye ispánja, e megye szolgabírájával együtt ítélkezik. 1390-ben (IV. 20) Zsigmond király az e kir. várhoz tartozó Szent-László helyiséget, kivéven e vár uraldalmából és hatósága alól, hű szolgálataiért Tu(z)soni Simon fiának, nemes Semlyén mesternek, 1405-ben pedig az egész várat, Bonyha mezővárossal, továbbá Bernád, Örményes, Csávás,

Solymos, Dályán és Váralja „magyar és oláh helységekkel együtt” Losonczi (Dezső fia Miklós fiának) Istvánnak adományozta. Később is főleg ez István utódaié (a losonczi Dezsőfiaké), s ezektől a nádasdi Ungor (Ongor, Hongor), Batori (minden valószínűség szerint e vár, s nem csupán tartozékainak részei is) és Bethlen Bethleni családé volt. 1502-ben és 1503-ban ment át végleg a nádasdi Hongor János és édestestvére Miklós birtokából, kir. jóváhagyással, a Bethleni Miklós kezére. – Tartozékait későbbi időből nem ismerjük pontosan. Mikor 1492-ben a magvaszákadt losonczi ifj. Dezsőfi László birtokai kir. adományul a Batoriak kezére átmennek, Váralja, Leppend, Solymos, Monyerós, Hétur, Csávás, Dányán, Erményes helységeket, Bonyha város és Bernáld helység részeit sorolják föl, a vár említése nélkül, az e vidéki birtokok közül. 1495-ben: Bonyha, Csávás, Dányán, Lippend, Váralja, Örményes és Solymos, mint losonczi Dezsőfi birtok, a tordavármegyei Vécs várához tartoznak. Végül 1502-ben, mikor Újvár vára is a Bethleniek kezére kerül, Mogyorós, Hétur, Bun, Solymos, Váralja (Újvár várral), Leppend és Csávás helységeket sorolják föl vele együtt a vármegyéből. (L. a losonczi Dezsőfi cs. s Szent-László és Váralja helys. a.). – Romjainak maradványai a mai kisküküllővármegyei Gógánváralja mellett porladoznak.

A Csávási Református Egyház történelmének legrégibb forrásai

A Csávási Református Egyház történelmének legrégibb, legközvetlenebb és időrendben összefüggő forrását a Küküllői Református Egyházmegye legrégibb hat protocolluma képezi.

Az alábbiakban egészen röviden bemutatjuk ezt a hat protocollumot.

1. *Partialis synodusok jegyzőkönyve* az 1638–1673 közötti évekből Dési János, Dadai János és Szentiványi János esperesek idejében felvett részleges zsinati jegyzőkönyveket tartalmazza 276 számozott negyedív oldalon.

2. *Vizitációs jegyzőkönyv*. Dadai János esperes 1648–1657 közötti években tartott egyházlátogatási jegyzőkönyveit tartalmazza általam beszámozott 74 negyedív oldalon. Csonka.

3. *Protocollum dioceseos orthodoxae Religionis in illustri Comitatu Küküllővár existentis*. Compingi curatum a' R. Viro D. Joanno Vajda Szentiványi p.t. Seniore eiusdem Dioceseos Christiana, 1676 mense Sept. Ennek az 555. számozott negyedív oldalt kitevő bőrkötéses jegyzőkönyvnek az 5–51. lapjain található Dadai János esperesnek az egyházmegye egyházközségei ingó és ingatlan vagyonáról készített inventáriuma, melyet Szentiványi János, Fogarasi Kis Tamás és Gönczi István esperesek értékes jegyzőkönyveinek sorozata követ.

4. *Matricula tractus*, mely 184 számozott oldalon Bonyhai Simon György esperes vizitációs jegyzőkönyveit tartalmazza az 1713–1725 közötti évekből.

5. *Proventus et bona ecclesiarum*. Körösi György esperes 1749-ben készített inventáriuma, mely az általam beszámozott I–XXIV. és 1–156. félív oldalon az egyházközségek jövedelmeiről, ingó és ingatlan javairól készített leltárt tartalmazza.

6. *Vizitációs jegyzőkönyv*, 569 általam beszámozott félív oldalon Bonyhai Simon György és Körösi György esperesek 1726–1761 között felvett egyházlátogatási jegyzőkönyveit tartalmazza.

E hat protocollum összesen 1838 lapot kitevő kézírásos anyagát évek hosszú során következetesen végigolvastam, és az egykori Küküllői Református Egyházmegye összes egyházközségeire vonatkozó anyagot indexeszerűen kijegyzeteltem és „A Küküllői Református Egyházmegye levéltárának bibliográfiai indexe. I. kötet. Az 1638–1761 évek anyagának bibliográfiája” címen 1959-ben 174 gépirásos oldalon közrebocsátottam. E munkánkból egy-egy gépirásos példány megtalálható a Református Egyházkerület kolozsvári levéltárában, a Küküllői Református Egyházmegye levéltárában és a kolozsvári Theológiai Intézet könyvtárában. Ez az anyag aztán teljes terjedelmében megjelent a Református

Szemle című folyóiratban (1993: 150–159, 232–243, 319–330; 1994: 56–71, 125–143, 199–213.).

A következőkben a fent írt munkámból a Csávási egyházra vonatkozó rész közlöm azzal a reménységgel, hogy hathatós segítséget nyújtsak annak a szolgáltatásnak, aki a csávási egyház történelmében kíván elmélyülni és folytatni óhajtja az általunk megkezdett munkát. Véleményünk szerint az itt közölt bibliográfiai index végtelenül megkönnyíti és végtelenül felgyorsítja az eljövendő kutatónak a munkáját, akinek nem kell a szóban forgó 1838 lapnyi anyagot áttanulmányoznia, hogy megtalálja a csávási eklézsia történetére vonatkozó részeket, hanem csak azt a cca 140 lapnyi anyagot kell alaposan áttekintenie, melyet bibliográfiai indexünk feltüntet.

Az alábbi index összeállításával elvégeztem a Csávási Református Egyház régi története megírásának nehezebb részét, a források felkutatásának és megjelölésének szerfölött nagy szorgalmat és odaadást igénylő részét. Az így kijelölt anyag feldolgozásához a magunk részéről sok sikert kívánunk a nyomunkba lépő kutatónak.

Csávás

I. Partialis synodusok jegyzőkönyve

1) Conventus partialis. 1643. VI. 12.	2–3. old.
2) Bandi Erzsébet panasza. 1650. II. 14.	29–30. old.
3) Synodus partialis. 1656. XII. 14.	65–69. old.
4) Szőcs Péter és mátkája Vigh Márta dolga. 1664. III. 9.	101. old.
5) Melder István és leánya ügye.	169. old.
6) Szőkefalvi új templom építésére adományoz. 1670. XI. 13.	180–181. old.
7) Levata causa: Ursula Halmágyi. 1644. VI. 23.	239–240. old.
8) Deliberatum in causa Ursula Halmágyi. 1644. XI. 18.	240. old.
9) Levata causa: Basilii Székely tsavasiensis. 1649. VI. 11.	251. old.
10) Levata causa: Basilii Székely. 1649. X. 29.	252. old.
11) Levata causa: Martha Varga de Csávás. 1659. VIII. 14.	257. old.

II. Vizitációs jegyzőkönyv

12) Visitatio facta in ministerio Stephani Gálfalvi. 1650. II. 14.	24. old.
13) Visitatio facta in ministerio Stephani Gálfalvi. 1650. XII. 3.	30. old.
14) Visitatio facta in ministerio Stephani Gálfalvi. 1653. I. 11.	47–48. old.
15) Visitatio facta in ministerio Stephani Gálfalvi. 1653. II. 11.	57. old.

- 16) Visitatio facta in ministerio Stephani Gálfalvi. 1655. XI. 1. 68–69. old.
 17) Vip IX Visitatio facta in ministerio Stephani Gálfalvi. 1657. XII. 14. 77. old.

III. Protocollum dioceseos...

- 18) Proventus et bona Ecclae. 1676. IX. 5. 11–12. old.
 19) Visitatio in ministerio Stephani Aknai. 1677. IV. 2. 63. old.
 20) Visitatio in ministerio Stephani Aknai. 1680. I. 15. 80. old.
 21) Visitatio in ministerio Stephani Aknai. 1681. I. 14. 91–92. old.
 22) Visitatio in ministerio Petri Vadasdi. 1682. II. 14. 100. old.
 23) Visitatio in ministerio Petri Vadasdi. 1683. I. 14. 107. old.
 24) Levata causa: Andrea Nagy contra consortem suam Annam Vas.
 1684. VII. 24. 117. old.
 25) Nagy Andrásné Vas Kata válópere. 1686. I. 23. 135a old.
 26) Visitatio in ministerio Petri Vadasdi. 1685. II. 19. 136. old.
 27) Synodus partialis. 1685. II. 20. 137. old.
 28) Visitatio in ministerio Petri Vadasdi. 1689. I. 20. 156. old.
 29) Visitatio in ministerio Petri Vadasdi. 1690. I. 17. 160. old.
 30) Visitatio in ministerio Petri Vadasdi. 1693. I. 8. 174. old.
 31) Visitatio in ministerio Stephani Dalnoki. 1696. I. 26. 223. old.
 32) Visitatio in ministerio Stephani Dalnoki. 1698. I. 11. 247–248. old.
 33) Az Eccla erdejéről szóló levél és Bethlen Elek válasza.
 1680. VIII. 26. 248–249. old.
 34) Visitatio in ministerio Stephani Dalnoki. 1699. I. 15. 273. old.
 35) Selyki Márton schola mester causája. 1699. III. 10. 283–284. old.
 36) Visitatio in ministerio Stephani Dalnoki. 1700. II. 20. 294. old.
 37) Visitatio in ministerio Stephani Havadtői. 1701. II. 24. 342. old.
 38) Partialis celebrata. 1701. III. 25. 344–345. old.
 39) Visitatio in ministerio Stephani Havadtői. 1701. II. 20. 356–357. old.
 40) Tiszteletes Vadasdi Péter panasza tiszteletes Havadtői
 István ellen. 372. old.
 41) Visitatio in ministerio Stephani Havadtői. 1703. II. 9. 381. old.
 42) Synodus partialis. 1710. VI. 26. 408–410. old.
 43) Levata causa: Iohannis Vas de Csávás cum consorte sua
 Elisabetha Takács. 1710. XI. 26. 411. old.
 44) Visitatio in ministerio Andrea Felfalusi. 1711. II. 20. 425. old.
 45) Visitatio in ministerio Andrea Felfalusi. 1712. I. 24. 437–438. old.
 46) Visitatio in ministerio Andrea Felfalusi. 1712. XI. 16. 484–485. old.

IV. Matricula tractus

47) Visitatio Felfalusi András prédikátor idejében. 1713. XII. 12.	6. old.
48) Visitatio Felfalusi prédikátor idejében. 1715. I. 25.	25–26. old.
49) Visitatio Radnóti János prédikátor idejében. 1716. XII. 8.	44–45. old.
50) Visitatio Radnóti János prédikátor idejében. 1720. XII. 17.	76–78. old.
51) Visitatio Radnóti János prédikátor idejében. 1722. I. 16.	102–104. old.
52) Visitatio Radnóti János prédikátor idejében. 1723. I. 16.	129–130. old.
53) Visitatio Radnóti János prédikátor idejében. 1724. I. 31.	152. old.
54) Visitatio Radnóti János prédikátor idejében. 1725. I. 31.	173. old.

V. Proventus et bona ecclaeiarum

18) Csávási Reformata Ekklesia Javai.	58–62. old.
---------------------------------------	-------------

VI. Vizitációs jegyzőkönyv

56) Visitatio in ministerio Iohannis Radnóti. 1726. I. 19.	6–8. old.
57) Visitatio in ministerio Iohannis Radnóti. 1727. I. 20.	31–32. old.
58) Visitatio in ministerio Iohannis Radnóti. 1728. I. 18.	51. old.
59) Visitatio facta. 1728. XI. 17.	73–74. old.
60) Visitatio facta. 1730. XII. 4. in ministerio Iohannis Radnóti.	106–107. old.
61) Visitatio facta. 1731. XI. 11.	130–131. old.
62) Visitatio in ministerio Iohannis Radnóti. 1732. XI. 10.	153–154. old.
63) Visitatio facta. 1734. I. 29.	173. old.
64) Visitatio facta. 1735. II. 15.	191. old.
65) Visitatio facta. 1735. XI. 19.	201. old.
66) Visitatio facta. 1737. I. 21.	215. old.
67) Visitatio facta. 1738. I. 19.	239–241. old.
68) Visitatio facta. 1739. II. 9.	255. old.
69) Visitatio in ministerio Iohannis Radnóti. 1740. I. 25.	275–276. old.
70) Visitatio in ministerio Iohannis Radnóti. 1741. III. 7.	294–295. old.
71) Visitatio in ministerio Iohannis Radnóti. 1742. I. 10.	310–311. old.
72) Visitatio in ministerio Iohannis Radnóti. 1743. I. 16.	332–333. old.
73) Visitatio in ministerio Iohannis Margitai. 1744. I. 12.	349. old.
74) Visitatio in ministerio Iohannis Margitai. 1745. I. 8.	364–365. old.
75) Visitatio in ministerio Stephani Ar dai. 1746. II. 14.	385. old.
76) Visitatio in ministerio Stephani Ar dai. 1747. I. 11.	398. old.
77) Visitatio in ministerio Stephani Ar dai. 1748. I. 19.	408. old.
78) Visitatio in ministerio Stephani Ar dai. 1749. I. 29.	427. old.

79) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1750. I. 17.	438. old.
80) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1751. II. 3.	449–450. old.
81) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1752. I. 21.	458. old.
82) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1752. XI. 26.	464–465. old.
83)83) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1754. I. 22.	468–469. old.
84) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1755. I. 17.	478–479. old.
85) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1756. II. 3.	490. old.
86) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1757. I. 27.	499. old.
87) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1758. I. 30.	511. old.
88) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1759. II. 5.	526. old.
89) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1760. I. 28.	538. old.
90) Visitatio in ministerio Stephani Ardai. 1761. II. 25.	563. old.
91) Causa levata: Iohannis Péterfalvi contra puellam Elisabetham Fazakas. 1748. III. 12.	340–341. old.

A forrásokot feltáró és közlő bibliográfiai munkát a történésznek saját módszerei segítségével magasabb szinten, kritikailag kell feldolgoznia.

A fenti bibliográfiai indexet is.

Sz. Csávási Eklésia Jók (1816)

A csávási egyház alábbi vagyonügyi leltára id. Fogarasi Sámuel „Jók Conscriptiója 1816” című egyházmegyei inventáriuma 124–134. lapjain található.

Id. Fogarasi Sámuelnek ez a vagyonügyi conscriptiója időrendben a harmadik olyan leltár, mely az egész Küküllői Egyházmegyét felöleli, annak minden egyes mater és filialis ekléziájának javait pontosan számba veszi és gondosan összeírja. Az első a Dadai János esperes nevéhez fűződik (1642), a második Körösi György esperes műve (Proventus et bona ecclaeiarum 1749).

Id. Fogarasi Sámuel esperes az 54 mater és filialis eklésia javainak összeírását 14 kérdőpont alapján végzi el. Munkamódszere az, hogy mindenik ekléziában 10–10 tanút kérdez ki a szóban forgó eklésia ingatlan javainak tárgyában, s a tanúvallomásokból leszűrt tiszta helyzetképet rögzíti protocollumába. Id. Fogarasi Sámuel e vagyonügyi conscriptiója összeállítása közben a történész legszebb erőnyeit csillogtatja meg.

Következzen az alábbiakban betűhű másolatban, minden kommentár nélkül id. Fogarasi Sámuel esperes 1816. évi egyházmegyei vagyonügyi conscriptiójából a csávási egyház bonumainak leltára.

„Sequuntur Testes eorumque Fassiones” (Következnek a tanúk és vallomásaik)

1-us Testes. Providus Ioannes Vas Senior. Anno 66.

Colonus III. ac Magnifici Comisis Volfgangi Bethlen.

2-us Testes. Providus Stephanus Szabo Senior. Anno 66.

3-us Testes. Prov. Stephanus Golya Senior. Ao. bis 78.

Coloni Illustrissimi Dni Dominici Gál.

4-us Testes. Providus Stephanus Szántó. Anno 56.

5-us Testes. Prov. Laurentius Toth. Anno 53.

6-us Testes. P. Daniel Roska. Annorum 52.

Coloni Magnificae Comitissae Adamo Comisi Bethlenianae

7-us Testes. Providus Joannes Osváth. Ao. 50.

8-us Testes. Martinus Gridon. Anno 36.

Coloni Spect. Dni Nicolai Jarmi.

9-us Testes. Joannes Mátyás. Anno 40.

Colonus Relictae Spect. Dni Georgii quondam Jarmi.

10-us Testes. Providus Michael Ördög. Anno 30. Colonus promenioratae

ECCLESIAE REFORMATAE SZ. CSAVASIENSIS.

Omnes vero et singuli tono vigore litterarum Majestatis Ord. Sacratissimae Consultoriarum superius inseratarum legitima citati firmiter Jurati serio examinati et tandem modo sequenti Fasti, et quidem

Ad Primum

Vagyon itten Sz. Csáváson a' Reformátusoknak egy régen épült Sendely fedél alatt lévő Templomjok a' falu közepibe, és a' Templomon felyül napkeletfelé egy fából tsinált Haranglábok sendely fedél alatt, mellybe vagynak egy nagyobb és egy kisebb mind öszve két Harangok, a' nagyobbikon ezen irás: Deo Gloria in Excelsis Andreas Filk Anno 1670. A' kisebbiken a' külső oldalán négy orosz-lán Czimer és ezen irás: 1546. A' Templomot véski körül egy kis Czinterem, mellynek Szomszédi Napkeletre a Falu között le járó nagy uttza, Délre a Patak, Napnyugotra és Északra a' Papi Fundus. Kerítése palánk kert. Szélessége Napkeletfelől való végén 25 Napnyugotfelől való végén 18 1/6 Hossza a' közepin mérve 26 öl.

Ad Secundum

Temető helyek vagyon a kert megett Giger nevezetű helyen, Napkeletre Mgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eötósága részére a' Comune terrenumbol jusolt marha legelő hely – Délről a' Kis hegy, Északról a Czigány hegy nevezetű Szöllő hegyek. Nap Nyugotra a' kertek teteje szomszédságokban. Nem közös más valláson lévő atyafiakkal, keritetlen és a Bonyhára és a Szöllőbe járó Ut kétfelé végja.

Szélessége	a' felső végén 70
	a' közepin 62
	az alsó végén 80
Hossza	128 3/6 ölek.

Ad Tertium

A' Papi Fundus vagyon a' Templom mellett. Napkeletre az Uttza, Délre a' Czinterem Napnyugotra a' Patak, Északra Providus Vas György a Mlgs Groff Bethlen Farkas eötósága Colonussa veteményes kertje szomszédságokban.

Szélessége a' Czinterem felől való végén	17, 2/6
Észak felől valon	18, 1/6
Hossza a közepin mérve	32, 1/6 öl.

De ezen mértékalol kiesvén egy kis szellet kert különböző állásánál fogva, tehát annak

Szélessége 17,2/6	Hossza 19 öl.
-------------------	---------------

Vagynak rajta a következő Épületek

1. A' papi ház, mely oszta van 5 részekre. Elöl van a Pap lakó háza mellett a' Tanuloház, közbül egy kő kémény alatt lévő Konyha, hátul a Cseléd ház és emellett egy kis kamara, az egész épület sendely fedél alatt meg lehetős állapotba vagyon.
2. Egy fábol tsinált jó pajta szalma fedél alatt.
3. Egy fábol készült meg lehetős állapotu szalma fedél alatt lévő Csür.
4. Hasonlo fedél alatt lévő szekér szín, a végibe egy kis Pajta, meg lehetős állapotba.
5. Egy jó kő kut.
6. Kerítése részszerint sövény rész szerint tövis kert.

Ezen fundus után vagyon benn a' Faluba egyfelől Szántó János Mlgs Groff Mikes Jánosné Asszony eő tosága Colonussa lako telke, másfelől Vas Dániel Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur eő tosága Colonussa Tanarokja szomszédságokban, egy Tanarok, mely a' Mesteri Fundusra jó véggel, ennek

Szélessége Napnyugotfelől valo végin	5 4/6
A' Közepin	7 5/6
Napkelet felől valo végin	10 2/6
Hossza a közepin mérve	50 öl.

A' Mesteri Fundus vagyon a' Falu közepibe a' Papi Fundussal által ellenben a' Patakon tul Napkeletről a' Patak, Délről Ifjabb Szántó János Mlgs Groff Teleki Józsefné G. Mikes Anna Asszony eő tosága Colonussa lako Telke, Napnyugotrol a' fellyebb irt Papi Tanarok Északrol Botsán s' Kridon Tkts Jármí Miklos Ur Colonussa lako Telke és Szabó János Mlgs Gál Domokos Ur Colonussa pusztá helye szomszédságokban

Szélessége Napnyugotfelől valo végin	12 1/6
Napkeletfelől valon	21 1/6
Hossza a' közepin mérve	31 öl.

Rajta lévő Épületek.

1. A' Mesteri ház, mely oszlik 3 részekre, az első a' Mester lako háza, hátul a' Classis, közbül a' Pitvar. Az egész épület sövény oldalú szalma fedelű és rozsz állapotba van.
2. Egy fábol tsinált Szalma fedél alatt lévő Csür meg lehetős állapotba – a' Végibe ugyan azon fedél alatt Pajta.
3. Egy fábol tsinált szalma fedél alatt lévő Gabonás, alatta Kő Pintze, ehez ragasztva ugyan azon fedél alatt egy kis kamra.
4. Egy kőből rakott kut.
5. Kis Sertés öl fábol tsinálva.
6. Kerítése részszerint palánk, részszerint lészás kert.

Ad quartum

Papi fizetés.

Vagyon ezen Ekklesiába közrendű bér fizető Halgatok mind össze 64-en kikis külön külön minden Házás ember fizetnek egy egy kalongya buzát, egy egy veder Mustot és egy egy Szekér fát, mellyik harmada a' Mesteré – Azzal a különbséggel, hogy a' Chatolikus Possessor Urak Colonusaik Urok parantsolatlyából quartat nem adván 40–40 kévét fizetnek. – Egész örökséget biro özvegy emberek és Asszonyokis egész bért fizetnek. Majorkodo Ifju legények és örökséget nem biro Özvegyek félbért. – Fonásokkal élő özvegy Asszonyok 3–3 sing vásznat fizetnek. Copulatioért benn valoktol egy egy szekér fát, künn valoktol egy Forintot, Halotti Praedicatioért 51 kr. keresztelésért egy tyukot és egy kenyeret.

Mesteri fizetés.

A' Chatolikus Possessor Urak Colonussaikon kívül minden házás ember 40 kéve Buzát, azok 25–25 kévét. Fél fél veder Mustot. Gyermekek tanításáért az olvasásig fél veder Mustot, azon felyül Egy vedret – Halott felett való Éneklésért 12 kr.

Ezeken kívül a' Papnak fizetni szokott fának harmadát.

Ad quintum

Ezenn faluban a Major és Minor Decimiakból a' quartat a' Református Papnak valamint az Arendae Perceptor, ugy a' Földes Urakis igazán ki szokták adni, kivévén a' Chatolikus Possessor Urakot, mivel azok egy nehény Esztendöktől fogva el vonták. – Ebből való Jövedelme a' Papnak circiter Buzából 20 kalongya, zabbol 3 K., Tsös Törökbuzából 100 véka – kenderből 5 kalongya és a Minor decimából circiter 36 kr. – Esztendönként.

Ad Sextum: Nihil

(Ez a kérdőpont a szombati malomvámra vonatkozik. A csávási eklézsia sohasem jussolt szombati vámot – sabbatalae-t. E zárójeles megjegyzés tőlünk: N.L.).

Ad Septimum

Ezenn Ekklesia Adosságai:

1. Kezesség mellett bizonyos Ekklesia béli embereknél – kinél több, kinél kevesebb mind össze van ki adva 522 Nfr. Mellynek az interesse az Ekklesia szükségeire fordittatik.

2. Kész Pénz az Eklésia ládájába folyo ezüstbe, ezen tizen egy Nimet forintokból melyet 1810-ben Mlgs Született Groff Miko Kata Groff Bethlen Farkasné Ur Asszony eö tosága olly moddal ajándékozott a N[eme]s Eklésiának, hogy azzon a' mostani fungens Pap tettzése szerint az Eklésiának leg szükségesebb költségeire fordítsa. – Kilenc Nimet Forintok; mivel Keresztelő Kannára el kötött kettőt – mely téssen 10 Nfr 80 dr. Öszveség 532 Nfr 80 dr.

Ad Octavum: Nihil

(Ez a kérdő pont az eklésia tulajdonát képező naturálékra vonatkozik. Az eklésiának 1816-ban nincs sem magtára, sem bortára. N.L.).

Ad Nonum

Ezen Eklésiának vagyon kortsomárlo ideje (:limitatio:) Szent Márton naptól fogva inclusive Karátson első napjáig, mellyből az Eklésiának proportionaliter felvéve Esztendőnként lenni szokott tiszta Jövedelme 5 vagy 6 M[áriás]forint.

Ad Decimum

Urasztalához tartozó Clenodiumok:

1. Egy fertálynál valamivel nagyobb Ezüst Pohár, a Karimája kívül belől meg aranyazva, romlando állapotban.
2. Egy régi ezüst kisded Tángyér, helyen helyen arannyal futatva a közepin két helyt ilyen betük: H.G.V. ekörül: 1642.
3. Egy kupás füles és fedeles Onkanna.
4. Egy fél kupás füles és fedeles Onkanna.
5. Egy más Keresztelő Talpas Onkanna a' talpán ezen irás: M.G.Miko Kata. M.G.B.Bethlen Farkas Ur élete párja ajándékából N.Farkas Urfitskája emlékezetire tsináltatta Sz.Csávási Reformata Eklésia 1814-k esztendőben.
6. Egy On fedelü Cserép Kantso Tkts Kaknoti Sándor Ur ajándéka.
7. Egy On Tángyér Karimáján ezen irás: Váci Sára. A.D. 1745.
8. Egy régi megromlott Pléh Tángyér – lekángyér – lekopott arany füstös.
9. Ezeken kívül vagynak két selyem retzés egy arany skofiummal varott virágos s több fejr retzés és himzett abroszok és keszkenők.
10. Egy koporsora valo fekete Bakatsin... Erdhardné Lukáts Susánna ajándéka.

Ad Undecimum: Nihil

(E pont a filiák kérdésével foglalkozik. Csávásnak nem volt filiája. N.L.).

Ad Decimum Secundum

Ezenn Eklézsiának Fekvő Javai:

Először azok, melyek az Eklésia Számára Miveltetnek és használtatnak.

Szöllők

1. *A Hül nevezetű hegybe*, egyfelől Fazakas Ferentz másfelől Toth Lörintz mindketten Mlgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eő[mél]tosága Colonussai Szöllejek szomszédságokban – meg terem közép termés idején 40 veder.

Szélessége	Az ajián	9,1/6
A' tetején		10
Hossza		50 öl.

2. *Az Agyag mege nevezetű hegybe*, egyfelől a Mesteri Szöllő másfelől Középső Vas János Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur eőtosága Colonussa szölleje szomszédságokban – megterem 15 veder.

Szélessége	A tetején	2,
	A közepin	9,1/6
	Az allyán	10,3/6 öl
Hossza		44,1/6 öl
A Szöllők összvéssége		55 veder.

Erdő

1. *A' Szép erdő nevezett alatt lévő*, egyfelől Vas Daniel Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur eőtosága Colonussa Comune terrenumból jussolt nyilja, másfelől ugyan az eőtosága Colonussai osztatlan erdejek szomszédságokban. Vagnak benne épületre mindenfélének használható elegyes Csere, Gyertyán, Magyaro nagyobb és aprobb fák, ez két figurába méretett meg.

A' Nagobbik Darabnak	Szélessége	a' tetejin	54,5/6
		a' közepin	169
		az allyán	291 öl
	Hossza		290 öl.
A' Délfelől lenyulo Darabnak	Szélessége		19
	Hossza		39 öl.

Másodszor azok, mellyek a' Pap által használtatnak.

Szántó Földek

A' Leppend felől való Forduloban.

1. *A' Birimej nevezetű helyen*, egyfelől Pál György Mlgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eő Nsága Colonussa, másfelől Pálosi András Mlgs Gál Domokos Ur Colonussa szántó földek szomszédságokban – belé mégyen a' fel adás szerint 3 köből, 3 véka.

Szélessége	Észak felől való végén	38,4/6
	A közepin	31,4
	Dél felől valon	15,4 öl
Hossza	a közepin mérve	129.

2. *A' Magyarosba*, egyfelől Ifjabb Vas György Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur Colonussa, másfelől Méder Miklos Tkts Jarmi Miklos Ur Colonussa szántó földek szomszédságokban – belé mégyen 3 köből.

Szélessége	a' Szöllő felől való végén	17,2/6
	a' közepin	23,5
	a' felső végén	10 öl

Hossza a közepin mérve 107 öl.

A' Leppend felől való fordulo Összvesége 6 köből 3 véka.

A' Bernád felől való forduloban.

1. *A' Falu végén*, egyfelől Szántó János Mlgs Datzó Jozseff Ur Colonussa, másfelől Barko Márton Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur Colonussa szántó földek szomszédságokban, belé megyen 3 véka.

Szélessége	a' falu felől való végén	10,2/6
	a' közepin	9,3/6
	Észak felől valon	9,1/6

Hossza a közepin mérve 70 öl.

Öszvesség magára.

A' Dészfalva felől való forduloban.

1. *Az Akasztó Fánál*, vagyis a Tekenő hátba egy felől Ördög Ferentz Mlgs Groff Bethlen Ádámné eőtosága Colonussa, másfelől Szóts Simeon Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur Colonussa szántó földek szomszédságokban – belé mégyen 3 köből 2 véka.

Szélessége	Észak felől	20,1/6
	a közepin	22,3/6
	Dészfalva felől valon	17,3/6

Hossza 162,4/6 öl.

2. *A Falu mellett a' Pap oldalán*, egyfelől Erdős István Mlgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eőtosága Colonussa szántó föld, másfelől a reája rugo kender földek végei szomszédságokban – belé mégyen a fel adás szerint 2 köből 1 véka.

Szélessége Napkelet felől való végén 15,4/6
a közepin 25,
Napnyugot felől való 17,4/5
Hossza a közepin mérve 63,3/6 öl.
A' Désfalva felől való Fordulo Öszvesége 4 köböl 3 véka.
A' Pap által használtato minden szánto földek egész öszvesége 12 köböl 1 véka.

Kaszálok

Minden esztendőben használható

1. A' Berekbe, Nap nyugotrol Szabo János Mlgs Gál Domokos Ur Colonussa, Napkeletfelől Vas János Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur cötosága Colonusa kaszállojok, Délről a' Kis Küküllő folyása, Északrol Mlgs Gubernális Consiliarius Koszta István Ur Also Berke szomszédtságokba – meg terem 8 szekér.

Szélessége – keresztül a' Vas János kaszálojától a Mlgs Consiliarius Koszta Ur berkéig 103
Hossza a Berek mellett mérve 144 öl
Öszeveség magára.

Fordulonként használhatók.

A' Bernád felől való forduloban.

1. A' Rét szélyben, egy felől Szabo János a Mlgs Gál Domokos ur Colonussa kaszálloja, más felől a reámenő kaszállo nyilak végei szomszédtságokban – meg terem közép termés idején 3 szekér.

Ez két figurában méretvén meg.

Az első Figurának Szélessége Napkeletfelől 33,2/6
Napnyugot felől 12,4/6
Hossza 78,3/6 öl.

A második Figurának a szélessége Napnyugat felől 33,2/6
Napkeletfelé kihegyesedik

Hossza 42 öl.
Öszveség magára.

A' Désfalva felől való fordulóban.

1. *A' Patak mellett*, egyfelől a Patak, másfelől Vas Dániel Mlgs Groff Bethlen Farkas Ur eötosága Colonussa részszerint szánto részszerint kaszálló helye szomszédságokban – terem 1 szekér és 15 portio.

Szélessége	a Désfalva felől való végén	5,1/6
	a közepin	6,
	északfelől valon	12,2/6
Hossza	a közepin mérve	114,1/6 öl.

Öszveség magára.

A' Pap által használó kaszállók öszvesége 12 szekér 15 porti

Szöllő

1. *A' Nagy Hegybe*, egyfelől Roska Vaszi, másfelől Pálosi György Mlgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eö tosága Colonussai szőlőjök szomszédságokban – meg terem 15 veder.

Szélessége	az aiján	3,1/6
	a tetejin	3,2/6
	a közepin	3 öl

Hossza 65 öl

Öszveség magára.

Ezenn fennebb irtaknál megmiveltetésekben tartozik az Ekklésia a' Papnak 4 nap ekével, és 4 nap tenyérrel segítségül lenni.

Harmadszor azok, mellyek a' Mester által használtatnak.

Szántó Földek

A' Leppend felől való fordulóban.

1. *A' Magyaros nevü helylen*, egyfelől a' Leppendi határszélly, másfelől a Szöllő alatt való ut szomszédságokban – belé mégyen 1 köből 1 véka.

Szélessége	a' Szöllő felől való végén	29
	a' közepin	22
	az Erdő felől valon	14,1/6
Hossza	a közepin mérve	54 öl.

2. *A Hentyen nevü helylen*, egyfelől Pál György és Toth Lörintz másfelől Szántó István mind hárman Mlgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eö tosága Colonussai szántó földeik szomszédságokban – belé mégyen 1 köből 1 véka.

Ezen föld az Ekklesiáé és ennek előtte ut volt. Demivel hogy régtől fogva birja a' Mester, a' Ekklesiának nints szándékába el venni, tehát ezért iratott ide.

A Mester által használtato Szánto Földek egész öszvesége 2 kőből 1 véka.

Kaszállok

Minden esztendőben használható.

1. *A' Berekbe*, Napkeletfelől a Papi Kaszállo Délről a reá rugo nyilak végei. Nap Nyugotrol Meder János Tkts Jarmi Miklos Ur Colonussa, Északrol Szabo János Mlgs Gál Domokos Ur Colonussa kaszállojok szomszédságokban – terem 2 szekér.

Szélessége Délről Észak felé	26
Hossza Napkeletről mérve	29 öl

 Öszvesége magára.

Fordulónként használható.

A Leppend felől valo forduloban.

1. *A' Dányáni Bértz nevezetű helyen*, a patakmarton, egyfelől a Patak másfelől Toth Lörintz a Mlgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eötösága Colonussa szánto földé szomszédságokban – meg terem 15 portiot. Szélessége mindenütt 10, Hossza 40 öl, ezt a patak erősen rontya. Öszvesége maga,
 A Mester által használtato kaszállok öszvesége 2 szekér 15 portio.

Szöllő

1. *Az Agyag mege nevezetű helyen* egyfelől Bartalus János Mlgs Groff Bethlen Ádámné Asszony eötösága Colonussa, másfelől az Ekklesia Szöllejek szomszédságokban – meg terem közép termés idején 10 veder.

Szélessége	a' tetejin	1
	a közepin	3,2/6
	az allyén	4,2/6
Hossza		44,1/6 öl

 Öszveség magára.

Ad Decimum Tertium

Vagynak ezenn Nemes Ekklesiának egymás mellett két *Selléri Telkei*, melyek közül

Az Első vagyon a' falunak also végibe egyfelől a másik selléri telek – másfelől a Csorgo és annak folyamattya szomszédságokban – Lakik rajta egy Szalma fedél alatt lévő Házban Ördög Mihály. Fizet Esztendei Taxát az Ekklesiának 4. az Esperestnek 1 Mforintokat.

Ennek Szélességei Északfelől valo végin	15
Délfelől valon	14,1/6
Hossza a közepin mérve	20 öl.

A Második vagyon ugyan ott egyfelől a' fel irt Selléri Telek, másfelől a határra ki járó uttza szomszédságokban – Van rajta egy Szalma fedél alatt lévő Ház. Lakik benne Pataki Miklos, fizet Esztendei Taxát az Ekklesiának 4, az Esperesnek 1 Mforintot.

Szélessége Északfelől valo végin	11
Délfelől valon	15
Hossza közepin mérve	17 öl.

Ad Decimum Quartum

Ezenn Ekklesiának egyébbel foglalo Jovai nem tudjuk lenni, tsupán csak a' Chatolikus Possessor Urak által a' Papnak Colonussaitól jární szokott quartat, kik közül Mlgs Gubernialis Consiliarius Koszta István Ur eötosága ennek elötte circiter 27, A' többi pedig ennek elötte circiter 40 Esztendöktöl fogva fordították magok számokra s azt tsak a' Major Decimából. (Azt állitván hogy qua Chatolikus Possessoroknak Colonussai nemtartoznának a' Református Papnak quartat adni) Mivel a Minor Decimából az Arendae Perceptor Ur azoknak részekreis minden hiba nélkül kiadja mais a quaetát.”

*

A csávási eklézsia ingatlanainak id. Fogarasi Sámuel esperes által fogantatosított conscriptiója a csávási egyház XIX. századi történetének legfontosabb dokumentuma. A tulajdonában lévő szántók, kaszálók, nemes borokat termő híres szőlők és kincset érő erdők a csávási egyházat a módosabb eklézsiaák közé sorolják. Amint egykor a jeruzsálemi templom a Libanon cédrusaiból épült, úgy a csávási eklézsia gyönyörű temploma lényegében a Szép erdő cserefáinak árából épült.

A csávási eklézsia tagjai büszkén hangoztatják, hogy egyházuk nagy harangja ezt mondja: gazdag Csávás, gazdag Csávás. Ez igaz. Valóban így szól a csávási nagy harang. De a csávási egyház igazi gazdagsága nem az 1816. évi vagyonügyi conscriptióba foglalt bonumokból áll, hanem igazi gazdagsága, amiről a nagy harang messze szóló hanggal beszél, az a hit, remény és szeretet, mely a Szentlélek ajándéka.

Tartalom

Előszó	3
--------------	---

I.

Az egyházvidék

Adalékok a Kis-Küküllő történetéhez	5
A Küküllői Református Egyházmegye élete és állapota Dadai János esperességének idejében (1640–1668)	14
A kebli egyháztörténet-írás kezdetei és az első historikusok a Küküllői Egyházmegyében	27

II.

A Csávási Református Egyházközség

Csávás falu helynevei	36
Dadai János esperes csávási vizitációi (1650–1657)	48
Gidófalvi Jantsó Mihály lelkipásztor csávási szolgálata (1783–1789)	55
A Csávási Református Egyház 1830–1833 között	60
A csávási református templom 1835. évi építésének története	78
Id. Belle József csávási iskolamester (1780–1850)	82
A csávási „Harmonia” megszületésének története	87
A Kis-Küküllő vidéki Csávás falu közegészségügyi állapota az 1780–1857. évi népmozgalmi adatok tükrében	92
A Csávási Református Egyházközség élete a XX. század első felében	103

III.

Csávási okmánytár

A Csávási Református Egyház lelkipásztorainak névsora	119
A Csávási Református Egyház iskolamestereinek névsora	121
Partialis synodusok a Csávási Református Egyházban	122
Csánki Dezső Csávással és Újvárral kapcsolatos oklevelei	123
A Csávási Református Egyház történelmének legrégibb forrásai	125
Sz. Csávási Ekklésia Jók (1816)	130

**Készült a Református Egyház Misztótfalusi
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István
A szöveget Hatházy Ferenc gondozta
Műszaki szerkesztő Bálint Lajos
Számítógépes szedés Szabó Magdolna
Számítógépes tördelés Venczel Géza**

